

Međugrupni kontakt i unutargrupna identifikacija kao prediktori međugrupne prijatnje u višetničkim zajednicama

Uzelac, Ena

Doctoral thesis / Disertacija

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:403755>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ena Uzelac

**MEĐUGRUPNI KONTAKT I
UNUTARGRUPNA IDENTIFIKACIJA KAO
PREDIKTORI MEĐUGRUPNE
PRIJETNJE U VIŠEETNIČKIM
ZAJEDNICAMA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2023

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ena Uzelac

**MEĐUGRUPNI KONTAKT I
UNUTARGRUPNA IDENTIFIKACIJA KAO
PREDIKTORI MEĐUGRUPNE
PRIJETNJE U VIŠEETNIČKIM
ZAJEDNICAMA**

DOKTORSKI RAD

Mentorica: dr. sc. Margareta Jelić, red. prof.

Zagreb, 2023

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Ena Uzelac

**INTERGROUP CONTACT AND INGROUP
IDENTIFICATION AS PREDICTORS OF
INTERGROUP THREAT IN
MULTIETHNIC COMMUNITIES**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: prof. Margareta Jelić, PhD

Zagreb, 2023

O MENTORICI

Margareta Jelić diplomirala je psihologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2001. godine te upisala Poslijediplomski studij psihologije te stekla stupanj magistra znanosti 2003. godine i stupanj doktora znanosti 2008. godine. U znanstveno-nastavno zvanje docenta izabrana je 2010. godine, u znanstveno zvanje izvanrednog profesora 2018. godine, a u zvanje redovite profesorice 2023. godine.

Aktivno sudjeluje u istraživačkom radu na brojnim domaćim i međunarodnim projektima iz područja socijalne psihologije. Njen istraživački rad usmjeren je ponajviše na istraživanje identiteta i međugrupnih odnosa u višetničkim sredinama, pitanjem odnosa većine i manjine u raznim područjima, te interpersonalnim odnosima s naglaskom na bliske odnose. U novije vrijeme vodila je dva međunarodna projekta te bila suradnica na tri projekta Hrvatske zaklade za znanost i na više međunarodnih i domaćih projekata. Objavila je 80ak znanstvenih i stručnih radova, urednica je dvije knjige i jednog zbornika, te suautorica dviju znanstvenih knjiga i dva priručnika. Sudjelovala je na većem broju međunarodnih i domaćih konferencija i stručnih skupova s preko 120 izlaganja.

Sudjeluje u izvođenju nastave u preddiplomskim, diplomskim i poslijediplomskim programima studija psihologije Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Također je nositeljica kolegija na studiju sociologije te pri Centru za obrazovanje nastavnika. Uz to što redovito mentorira diplomske i doktorske radove, angažirala se u dodatnom radu sa studentima kao suvoditeljica XV. i XXIV. Ljetne škole.

Također je sudjelovala u pripremi više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova. Povremeni je recenzent brojnih domaćih i međunarodnih znanstvenih časopisa. Članica je Hrvatske psihološke komore, Društva za psihološku pomoć, Europskog udruženja socijalne psihologije (EASP) te Međunarodnog udruženja za istraživanje bliskih veza (IARR). Aktivna je i u struci te redovito surađuje na stručnim projektima održavajući brojne edukacije i razvijajući intervencijske programe (npr. projekt INCLuDE Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina; EU projekt „Izgradnja sustavne i sveobuhvatne podrške osobama pod međunarodnom zaštitom razvojem uključivih socijalnih usluga“ u organizaciji Hrvatskog Crvenog Križa; projekt bilateralne hrvatsko-švicarske suradnje IRCiS, međunarodni projekt „Razvoj kapaciteta za psihosocijalnu potporu – Osnaživanje kolumbijskih pomagačkih stručnjaka za pružanje

psihosocijalnih usluga“ i sl.). Uz to, bila je uključena u pružanje pomoći stradalima u potresu putem telefonske linije HPK, ali i kao dio mobilnog tima za prvu psiho-socijalnu pomoć na području Petrinje i Siska.

Pohađala je brojne znanstvene i stručne edukacije u zemlji i inozemstvu. Usavršavala se u primjeni složenih kvantitativnih metoda u društvenim znanostima, kao i obradi kvalitativnih podataka. Također je pohađala Ljetnu školu Europskog udruženja za eksperimentalnu socijalnu psihologiju. Završila je senzibilizacijski i napredni seminar iz kriznih intervencija i sudjelovala u koordinaciji i provedbi kriznih intervencija u području školstva i socijalne skrbi u Hrvatskoj. Završila je stručnu izobrazbu iz područja rodnih uloga i odnosa, zatim iz obiteljske medijacije te iz metodike nastave usmjerene aktivnom učenju i razvijanju kritičkog mišljenja. Pohađala je i edukaciju iz geštalt psihoterapije u organizaciji IGW Instituta te radi kao savjetovateljica u Savjetovalištu za studente Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

SAŽETAK

Percepcija međugrupne prijateljstva može se javiti u različitim oblicima i trajno narušiti društvene odnose. Stoga je važno razumjeti zašto i kako do nje dolazi u određenom kontekstu. Cilj ovog istraživanja bio je ispitati prediktivnu ulogu izravnih i proširenih međugrupnih prijateljstava te etničkog identiteta i etnonacionalizma u percepciji različitih tipova međugrupne prijateljstva prema teoriji međugrupne prijateljstva u višetničkim zajednicama u Hrvatskoj. Dodatno, provjerili smo moderiraju li etnički status i višetnički kontekst odnose varijabli u postavljenom teorijskom modelu. Sudionike smo regrutirali iz većinskih i manjinskih škola. Kako je riječ o panel studiji, podatke smo prikupili od istih sudionika u dvije točke mjerenja metodom grupnog anketiranja u odabranim školama (N=852).

Rezultati analize longitudinalnih strukturalnih odnosa među varijablama nisu potvrdili postavke o prediktivnoj ulozi međugrupnih prijateljstava i etničke identifikacije na percepciju međugrupne prijateljstva. Jedini pretpostavljeni efekt koji smo potvrdili jest onaj koji pokazuje da su oni sudionici s izraženijim etnonacionalizmom u T1 doživljavali veće razine simboličke prijateljstva u T2. Ostali značajni efekti upućuju na recipročan odnos identiteta i doživljaja prijateljstva, pri čemu smo dobili da snažnija percepcija simboličke prijateljstva dovodi do veće privrženosti vlastitoj etničkoj grupi kao što i međugrupna tjeskoba povećava etnonacionalističke sentimente. U odnosu međugrupnih prijateljstava i doživljaja prijateljstva potvrdili smo model obrnute uzročnosti sa značajnim negativnim efektom percepcije realne međugrupne prijateljstva na izravna međugrupna prijateljstva. Suprotno očekivanjima, pokazali smo da odnosi među varijablama kod grupa funkcioniraju na jednak način, neovisno o statusu i kontekstu.

Ključne riječi: percepcija međugrupne prijateljstva; međugrupna tjeskoba; međugrupna prijateljstva; unutargrupna identifikacija; višetničke zajednice

SUMMARY

Introduction

People's tendency to perceive threats in other groups, even when no actual threat exists, aligns with the fact that humans are social beings who highly value their own groups, which fulfil their need for belonging and help their understanding of the complex social world and their position within it. However, the perception of threat can severely damage social relationships, making it crucial to understand why and how it occurs in specific contexts. Intergroup threat emerges when the behaviours, beliefs, or characteristics of one group pose a threat to the goals or well-being of another group (Stephan & Stephan, 2018). Research on intergroup threat has evolved from highlighting the significance of specific threat forms on intergroup relations to an integrated threat theory that consolidates the propositions of earlier theories and emphasizes that the perception of a threat from an out-group is crucial to negative intergroup attitudes and (intentions for) behaviours, while actual threat presence may or may not be present (Croucher, 2018; Riek et al., 2006; Stephan & Stephan, 2000). Threat can manifest in various forms, including realistic and symbolic threat, as well as intergroup anxiety (W. G. Stephan et al., 2008).

Research findings on intergroup threat confirm that individuals who lack contact experience with members of another group are more prone to perceiving threat, while more frequent contact is negatively associated with the perception of both realistic and symbolic threat (Tropp & Pettigrew, 2000; Velasco González et al., 2008). Intergroup friendships can be particularly effective in reducing the perception of threat as they satisfy majority of optimal conditions for the positive effects of contact: they involve cooperation and common goals, endure over extended time periods and across various situations, and foster feelings of closeness, trust, and equality (Pettigrew, 1997; Pettigrew et al., 2007; Pettigrew & Tropp, 2011; Pettigrew et al., 2011; Tropp, 2008). Even when direct intergroup friendships are not feasible, extended intergroup friendships have been shown to lead to more positive intergroup attitudes. While direct forms of contact generally have stronger effects on the attitudes of majority group members, the effects of extended intergroup friendships should be equally potent among minority and majority group members (Feddes et al., 2009; Gómez et al., 2011; Tropp & Pettigrew, 2005). However, studies on the impact of intergroup friendship on intergroup relations often only examine

the role of intergroup anxiety (Turner, Hewstone & Voci, 2007; Turner, Hewstone, Voci, Paolini & Christ, 2007; Turner & Feddes, 2011), neglecting other types of threat presented in intergroup threat theory (Stephan & Stephan, 2018).

Another significant antecedent of perceived intergroup threat is an individual's level of identification with their own group, as individuals must feel sufficiently connected to their group to perceive a threat directed toward it (Tajfel & Turner, 1986). However, in the context of ethnic groups, it is essential to consider how an individual is tied to their own ethnic group, as different forms of attachment can have diverse intergroup consequences (Brewer, 2007; Roccas et al., 2006). Affection and love for one's own people ("pure" ethnic identity) should be distinguished from (ethno)nationalism, which implies the superiority of one ethnic group over another (Mummendey et al., 2001; Schatz et al., 1999). Few studies on intergroup threat have taken into account various forms of group attachment (e.g., Dimitrova et al., 2015; Jelić et al., 2020), leaving room for different interpretations of the findings.

Regarding research on perceived intergroup threat in Croatia, aside from frequent studies in Vukovar (Čorkalo Biruški & Ajduković, 2007, 2008a, 2008b, 2009, 2012), there is a scarcity of research on the determinants of intergroup threat from indigenous minorities in different contexts in Croatia and consequently, their reactions to it. Intergroup threat has mostly been examined concerning immigrants and asylum seekers (e.g., Kalebić Maglica et al., 2018; Kumpes, 2018; Župarić-Iljić & Gregurović, 2013). However, it is not justified to equate immigrants with ethnic groups that have been living in Croatia for decades or centuries and have specific constitutional rights and status in society (Kymlicka, 1995). Given that perceived threats emerge during intergroup interactions, research on threat in real conditions of coexistence between two or more groups, such as multi-ethnic communities, is of greatest importance.

A methodological limitation in previous studies of intergroup threat within the assumed intergroup threat model (Stephan & Stephan, 2000; W. G. Stephan & Renfro, 2002) is the prevalence of cross-sectional correlational research designs, where all variables, that is assumed predictors, mediators and outcomes, are measured at a single point in time. Additionally, most research has focused on the consequences of perceived intergroup threat, which leaves a gap in longitudinal research of most significant antecedents of perceived intergroup threat, which are various forms of intergroup contact

and ingroup identification. Moreover, research has primarily focused on the perception of threats among members of the majority group (e.g., Ljujić et al., 2012; Oliver & Wong, 2003; Velasco González et al., 2008), although there is an increasing recognition of the importance of considering the experiences of minority groups (e.g., Birtel et al., 2020; Jelić et al., 2020; Löw Stanić, 2014; Vedder et al., 2016; Tausch et al., 2009). Nonetheless, few studies, like this one, combine a longitudinal approach with the inclusion of participants from various ethnic groups and data collection in a representative sample, within a multi-ethnic community.

The aim of this study was to examine the role of different forms of intergroup contact and ingroup identification in predicting various forms of intergroup threat, according to the intergroup threat theory (Stephan & Stephan, 2000; W. G. Stephan et al., 2002), among adolescents from multi-ethnic communities in Croatia. We investigated the longitudinal effects of direct and extended interethnic friendships, ethnic identity, and ethnonationalism on the perception of intergroup threat via two research questions. Within both research questions, we also explored whether the presumed relationships were moderated by the majority-minority group status and the multi-ethnic research context.

Methodology

This research was a part of a broader research project titled "Integration processes of majority and minorities in ethnically mixed communities: The role of intergroup contact, perceived threat, and social norms – IntegraNorm," which was conducted with parents and students from elementary and high schools in four multiethnic communities in Croatia. The students participated in the study at two time points, providing longitudinal data, while parental data were only collected at the first measurement point and are not relevant to this study.

The targeted sample of this research were students belonging to ethnic minority groups in Croatia, who are educated in their mother tongue and script according to Model A, as well as their peers, members of the ethnic majority – Croats, who are educated in the Croatian language and script in the same communities where schools in the minority language are located or in their immediate vicinity.

The research was conducted at two time points, T1 and T2. The first data collection took place during the winter and spring of 2017, with the second data collection occurring one year later. In both time points, questionnaires were administered during regular classes within a one school hour (45 minutes). The questionnaires intended for majority and minority students were identical, except that for majority students, the content of intergroup variables was directed toward members of the relevant ethnic minority in each context, while all minority students assessed their Croatian peers. Depending on whether children attended classes where instruction primarily took place in the minority or majority language, they were assigned the status of ethnic minority or majority. The total longitudinal sample consisted of 852 students, of which 45.5% were male, and the age range at the first measurement point was from 12 to 20 years, $M = 15.69$, $SD = 1.77$.

Results and conclusion

After conducting all preliminary analyses and defining appropriate measurement models, we proceeded to test longitudinal autoregressive cross-lagged panel models (AR-CLPM) using linear structural equation modeling (SEM) methodology. To further evaluate the possible moderating effects of the participants' group status and context in the cross-lagged models, a multigroup procedure was established. Multigroup analysis is recommended approach when the moderator is a dichotomous variable (Little, 2013).

The results did not corroborate the predictions regarding the predictive role of direct and extended intergroup friendships and ethnic identification in the perception of intergroup threat. We only corroborated one hypothesized effect, that is we found that those participants with a stronger ethnonationalism at T1 experienced higher levels of symbolic threat at T2. Individuals with a developed ethnonationalistic identity tend to base their self-esteem and group worth on comparisons with other relevant groups with whom they are in constant competition. This stronger identity can lead to greater sensitivity to realistic or symbolic threats, depending on the narrative of the ingroup about the outgroup, and it seems that in our context the more prominent distinguishing features are at the level of identity (language, origin, customs), and not resources. Other significant effects suggest a reciprocal relationship between identity and the perception of threat. We found that a stronger perception of symbolic threat at T1 led to greater attachment to one's

ethnic group at T2, just as intergroup anxiety at T1 increased ethnonationalistic sentiments at T2. The effect of intergroup anxiety was the strongest effect and, while numerous studies have confirmed the relationship between intergroup anxiety and intergroup contact (Binder et al., 2009; Pettigrew & Hewstone, 2017; Vedder et al., 2017), it proved more significant for ethnonationalism in this study. Ethnonationalism might serve as a rationalization for adolescents from multiethnic environments to cope with their experienced intergroup anxiety. In addition to the affective type of threat, the perception of a more cognitive symbolic threat also led to stronger ingroup identification. Conceptually, symbolic threat arises when the outgroup is perceived as a threat to the identity and worldview of ingroup. Thus, it seems logical that one way of preserving this threatened identity is by increasing ingroup attachment. In line with the threat-identity model (Schmid & Muldoon, 2015), our results suggest that the negative effects of perceived intergroup anxiety and symbolic threat can be partially mitigated by increased ingroup identification.

In the relationship between intergroup friendships and the perception of intergroup threats, we confirmed a reverse causation model with a significant negative effect of the perceived realistic intergroup threat on direct interethnic friendships. This finding implies that a higher perception of realistic intergroup threat at T1 predicts fewer direct interethnic contacts at T2 among adolescents in multiethnic communities. The perceived realistic threat, as operationalized in this study, includes the perception that the outgroup enjoys more privileges and rights, advantages in employment, greater educational opportunities, an easier path through the educational system, and better conditions in schools. Thus, the perception of an unjust resource distribution reduces the likelihood of intergroup friendships. We can explain this result from the perspective of the social identity approach (Tajfel & Turner, 1979), which dictates that individuals strive to maintain a positive social identity by favouring their ingroup and, under certain conditions, distancing themselves from other groups. One of these conditions includes the perception of a real intergroup threat, to which groups react by closing into their ethnic circles, possibly to express intragroup solidarity and to distance themselves from the source of the threat.

Contrary to our expectations, we did not confirm the assumed moderating effects of group status or context. In other words, we demonstrated that the relationships between variables operate in the same way across groups, regardless of status and context. It is

possible that adolescents from multiethnic communities are similar to each other; however, further research is needed to verify the investigated relationships and reach unequivocal conclusions. There is a possibility that we failed to capture existing differences among groups and contexts due to certain methodological limitations mentioned in the paper. In conclusion, this paper offers valuable insights into the intergroup relationships of adolescents in multiethnic environments and the role of threat perception in these dynamics. We hope this paper will stimulate new, methodologically even stronger research that will provide a more comprehensive understanding of risk factors for the emergence of intergroup threat and its negative (and positive) consequences.

Keywords: intergroup threat perception; intergroup anxiety; intergroup friendships; ingroup identification; multiethnic communities

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. Razvoj teorije međugrupne prijetnje.....	5
1.1.1. Konceptualizacija međugrupne prijetnje prema integriranoj teoriji međugrupne prijetnje.....	5
1.1.2. Od integrirane do revidirane teorije međugrupne prijetnje.....	6
1.1.3. Prethodnice percepcije prijetnje.....	10
1.1.4. Povezanost međugrupnog kontakta i percepcije međugrupne prijetnje.....	20
1.1.5. Povezanost identifikacije s vlastitom grupom i percepcije međugrupne prijetnje.....	28
1.1.6. Posljedice percepcije prijetnje.....	32
1.1.7. Teorija međugrupne prijetnje – ITT i teorija međugrupnog kontakta – ICT	35
1.1.8. Teorija međugrupne prijetnje – ITT i teorija socijalnog identiteta – SIT	37
1.2. Razvoj etničkih predrasuda.....	38
1.3. Višetničke sredine u Republici Hrvatskoj.....	45
1.3.1. Uloga škole u međuetničkim odnosima	51
1.3.2. Obrazovanje u višetničkim sredinama u Republici Hrvatskoj	54
1.3.3. Potreba za istraživanjem međugrupne prijetnje u višetničkim sredinama u Hrvatskoj	56
2. CILJ ISTRAŽIVANJA.....	59
3. PROBLEMI I HIPOTEZE.....	60
3.1. Prvi istraživački problem	60
3.2. Drugi istraživački problem	63
4. METODA	66
4.1. Nacrt istraživanja	66
4.2. Uzorak.....	67
4.3. Analiza osipanja i podaci koji nedostaju	68
4.4. Postupak.....	71

4.5. Osvrt na etički aspekt provedbe istraživanja	73
4.6. Mjerni instrumenti	74
4.6.1. Etnički identitet	74
4.6.2. Etnonacionalizam	75
4.6.3. Izravni međugrupni kontakti	75
4.6.4. Prošireni međugrupni kontakti	76
4.6.5. Percepcija međugrupne prijatnje	77
4.6.6. Percepcija međugrupne tjeskobe	78
4.6.7. Sociodemografski podaci	78
5. OBRADA PODATAKA	79
6. REZULTATI	82
6.1. Priprema podataka	83
6.1.1. Ciljani uzorak za provjeru longitudinalnih efekata izravnog i proširenog međugrupnog kontakta	83
6.1.2. Specifikacija longitudinalnog nul-modela	85
6.1.3. Provjera longitudinalnih invarijantnosti mjernih modela latentnih varijabli	87
6.1.4. Longitudinalni mjerni model za identitete – faktori etnički identitet i etnonacionalizam	90
6.1.5. Longitudinalni mjerni model za percipiranu međugrupnu prijatnju – faktori percipirana realna i percipirana simbolička međugrupna prijatnja	90
6.1.6. Longitudinalni mjerni model za percipiranu međugrupnu tjeskobu	91
6.1.7. Longitudinalni mjerni model za međugrupne kontakte – faktori izravni i prošireni međugrupni kontakt	93
6.1.8. Provjera longitudinalnih multigrupnih invarijantnosti mjernih modela latentnih varijabli	93
6.2. Preliminarne analize	97
6.3. Longitudinalni efekti izravnog i proširenog međugrupnog kontakta na percepciju međugrupne prijatnje i međugrupnu tjeskobu	105

6.3.1. Moderatorski učinci grupnog statusa (većina/manjina) i konteksta (postkonfliktni/nekonfliktni).....	108
6.4. Longitudinalni efekti identifikacije s vlastitom etničkom grupom na percepciju međugrupne prijete i međugrupnu tjeskobu	109
6.4.1. Moderatorski učinci grupnog statusa (većina/manjina) i konteksta (postkonfliktni/nekonfliktni).....	111
7. RASPRAVA.....	111
7.1. Longitudinalni efekti izravnog i proširenog međugrupnog kontakta na percepciju međugrupne prijete i međugrupnu tjeskobu	113
7.2. Longitudinalni efekti identifikacije s vlastitom etničkom grupom na percepciju međugrupne prijete i međugrupnu tjeskobu	118
7.3 Moderatorski učinci grupnog statusa (većina/manjina) i konteksta (postkonfliktni/nekonfliktni).....	121
7.4. Metodološki nedostaci i ograničenja istraživanja	125
7.5. Doprinosi i praktične implikacije.....	129
8. ZAKLJUČAK.....	133
9. LITERATURA	135
10. PRILOZI.....	170
11. ŽIVOTOPIS	203
12. POPIS OBJAVLJENIH PUBLIKACIJA	203

Gimli: I never thought I'd die fighting side by side with an elf.

Legolas: How about side by side with a friend?

Gimli: Aye. I could do that.

The Lord of the Rings: The Return of the King

1. UVOD

Istraživanje dinamike međugrupnih odnosa znači ulazak u jedno veliko i heterogeno istraživačko područje, gdje se teži otkrivanju i razumijevanju složenih ljudskih ponašanja u kontekstu grupnih identiteta. Kada veći broj različitih grupa duži niz godina dijeli određeni teritorij, posebno je zanimljivo proučavanje slojevitog odnosa između socijalnih identiteta, prirode međugrupnog kontakta i doživljaja ugroze od onih s kojima se ne dijeli grupni identitet. Obilježje svijeta današnjice upravo je etnička heterogenost stanovništva, no to kakvi su suvremeni međuetnički odnosi na određenom teritoriju rezultat je i toga kakav je bio njihov povijesno-politički razvoj. Ukoliko se osvrnemo na područje Balkana, primijetit ćemo da je riječ o etnički heterogenoj regiji gdje su različite etničke grupe generacijama živjele u višetetničkoj jugoslavenskoj državi. Jugoslavija je funkcionirala po pravno-političkom principu koji službeno nije poznavao termine *većine* i *manjine* te je borba za status etničkih grupa nastala raspadom jugoslavenske države i tijekom uspostavljanja novih jednonacionalnih država na njenom teritoriju (Jović, 2011). Tako u Ustavu Republike Hrvatske stoji da se RH „ustanovljuje kao nacionalna država hrvatskoga naroda i država pripadnika nacionalnih manjina [...], koji su njeni državljani, kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama OUN-a i zemalja slobodnoga svijeta“ (Narodne novine, br. 56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01 i 55/01). Dakle, stvorena je država u kojoj su većinska etnička grupa, konstitutivan narod – Hrvati, dok su ostale etničke grupe dobile status manjina. Dubinske promjene koje su nas zahvatile 1990-ih promijenile su postojeću dinamiku moći među grupama; postalo je bitno tko je etnička većina, a tko manjina i trebalo je iznaći rješenje za upravljanje etničkim različitostima u duhu novostvorenog demokratskog društva. Percepcija vlastite i vanjske grupe mijenja se ovisno o kontekstu u kojem se odvija međugrupna interakcija i socijalne usporedbe. Pod kontekstom mislimo na aktualnu društveno-političku situaciju, a danas je ona takva da u Hrvatskoj postoje 22 priznate

nacionalne manjine od kojih su četiri nastanjene u dovoljno velikom broju i na koncentriranom geografskom području da konzumiraju pravo obrazovanja na svojem jeziku i pismu. Svakodnevni život u tim višetničkim kontekstima u Hrvatskoj obilježen je različitim većinsko-manjinskim odnosima koji su rezultat različitih povijesnih zbivanja između Hrvata i pojedine manjinske grupe. Biti pripadnikom etničke većine ili manjine sa sobom povlači i pitanje statusa i prava te povezano pojavu predrasuda i diskriminacije, ako je nešto od toga ugroženo. Važnost političko-povijesnog međugrupnog konteksta za dinamiku većinsko-manjinskih odnosa ogleda se u riječima jedne srednjoškolke tijekom razgovora vođenog četvrt stoljeća nakon Domovinskog rata:

„On je rekao da nema šanse da idem u taj Beograd. Šta će oni meni tamo napraviti. I onda sam ja onako stala, ja nisam mogla vjerovati da dečko od skoro sedamnaest godina govori takve stvari dok ja imam jednu od najbližih prijatelja iz Beograda i iz Novog Sada. I onda sam se ja onako zapitala pa šta oni njega uče doma, da kakvi su to Srbi. Baš zato što je i moj tata isto bio u ratu i moja obitelj, većina obitelji je isto bila u ratu i nikad tako nešto nisam čula od svojih ikad“.¹

Sklonost ljudi da u drugim grupama vide prijetnju u skladu je s evolucijskim pristupom prema kojem su ljudi predisponirani izbjegavati skupe pogreške (Haselton i Buss, 2003). Sveprisutnost strategije *sigurnije je puhati na hladno, nego se opeći* vidljiva je u reakcijama prema nepoznatome koje može, ali i ne mora biti objektivno ugrožavajuće za pojedinca. Stoga smo danas svjedoci da se često imigranti te različite etničke i religijske grupe, ali i socijalne politike koje favoriziraju jednu grupu nauštrb drugih grupa, percipiraju prijetećima (Brewer i Alexander, 2002; Devos, i sur., 2002; Greenberg i sur., 1990; Neuberg i Cottrell, 2002). Etničko čišćenje u bivšoj Jugoslaviji, pokolj u Ruandi, terorizam u Sjevernoj Irskoj, ratno sukobljavanje Palestinaca i Izraelaca te Rusa i Ukrajinaca, diskriminacija muslimana i Roma u mnogim europskim zemljama, neravnopravan položaj rasnih i etničkih manjina, sve su to primjeri velike mobilizacijske snage doživljaja prijetnje i posljedičnog straha i njihovog destruktivnog djelovanja na međugrupne odnose (Stephan i Stephan, 2000).

Percepcija prijetnje u interesu je istraživača koji se bave pitanjem međugrupnih odnosa već dugi niz godina, ali dugo vremena je njeno izučavanje bilo nesistematično, a

¹ Citat iz fokusne grupe provedene sa srednjoškolcima u nastavi na hrvatskom jeziku iz Baranje u sklopu kvalitativnog dijela projekta IntegraNorm.

njena uloga kao jednog od najsnažnijih pojedinačnih prediktora predrasudnih stavova i drugih oblika međugrupne netrpeljivosti, neprepoznata (Riek i sur., 2006; W. G. Stephan i sur., 2008.; Stephan i Stephan, 2001). Štoviše, glavni fokus ranijih istraživanja predrasuda bio je na emocijama koje se javljaju prilikom (zamišljanja) interakcija s pripadnicima vanjskih² grupa. Primjerice, Dollard i suradnici (1939) postavljaju *teoriju žrtvenog jarca* prema kojoj je pomaknuta agresija u podlozi netolerantnih stavova, a na tragu takvih razmišljanja bio je i Allport (1954), koji navodi da međugrupni stavovi predrasudnih pojedinaca prvenstveno odražavaju njihovu mržnju i agresiju. Veliki broj istraživanja bio je posvećen i proučavanju kognitivnih odrednica predrasuda, naglašavajući pritom ulogu stereotipa u procesiranju informacija o vlastitoj i o drugim grupama (Fiske i Taylor, 1991; Hamilton, 1981; Kunda, 1990). Nadogradnja kognitivnog pristupa uvođenje je elementa socijalnog identiteta i naglašavanje važnosti identifikacije s vlastitom grupom u predviđanju pojave predrasuda prema drugim grupama (Tajfel i Turner, 1979). Pritom se većina spomenutih istraživanja fokusirala na jedan faktor u podlozi predrasudnih stavova, a takav pristup ne nudi cjelovito razumijevanje složenih pojava, kao što su predrasude (Duckitt, 1992).

Kako bi doskočili problemu nesistematičnosti u istraživanjima, Stephan i Stephan (2000) predstavljaju *integriranu teoriju prijetnje* (eng. integrated threat theory), koja predstavlja jedan široki istraživački okvir unutar kojega su objedinjene postavke ranije postavljenih relevantnih teorija te kao takva, integrirana teorija prijetnje pruža cjelovitije i točnije razumijevanje međugrupnih problema uzrokovanih doživljajem prijetnje ili ugroze (Croucher, 2018; Riek i sur., 2006; Stephan i Stephan, 2000). Osim toga, značajan pomak u odnosu na ranije modele predrasuda koji su primarno bili namijenjeni razumijevanju stavova većinskih (dominantnih) grupa (uz iznimke Bobo i Hutchings, 1996; Monteith i Spicer, 2000; Shelton, 2000) predstavlja i to da su postavke integrirane teorije prijetnje jednako primjenjive na grupama različite socijalne moći. Neosporna je važnost istraživanja stavova dominantnih ili većinskih grupa budući da njihovi negativni stavovi i ponašanja mogu imati brojne negativne posljedice za manjinske zajednice (Constantin i Cuadrado, 2019; Dimitrova i sur., 2015), no za sveobuhvatno razumijevanje

² Pojmovi *vlastita grupa* i *vanjska grupa* prijevodi su engleskih složenica *in-group* i *out-group*, pri čemu vanjska grupa označava grupu kojoj pojedinac ne pripada, odnosno nije njezin član. Također, ponekad ćemo pisati samo vlastita i vanjska grupa, a ponekad pripadnici ili članovi vlastite i vanjske grupe, no značenje je isto i riječ je samo o stilskoj uklopljenosti u tekst.

dinamike većinsko-manjinskih odnosa, nužno je uzeti u obzir i stavove manjinskih grupa (Dixon i sur., 2020). Jedna od pretpostavki integrirane teorije prijetnje jest da se isti faktori koji se koriste za istraživanje predrasuda većinskih grupa prema manjinskim mogu primijeniti i na istraživanje predrasuda manjinskih grupa prema većinskim - različite grupe mogu se doživljavati prijetnjom iz istih ili sličnih razloga (Corenblum i W. G. Stephan, 2001; W. G. Stephan i sur., 2002).

Detaljniji pregled razvoja same teorije donosimo u nastavku uvoda tako što ćemo početi od konceptualizacije međugrupne prijetnje i njenog pozicioniranja u teorijskom modelu, a potom ćemo razraditi i promjene koje je donijela revizija početno postavljene teorije. Nastavit ćemo s razradom modela međugrupne prijetnje tako što ćemo prvo prikazati njene pretpostavljene prethodnice, a poseban naglasak staviti ćemo na vezu između međugrupnog kontakta i međugrupne prijetnje te između identifikacije s vlastitom grupom i međugrupne prijetnje jer je riječ o ključnim istraživačkim konstruktima u ovom istraživanju. Kratko ćemo se osvrnuti i na posljedice percepcije prijetnje, a uvodni dio posvećen teoriji međugrupne prijetnje završit ćemo tako što ćemo usporediti njene glavne postulate s postulatima druge dvije utjecajne teorije u području međugrupnih odnosa bitne za naše istraživanje, teorijom međugrupnog kontakta i teorijom socijalnog identiteta. Druga uvodna cjelina odnosi se na razvoj etničkog identiteta i predrasuda, neizbježna pitanja kod odrastanja u višetničkim sredinama gdje je etnička pripadnost vrlo istaknut socijalni identitet. Kognitivno je vrlo dostupan u svijesti pojedinaca, a i kategoriziranje po etničkoj osnovi prikladno je jer zaista odražava socijalnu stvarnost, pogotovo u postkonfliktnim, segregiranim sredinama. Zatim se dotičemo i opisujemo višetničke sredine u Hrvatskoj te empirijski dokazanu važnu ulogu škola kao socijalizacijskih i integracijskih agensa u tim sredinama. Time ćemo i kontekstualizirati naše istraživanje te ćemo uvodni dio završiti s pregledom potreba za istraživanjem međugrupne prijetnje u različitim višetničkim sredinama u Hrvatskoj gdje imamo uvid u funkcioniranje statusno različitih grupa.

1.1. Razvoj teorije međugrupne prijetnje

1.1.1. Konceptualizacija međugrupne prijetnje prema integriranoj teoriji međugrupne prijetnje

Međugrupna prijetnja javlja se kada ponašanja, vjerovanja ili obilježja jedne grupe predstavljaju ugrozu ciljeva ili dobrobiti druge grupe (Stephan i Stephan, 2018). Integrirana teorija prijetnje pripada motivacijskom pristupu objašnjenju međugrupnih sukoba, pri čemu pretpostavlja postojanje motivacije za obezvrjeđivanjem članova drugih grupa, a izvor te motivacije vidi u doživljaju ugroženosti vlastite grupe. Za negativne međugrupne stavove i (namjere) ponašanja ključan je upravo taj *doživljaj* ili *percepcija* prijetnje od vanjske grupe, dok stvarna prijetnja može, ali i ne mora biti prisutna (Croucher, 2018; Riek i sur., 2006; Stephan i Stephan, 2000).

Integrirana teorija prijetnje (Stephan i Stephan, 2000) razlikuje četiri tipa prijetnje: (1) realnu, (2) simboličku, (3) međugrupnu tjeskobu i (4) negativne međugrupne stavove, od kojih svaki ima zaseban doprinos u objašnjavanju varijance negativnih međugrupnih stavova i ponašanja. Uz njih, teorija pretpostavlja i četiri prethodnice prijetnji, odnosno posredne odrednice negativnih stavova, a to su: (1) negativan međugrupni kontakt, (2) snaga unutargrupne identifikacije, (3) povijest sukoba i (4) razlike u statusu grupa.

Realna prijetnja uključuje prijetnje samoj egzistenciji grupe, njenim resursima, položaju i statusu, njenoj političkoj i ekonomskoj moći, fizičkom zdravlju i materijalnom blagostanju (Stephan i Stephan, 2000).

Simbolička prijetnja odnosi se na percipirane razlike u moralu, vrijednostima, standardima, vjerovanjima i stavovima. Riječ je o fundamentalnim razlikama u svjetonazorima pri čemu svaka grupa evaluira druge polazeći od svoje vlastite perspektive za koju vjeruje da je moralno najispravnija (Stephan i Stephan, 2000).

Međugrupna tjeskoba pretpostavlja osjećaje nelagode i straha koji se doživljavaju prilikom stvarne interakcije ili prilikom zamišljanja interakcije s pripadnicima neke vanjske grupe. Do tih osjećaja dolazi jer su ljudi zabrinuti da će ih članovi vanjske grupe odbaciti, ismijati ili na neki drugi način povrijediti njihovo samopoštovanje (Corenblum i W. G. Stephan, 2001; W. G. Stephan i sur., 1999). Pripadnici dominantne (većinske) grupe mogu biti tjeskobni iz straha da ne ispadnu predrasudni prema pripadnicima inferiornije (manjinske) grupe, dok se pripadnici inferiornije (manjinske) grupe mogu

bojati da ne postanu predmetom predrasuda tijekom interakcije. Ovaj tip prijetnje predstavlja afektivnu komponentu prijetnje kao dopunu ostalim, više kognitivnim komponentama.

Negativni stereotipi o vanjskoj grupi mogu biti prijeteći jer stvaraju negativna očekivanja od interakcija s pripadnicima vanjske grupe o kojima ne znamo ništa više od naših postojećih heuristika (Corenblum i W. G. Stephan, 2001; Stephan i Stephan, 2000).

1.1.2. Od integrirane do revidirane teorije međugrupne prijetnje

Postavke integrirane teorije prijetnje o nezavisnom doprinosu sva četiri tipa prijetnje u objašnjavanju predrasudnih stavova potvrđene su u istraživanjima na različitim grupama ljudi u raznolikim međugrupnim kontekstima, iako mahom na studentskoj populaciji i na američkom tlu. Primjerice, u istraživanju W.G. Stephana i suradnika (1999) dobiveno je da četiri tipa prijetnje objašnjavaju 60% varijance u predrasudnim stavovima Amerikanaca prema tri imigrantske skupine, Meksikancima, Azijatima i Kubancima. Kako bi provjerili mogu li se ti rezultati generalizirati i na druge države koje također imaju visoke stope imigracije, ali drugačije političke i ekonomske okolnosti, W. G. Stephan i suradnici (1998) ispitali su stavove Španjolaca prema marokanskim imigrantima i stavove Izraelaca prema ruskim i etiopskim imigrantima te su se značajnima pokazali svi tipovi prijetnje, osim simboličke. U istraživanjima predrasuda prema muslimanima u Nizozemskoj i stavova meksičkih imigranata u SAD-u prema Amerikancima, značajnom se nije pokazala jedino realna prijetnja (Velasco González i sur., 2008; W. G. Stephan i sur. 2000), dok su se u istraživanju stavova žena prema muškarcima neznčajnima pokazale i realna prijetnja i negativni stereotipi (C. W. Stephan i sur., 2000). Neznčajnost realne prijetnje u potonjim nalazima autori objašnjavaju pretpostavkom o neizbježnosti situacije, odnosno idejom da manjinske skupine (žene, Meksikanci, imigranti) na svoj lošiji položaj u društvenoj hijerarhiji gledaju kao na nešto nepromjenjivo te kao takvo ne služi kao temelj za stvaranje stavova prema većinskoj (dominantnoj) grupi. Također, stereotipno muška obilježja mogu se shvatiti kao izravna posljedica veće moći i statusa, odnosno bolje društvene pozicije muškaraca i kao takva neće nužno imati efekt na formiranje stavova. Nadalje, sva četiri tipa prijetnje pokazala su se značajnim prediktorima stavova prema oboljelima od raka i

AIDS-a te stavova prema korisnicima afirmativnih akcija (Berrenberg i sur., 2003; Renfro i sur., 2006).

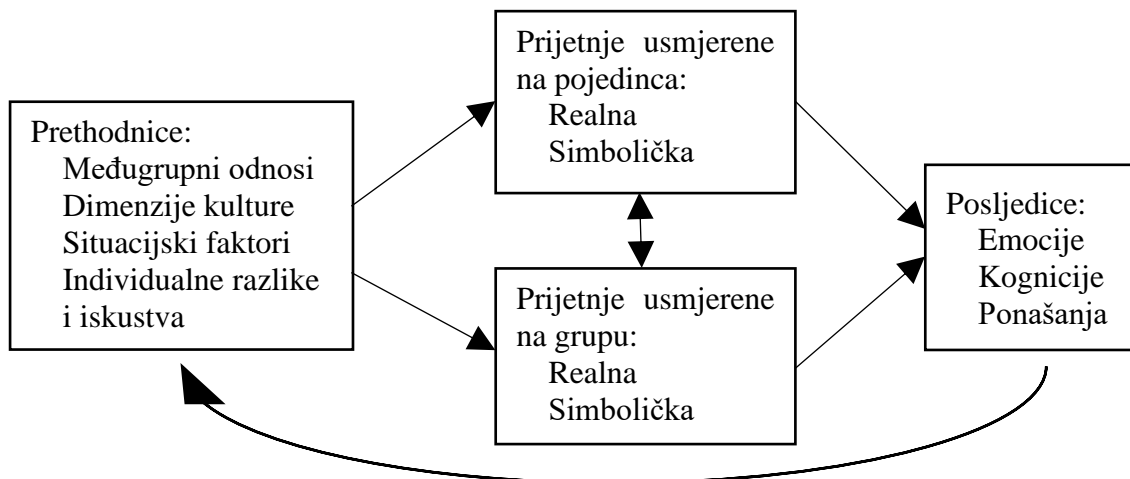
Međutim, W. G. Stephan i suradnici (2002) proveli su istraživanje stavova crnaca i bijelaca u SAD-u kako bi istražili ponašaju li se negativni stereotipi kao neovisan tip prijetnje prediktivan za međugrupne stavove ili kao prethodnica drugim tipovima prijetnje te su ustanovili da su, u obje grupe, realna prijetnja, simbolična prijetnja i međugrupna tjeskoba posredovale efekte negativnih stereotipa, negativnog kontakta i percipiranog međugrupnog konflikta na stavove. Simbolična prijetnja i međugrupna tjeskoba posredovale su efekte percipiranih razlika u statusu na stavove, a simbolička i realna prijetnja posredovale su efekte unutargrupne identifikacije na stavove. Negativni stereotipi pokazali su se i kao snažan prediktor ostalih tipova prijetnje i kao direktan prediktor predrasuda neovisan o drugim tipovima prijetnje. Povezanost četiri tipa prijetnje i negativnih međugrupnih stavova potvrđena je i u meta-analizi Rieka i suradnika (2006), no empirijski dokazi za snažne medijacijske efekte prijetnje u odnosu prethodnica i predrasuda manje su konzistentni (Vedder i sur., 2016). Osnovna postavka integrirane teorije prijetnje o uzročno-posljedičnom odnosu percepcije prijetnje i predrasuda potvrđena je i u longitudinalnim korelacijskim i u eksperimentalnim istraživanjima, no to opet ne znači da ne postoji i obrnuti kauzalni put (Bahns, 2017; Branscombe i Wann, 1994; Esses i sur., 1998; Esses i sur., 2001; Schlueter i sur., 2008; W. G. Stephan i Renfro, 2002; W. G. Stephan i sur., 2005).

Iako su istraživanja uglavnom potvrđivala glavne teorijske postavke, otkrivali su se i neki njeni nedostaci, što je dovelo do revizije originalne teorije i nastanka *međugrupne teorije prijetnje* (eng. intergroup threat theory, ITT; W. G. Stephan i Renfro, 2002; W. G. Stephan i sur., 2009, 2015). Glavni prigovori bili su vezani uz konceptualizaciju četiri tipa prijetnje i ograničen broj njenih prethodnica i posljedica te je cilj revizije bio proširiti teoriju i dodatno pojasniti njene glavne konstrukte (Stephan i Stephan, 2018). Za razliku od ostalih tipova prijetnje koji su dobili prilično empirijske podrške (Kim i Chung, 2022), negativni stereotipi nisu se potvrdili kao tip prijetnje te se u revidiranoj teoriji njih stavlja u ulogu prethodnica i/ili posljedica (W. G. Stephan i sur., 2002). Jedna od prednosti ITT-a upravo je mogućnost prilagođavanja modela potrebama konteksta u kojem se provodi istraživanje, a fleksibilna operacionalizacija i pozicioniranje varijabli u modelu toliko je nedostatak koliko i prednost. Primjerice, Zou

i Cheryan (2021) konceptualizirali su *prijetnju od stranih kultura* kao strah i ugrozu koju Amerikanci (bijelci) osjećaju od percipirane invazije neameričkih kultura koje će zamijeniti tradicionalnu, dominantnu američku kulturu, a koja se očituje u sveprisutnijim stranim jezicima, proboju strane glazbe, hrane, umjetnosti, proslava i slično. Dakle, Amerikanci bijelci osjećaju prijetnju njihovoj kulturi i načinu života od projekcije rasta rasne i etničke manjine u njihovim bijelim susjedstvima i školama, ali veću prijetnju predstavljaju im Arapi, Latinoamerikanci i Azijati u odnosu na Afroamerikance. Autori tu pojavu objašnjavaju upravo postojanjem različitih stereotipa prema različitim manjinskim grupama. Naime, rasne i etničke manjine variraju u stupnju u kojem odstupaju od prototipnog shvaćanja Amerikanca. Afroamerikanci i Indijanci stereotipno se doživljavaju manje američki u odnosu na bijelce i pozicionirani su izvan dominantne kulture i identiteta. Međutim, istovremeno se doživljavaju više Amerikancima, nego što ih se doživljava strancima. S druge strane, Latinoamerikanci i Azijati, a pogotovo Arapi, doživljavaju se više strancima, nego Amerikancima i stoga predstavljaju veću ugrozu i bjelačka većina na njih reagira segregacijom (Zou i Cheryan, 2017).

Osim promjene položaja negativnih stereotipa u poziciji modela, revizija teorije donijela je promjene i u konceptualizaciji različitih tipova prijetnje, koje se sada dijele s obzirom na sadržaj (realna i simbolička) i s obzirom na to prema kome je usmjerena (prema pojedincu ili prema grupi). Primjerice, osoba može percipirati da etničke manjine u Hrvatskoj imaju prevelika politička prava (realna prijetnja vlastitoj grupi), da su joj etničke manjine konkurencija za radno mjesto (realna prijetnja pojedincu), da etničke manjine ugrožavaju svjetonazor Hrvata i ne drže do državnih simbola (simbolička prijetnja vlastitoj grupi), ili da etničke manjine ugrožavaju njenu sliku o sebi (simbolička prijetnja pojedincu). Međugrupna tjeskoba pak se smatra podtipom realne prijetnje, koji se odnosi na nelagodu i strahove izazvane negativnim očekivanjima od interakcije s članovima vanjske grupe. Međutim, iako više nije posebno istaknuta u modelu (slika 1), međugrupna tjeskoba ne može se tek svesti pod realnu prijetnju jer se time gubi jedan od ključnih mehanizama djelovanja u međugrupnim odnosima, pogotovo kada su u pitanju međugrupni kontakti (Kim i Chung, 2022; Swart i sur., 2011). Dapače, od dva najistaknutija mehanizma putem kojih međugrupni kontakt smanjuje predrasude jedan je upravo putem smanjenja međugrupne tjeskobe (drugi mehanizam uključuje povećanje empatije) (Pettigrew i Tropp, 2008). Sa slike 1, vidljivo je da, iako model određene

skupine varijabli stavlja u ulogu prethodnica, odnosno posljedica percepcije prijetnje, veze među njima su recipročne. Uzročnost u modelu kružnog je karaktera, moguća je pojava da varijable iz kategorije prethodnica i posljedica prijetnje budu medijatori jedne drugima, kao i da, tijekom vremena, neka od posljedica prijetnje postane uzrokom neke od njenih prethodnica (Stephan i Stephan, 2016). Primjerice, negativni stavovi prema vanjskoj grupi mogu dovesti do percepcije prijetnje kao što i percipirana međugrupna prijetnja može rezultirati negativnim stavovima prema vanjskoj grupi. Postojeći negativni međugrupni stavovi rezultirat će izbjegavanjem stupanja u kontakt s pripadnicima te vanjske grupe, a nedostatak međugrupnog kontakta onemogućit će njegove pozitivne efekte te pojačati doživljaje međugrupne tjeskobe i prijetnje. Zaključno, bitno je napomenuti kako su mnoge od prikazanih veza u modelu moderirane drugim varijablama, pri čemu su dosadašnja istraživanja tih moderatora istovremeno i kompleksna i nejednoznačna. Upravo su istraživanja prethodnica i moderatora međugrupne prijetnje u realnim uvjetima neophodna kako bi se razjasnila uloga doživljaja međugrupne prijetnje u međugrupnim odnosima. S obzirom na sveobuhvatnost modela, na umu treba imati specifičnosti grupa od interesa uklopljenih u širi društveni kontekst kako bi se odabrale relevantne varijable i smisleno se pozicionirale u model tako da istraživačkim pretpostavkama najtočnije reflektiramo postojeću međugrupnu dinamiku. Kao što će detaljnije biti opisano dalje u tekstu, u ovom istraživanju većinsko-manjinske dinamike u višetničkim sredinama kao moderatorske varijable izabrane su većinsko-manjinski status grupe te kontekst, dok su se kao najrelevantniji prediktori doživljaja prijetnje nametnuli unutargrupna identifikacija i međugrupni kontakt.

Slika 1.

(Revidirana) teorija međugrupne prijetnje

Napomena. Slika je prilagođena, a original je iz W. G. Stephan i suradnika (2009).

1.1.3. Prethodnice percepcije prijetnje

1.1.3.1. Međugrupni odnosi

Originalna teorija međugrupne prijetnje uključivala je međugrupni konflikt i razlike u statusu (neravnoteža moći), a revizijom je dodana i relativna veličina vanjske grupe. Relativna veličina grupe ponekad se izjednačava sa statusom grupe jer manjinske grupe uglavnom imaju i niži status, no ipak se konceptualno razlikuju te je eksperimentalno moguće manipulirati jednom i/ili drugom varijablom (Corneille i sur., 2011; Rios i sur., 2018). Također, nije rijetkost da statusno niže grupe (normativna manjina) u određenim kontekstima budu numerička većina, kao što je to primjer s katolicima u Sjevernoj Irskoj (Tausch, Hewstone i sur., 2007; Dixon i sur., 2019, 2020), Maorima na Novom Zelandu (Barlow, 2013) ili Mađarima nastanjenim u baranjskim selima (Čorkalo Biruški i sur., 2019). U ovom istraživanju, termini većina i manjina odnose se na normativni aspekt, koji je kongruentan s numeričkim na makro-razini države i višeeetničkim sredinama, no ne nužno i na mikro-razini škola.

Ideja da neravnoteža moći utječe na način kako se dvije grupe percipiraju potječe još iz hipoteze kontakta (Allport, 1954), koja navodi da je za prijateljske međugrupne odnose važna jednakost u statusu dviju grupa. Pretpostavka integrirane teorije prijetnje

bila je da prijetnju jednako snažno mogu percipirati i članovi grupe višeg i članovi grupe nižeg statusa, no u teoriji međugrupne prijetnje pretpostavlja se da su članovi grupe nižeg statusa skloniji percipirati prijetnju jer se osjećaju slabije po pitanju moći i resursa, a da su članovi grupe višeg statusa skloniji otvorenijim i snažnijim reakcijama na prijetnju budući da posjeduju potrebne resurse, a nisu naviknuti na prijetnju i imaju više za izgubiti (W. G. Stephan i Renfro, 2002, Riek i sur., 2006). Potonja pretpostavka potvrđena je i u istraživanjima u kojima se utvrdilo da rasne i etničke manjine (crnci u SAD-u i Indijanci u Kanadi) doživljavaju članove grupa višeg statusa (Amerikance i Anglo-Kanađane) većom prijetnjom, nego što članovi grupa višeg statusa doživljavaju manjine prijetećima (Corenblum i W. G. Stephan, 2001; W. G. Stephan i sur., 2002). U istraživanju Veddera i suradnika (2016) na adolescentima Nizozemcima i muslimanima dobiveni su obrnuti nalazi za većinsku i manjinsku grupu za negativne stereotipe i međugrupnu tjeskobu, te nije dobivena razlika među grupama u percepciji realne i simboličke prijetnje. Međutim, potvrđena je snažnija veza doživljaja prijetnje i reakcije na prijetnju kod članova većinske grupe, budući da je na uzorku Nizozemaca doživljaj prijetnje bio snažnije povezan s negativnim stavovima prema muslimanima. Razlike između članova grupe višeg i nižeg statusa na simboličkoj prijetnji nije bilo ni u istraživanju katolika (niži status) i protestanata (viši status) u Sjevernoj Irskoj, no realna je prijetnja bila izraženija kod katolika. Međutim, kada se uzorak podijeli na one koji status svoje grupe percipiraju visokim i na one koji ga percipiraju niskim bez obzira na religijsku pripadnost, dobiveni rezultati u skladu su s pretpostavkama teorije – što je viši percipirani relativni status grupe to su niže razine međugrupne tjeskobe te percipirane realne i simboličke prijetnje (Tausch, Hewstone i sur., 2007). Nadalje, na uzorku hindusa i muslimana u Indiji, Tausch i suradnici (2009) pronalaze da je percipirani relativni status prediktivan za realnu prijetnju samo kod manjinske grupe (muslimani). Naime, razlike u statusu između hindusa i muslimana u Indiji vrlo su izražene i ta razlika je snažniji prediktor percepcije realne prijetnje i predrasuda kod muslimana, koji su vrlo svjesni ekonomskih nejednakosti, nego kod hindusa, čiji je položaj u društvu dominantan i stabilan. Međutim, status moderira vezu između percepcije prijetnje i reakcija na nju tako što je kod muslimana realna prijetnja prediktivna za međugrupne predrasude, dok je kod većinske grupe (hindusi) prediktor negativnih međugrupnih stavova bila simbolička prijetnja. Hindusi imaju razvijen politički narativ koji ističe kulturalne razlike između hindusa i

muslimana stvarajući tako plodno tlo za doživljaj simboličke prijetnje i antimuslimanske sentimente, dok su muslimanima u fokusu nejednakosti u resursima (Tausch i sur., 2009). Upravo su obrnuti rezultati istraživanja W. G. Stephana i suradnika (2002) na uzorku bijelaca i crnaca u SAD-u, gdje je realna prijetnja bila snažniji prediktor međugrupnih stavova kod većinske grupe bijelaca, a simbolička prijetnja kod manjinske grupe crnaca. Članovima bjelačke većine u SAD-u afirmativne akcije predstavljaju istaknutu prijetnju njihovim resursima i oblikuju stavove prema manjinskoj grupi, dok crnačkoj manjini veću ugrozu predstavljaju pokušaji asimilacije u dominantnu kulturu, koji rezultiraju antagonizmom prema većinskoj grupi. Međutim, kada se promatra u kontekstu prethodnice percepcije prijetnje, percipirana razlika u statusu pokazala se prediktivnom za doživljaj simboličke prijetnje i međugrupne tjeskobe i na uzorku bijelaca i na uzorku crnaca, dok je na uzorku crnaca snažnije povezana s percepcijom realne prijetnje što se objašnjava time da su oni kao manjinska grupa svjesniji nejednakosti te su osjetljiviji na ekonomske i političke prijetnje od strane bijelaca (W.G. Stephan i sur., 2002). Dakle, čini se da to koji tip prijetnje će biti izraženiji kod koje grupe i prediktivniji za međugrupne stavove, između ostalog, ovisi i o specifičnom društvenom kontekstu unutar kojega se odvija međugrupna dinamika, te upravo društveni kontekst valja imati na umu prilikom interpretacije raznolikih nalaza o ulozi grupnog statusa u predikciji percepcije prijetnje i različitih međugrupnih ishoda (Stephan i Stephan, 2000). Osim što se pokazalo da će se obje grupe osjećati ugroženi što su među njima veće razlike u moći jer percepcija nejednakosti u statusu povećava doživljaj prijetnje (W. G. Stephan i sur., 1998), percepcija prijetnje može se javiti i između statusno podjednakih grupa jer se one ponašaju kompetitivnije i samim time si predstavljaju veću prijetnju (Garcia i sur., 2006; Zarate i sur., 2004). No to će se dogoditi samo pod uvjetom konfliktne ili kompetitivne situacije gdje će ta jednakost u statusu dovesti do percepcije oponenta kao odveć snažnog i time više prijetećeg u odnosu na one grupe koje su statusno jasno slabije.

Nadalje, važne prethodnice percepcije međugrupne prijetnje jesu i povijest sukoba i veličina grupe. Najskloniji su percipirati prijetnju oni koji vjeruju da njihova i vanjska grupa imaju dugu povijest sukoba (Curșeu i sur., 2007; W. G. Stephan i sur., 2015). Kako su članovi jedne grupe ranije zaista doživjeli stvarnu prijetnju od članova druge grupe (ili je bilo i obostrano), nepovjerljivi su te i dalje očekuju negativne interakcije. Kako bi prevenirali potencijalne ozbiljne posljedice koje su joj članovi vanjske grupe uzrokovali

ranije, osjetljiviji su na svaki njihov korak te u takvoj atmosferi međugrupnog nepovjerenja ne može doći do oporavka zajednice (Čorkalo i sur., 2004; Schmid i sur., 2008). Što se veličine vanjske grupe tiče, istraživanjima se pokazalo da će veća vanjska grupa predstavljati veću prijetnju (Corneille i sur., 2001; McLaren, 2003), pri čemu percipirana veličina vanjske grupe ne mora nužno odražavati njihovu objektivnu zastupljenost (Semyonov, 2004). Ukoliko se zadržimo na etničkoj pripadnosti kao ključu podjele na većinsku i manjinsku grupu, najčešće se istraživala perspektiva etničke većine i njihovi stavovi prema rastućoj populaciji imigranata. Naime, očekivali bismo da s povećanjem broja manjina (imigranata), dominantna grupa (u terminima normativne i numeričke većine) počinje osjećati etničku prijetnju, odnosno ugrozu svog statusa i resursa, što rezultira povećanim antagonizmom. Navedeno proizlazi iz teorije etničke kompetitivnosti (Scheepers i sur., 2002), čiji je glavni postulat da će povećanje u proporciji članova manjinske grupe, članovi većinske grupe doživjeti prijetećim i kao rezultat razvit će negativnije stavove prema prijetećoj manjini. Da će negativnijim međugrupnim stavovima rezultirati i povećana proporcija etničkih manjina na mikro-razini, poput susjedstava i škola, a ne samo na makro-razini, poput države, pokazali su u svom istraživanju Vervoort i suradnici (2011). Oni su kod nizozemskih učenika utvrdili da će etnička većina imati manje pozitivne stavove prema etničkim manjinama ako oni čine više od 50% razreda (situacija gdje je normativna manjina na mikro-razini numerička većina) u odnosu na situaciju kada je njihova zastupljenost u razredu manja ili jednaka 25%. Isto nisu dobili na uzorku etničke manjine pa ostaje pitanje hoće li povećanje proporcije etničke većine u razredu zaista rezultirati povećanim doživljajem prijeteće kod manjine s obzirom na to da su se oni već naviknuli na svoj manjinski položaj u društvu. Također važno za međugrupne odnose adolescenata, članovi većinske grupe rjeđe će razviti prijateljske odnose s etničkim manjinama kada je njihova zastupljenost u razredu veća, nego kada je manja, odnosno češća će biti pojava unutargrupnog zatvaranja kod članova većinske grupe (Munniksma i sur. 2016; Quillian i Campbell, 2003; Vervoort i sur., 2011). Premda će njihova pojava biti rjeđa, ističe se važna uloga kvalitete kontakta u formi međugrupnih prijateljstava u smanjenju doživljaja prijeteće i poboljšanju međugrupnih stavova i kod većine i kod manjine (Löv Stanić, 2014; Schmid i sur., 2008; Vervoort i sur., 2011).

Veličina vanjske grupe ne može se promatrati izolirano od šireg društveno-političkog konteksta, relativnog statusa i povijesnih odnosa među grupama. Doživljaj prijete i negativni međugrupni stavovi rezultat su i toga gdje pojedinci žive, ne samo s kime dolaze u interakciju. Prethodno spomenuta istraživanja provedena su u nizozemskom kontekstu s muslimanskom manjinom i imigrantima koje većina doživljava problematičnima i nesklonima integraciji (Vedder, 2006; Verkuyten i Thijs, 2002). S druge strane, veličina vanjske grupe nije korelirala s doživljajem prijete u istraživanju Barlowa i suradnika (2013) na novozelandskom uzorku relativno uspješno integriranih domorodaca Maora i Europljana. Dakle, veličina vanjske grupe može rezultirati povećanim doživljajem prijete, ali samo u kombinaciji s drugim rizičnim faktorima, poput povijesti sukoba i manjka kontakta ili iskustva negativnog kontakta. Osim same veličine, važno je uzeti u obzir i tko je vanjska grupa jer različiti tipovi grupa mogu izazvati različite vrste prijete. Primjerice, bijelci u SAD-u imaju stereotipe o azijskim imigrantima kao visoko kompetitivnima i ambicioznima što ih čini realnom prijete, za razliku od muslimana i imigranata koji Europljanima predstavljaju prvenstveno simboličku (kulturnu) prijete (Čačić-Kumpes i sur., 2012; Šram 2010; Wike i sur., 2016; Župarić-Iljić i Gregurović, 2013). Međutim, određene grupe, poput muslimana i pripadnika LGBTQ zajednice, mogu biti izvorom i simboličke (svjetonazorske) i realne prijete (fizička ugroza zbog predrasuda o povezanosti muslimana s terorizmom, odnosno pripadnika LGBTQ zajednice s AIDS-om i drugim spolno prenosivim bolestima) (Croucher, 2018; Fischer i sur., 2007). Sve varijable iz ove kategorije relevantne su za razumijevanje istraživačkog konteksta ovog rada s obzirom na to da su nam u fokusu dva tipa društvenog konteksta od kojih je jedan obilježen nedavnim međugrupnim sukobom, postkonfliktni kontekst, a drugi čine višetničke sredine koje su već dugi niz godina obilježene mirnim suživotom etničkih manjina i većine, odnosno nekonfliktni kontekst. U postkonfliktnom kontekstu, posljedice rata još uvijek su vidljive u svakodnevnoj organizaciji života ljudi, a manjina koja tamo živi, srpska manjina, najbrojnija je etnička manjina u Hrvatskoj. Status manjine Srbi su stekli osamostaljenjem Republike Hrvatske kada su i izgubili status jednog od konstitutivnih naroda bivše države Jugoslavije i otad se suočavaju s izazovom uređenja manjinskih prava i dogovorima s hrvatskom većinom (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2012). To ih čini različitim u odnosu na druge manjinske grupe iz nekonfliktnog konteksta, koje su već dugi niz godina u

statusu manjine i koje nisu prošle kroz tako korijenite promjene u svom odnosu prema većinskom stanovništvu. Nijedno od opisanih istraživanja, nije se provodilo na grupama s ovim odlikama i upravo je ta specifičnost socijalnog konteksta i različita povijest međugrupnih odnosa ono što izdvaja ovo istraživanje i daje mu znanstveni i praktični značaj.

1.1.3.2. Društveni kontekst

U okviru ove kategorije prethodnica percepcije međugrupne prijatnje, osvrnut ćemo se na ulogu kulture i situacijskih faktora. Kultura je manje relevantna za naš istraživački kontekst budući da su Hrvati kulturološki vrlo bliski svim istraživački relevantnim manjinskim grupama, a i kako je riječ o zajednicama s dugogodišnjim stažem na ovim prostorima i dijeljenom povijesti, možemo argumentirati da bi kulturalne varijable bile primjerenije za istraživanje percepcije prijatnje između različitijih i geografski udaljenijih kultura. Tako će recimo, prema W. G. Stephanu i suradnicima (2009, 2015), percepciji prijatnje biti skloniji oni iz izrazito kolektivističkih kultura u kojima se naglašavaju važnost unutargrupnog zajedništva te poštivanje hijerarhijskog poretka i pravila. Kao istaknute elemente kulture koji bi bili prediktivni za percepciju prijatnje, autori su se, između ostaloga, pozvali i na Hofstedeov model klasifikacije kultura (2011) te su iz njega izdvojili dimenzije izbjegavanja nesigurnosti i distancu moći u određenom društvu. Upravo su kulturalnim razlikama Vedder i suradnici (2016) objasnili svoje nalaze u već spomenutom istraživanju stavova Nizozemaca i muslimana jednih prema drugima, gdje su adolescenti iz većinske grupe (Nizozemci) imali više rezultate na mjerama međugrupne tjeskobe i negativnih stereotipa, a međugrupnih razlika nije bilo na mjerama realne i simboličke prijatnje. Takvi nalazi nisu u skladu s ranijim istraživanjima Corenbluma i W. G. Stephana (2001) te W. G. Stephana i suradnika (2002) te su se Vedder i suradnici (2016) u argumentaciji svojih rezultata pozvali na razlike u vrijednosnim orijentacijama između Sjeverne Amerike i zapadne Europe. Naime, SAD karakterizira snažan individualizam, gdje se veći naglasak stavlja na sigurnost pojedinca, nego grupe, dok Nizozemsku obilježavaju želja za zajedništvom i strah od toga da se bude odveć različit, odnosno da se ističe u masi. Dodatni argument zašto bi Nizozemci percipirali prijatnju u istoj mjeri kao i muslimani leži u snažnoj potrebi za izbjegavanjem neizvjesnosti i želji za održavanjem društvenog poretka kojeg manjina ugrožava. Što se

Hrvatske tiče u kontekstu spomenutih dimenzija kulture, istraživanje na reprezentativnom uzorku punoljetnih građana Hrvatske pokazuje regionalnu homogenost istraživanih varijabli s istaknutim obilježjima relativno niske distance moći (povezano s manjom sklonosti percepcije prijete), umjereno visoke razine individualizma i visokog indeksa izbjegavanja nesigurnosti (povezano s većom sklonosti percepcije prijete) (Rajh i sur., 2016). S obzirom na to da bi rezultati na nekim od dimenzijama kulture Hrvate trebali učiniti sklonijima doživljaju međugrupne prijete, a na nekima manje sklonima, evidentno je da je moguće istovremeno djelovanje nekoliko različitih prediktora doživljaja prijete i to ne nužno u istom smjeru. Složenost tih kauzalnih odnosa otežava razumijevanje uloge prijete u međukulturalnim odnosima, no isto tako naglašava važnost istraživanja prijete u različitim kulturama i kontekstima te na različitim grupama kako bi se identificirali faktori koji određuju dinamiku suživota većinskog i manjinskog stanovništva o kojoj i ovisi stabilnost određenog društva. Međutim, mnoge od spomenutih kulturalnih dimenzija mogu se mjeriti na razini individualnih razlika i u takvom obliku konceptualno se približavaju individualnim osobinama koje opisujemo u sljedećem poglavlju.

Za prikaz prethodnica percepcije prijete iz kategorije situacijskih faktora, W. G. Stephan i suradnici (2009, 2015) nadovezuju se na teoriju kontakta (Pettigrew, 1998, 2001) i specificiraju obilježja interpersonalnog konteksta unutar kojega se odvija interakcija članova dviju grupa, kao što su to susjedstvo, poslovno ili školsko okruženje, a koja mogu biti prediktivna za doživljaj prijete. Ova kategorija prethodnica doživljaja prijete specifična je utoliko što situacijski faktori svoje efekte na doživljaj prijete ostvaruju prvenstveno tijekom interakcije članova različitih grupa i usmjereni su na ishode međugrupne interakcije koji će u većoj mjeri pogoditi sudionike te interakcije, ne nužno grupu kao cjelinu. Situacijski faktori mogu utjecati na to koliko će pojedinci u međugrupnim interakcijama biti zabrinuti oko potencijalnih negativnih psiholoških posljedica (strah da će se osramotiti ili ispasti nekompetentni), kao i negativnih ponašajnih posljedica (strah da će biti diskriminirani ili ozlijeđeni). Među situacijske faktore za koje je vjerojatno da će aktivirati spomenute brige ubrajaju se: poznatost okruženja u kojem se odvija međugrupna interakcija, razina strukturiranosti interakcije, razumijevanje normi u danoj situaciji, omjer članova različitih grupa u tom specifičnom okruženju, cilj i kooperativna ili kompetitivna priroda interakcije te je li interakcija

institucionalno podržana (W. G. Stephan i sur., 2009). Iz navedenog je vidljivo da su preuzeti preduvjeti za učinkovitost međugrupnog kontakta iz teorije kontakta, te je tako i pretpostavljeno da će prijetnju najvjerojatnije izazvati situacije u kojima nije sasvim jasno kako se ponašati, kada je okruženje nepoznato i socijalne uloge nedefinirane, kada postoji neravnoteža u socijalnoj moći između grupa, kada kontakti nisu institucionalno podržani i normativno prihvaćeni, kada je u pitanju situacija natjecanja u kojoj postoji mogućnost povrijeđene te kada postoje zapreke u komunikaciji, poput jezičnih barijera. Dakle, situacijske prethodnice više utječu na pojavu prijetnje usmjerene na pojedinca, nego na grupu te su najčešće istraživane u vezi s pojavom međugrupne tjeskobe (W. G. Stephan i sur., 2009; Stephan i Stephan, 2018). Istraživanje na uzorku američkih studenata pokazalo je da su jezične i lingvističke barijere uspješnoj komunikaciji povezane s doživljajem tjeskobe prilikom interakcije sa stranim studentima (Spencer-Rodgers i McGovern, 2002). Također, istraživanja na uzorku crnaca, bijelaca i Latinamerikanaca potvrđuju važnost postojanja unaprijed utvrđene strukture u interakcijama različitih etničkih grupa kako ne bi došlo do javljanja tjeskobe (Avery i sur., 2009; Pearson i sur., 2008). Konačno, važan situacijski faktor koji utječe na međugrupne stavove djece i odraslih medijski su prikazi i poruke o pripadnicima vanjskih grupa. Izlaganje prijetećim porukama o imigrantima koje mediji šalju, kod gledatelja stvara tjeskobu koja vodi do dehumanizirajućih stavova i podržavanja restriktivnih političkih odluka (Atwell Seate i Mastro, 2016). Shadid (2005) i Boog (2014) ističu kako su negativni prikazi muslimanskih imigranata kao radikalista i terorista u nizozemskim medijima i političkim istupima jedan od glavnih razloga negativnih stavova Nizozemaca svih dobnih skupina prema muslimanskoj manjini. Durkin i suradnici (2012) istražili su međugrupne stavove na djeci iz dva različita socijalna konteksta, iz Škotske i Australije, te su ustanovili da će prikaz članova vanjske grupe kao prijetećih vlastitoj grupi izazvati negativne reakcije prema njima. Zaključno, ukoliko mediji etničke manjine i imigrante nastave prikazivati u negativnom i prijetećem svijetlu, javlja se opasnost od razvoja predrasuda kod mladih gledatelja (Atwell Seate i Mastro, 2016; Cvrtila i sur., 2019; Goldberger, 2004; Kalebić Maglica i sur., 2018; Pal, 2021).

1.1.3.3. Individualne osobine

Prema originalnoj teoriji, u ovu kategoriju ulaze samo negativni međugrupni kontakt i snaga unutargrupne identifikacije, dok revidirani oblik teorije uključuje različite vrste kontakta i dodaje socijalnu dominaciju, desničarsku autoritarnost, individualno i kolektivno samopoštovanje, kroničnu salijentnost smrtnosti i paranoidne poglede na svijet (W. G. Stephan i sur., 2009, 2015).

Desničarska autoritarnost (eng. right wing authoritarianism, RWA) i orijentacija na socijalnu dominaciju (eng. social dominance orientation, SDO) dvije su najčešće ispitivane predispozicije za predviđanje predrasuda te su u revidiranoj teoriji međugrupne prijetnje dodane kao potencijalne prethodnice (Bäckström i Björklund, 2007; Duckitt, 2005; W. G. Stephan i sur., 2009). Osobe koje su visoko ili nisko na ovim dimenzijama imaju različit odnos prema nekim društvenim vrijednostima i odnosima između grupa u društvu. Autoritarni pojedinci izrazito vrednuju sigurnost, red i društvenu kontrolu te su spremni agresivno reagirati prema onima koji se ne konformiraju tradicionalnim društvenim normama i autoritetima (Altemeyer, 1981; Duckitt, 2005). S druge strane, pojedinci orijentirani na socijalnu dominaciju više vrednuju moć, natjecanje i grupnu dominaciju te su spremniji na omalovažavanje društvenih grupa koje percipiraju slabijima ili inferiornijima u odnosu na vlastitu grupu kao i onih koji izazivaju ustaljenu društvenu hijerarhiju (Sidanius i Pratto, 1999). U istraživanjima se pokazalo da pojedinci orijentirani na socijalnu dominaciju svijet vide kao džunglu u kojoj se grupe bore za ograničene resurse te su skloniji percipirati realnu prijetnju grupi, dok su autoritarni pojedinci skloniji percipirati simboličku prijetnju grupi (Duckitt 2006; Duckitt i sur., 2002; Esses i sur., 2001). Često je istraživana i moderatorska uloga RWA i SDO u odnosu doživljaja prijetnje i predrasuda, pri čemu se pokazalo da je RWA moderator percipirane simboličke, a SDO percipirane realne međugrupne prijetnje (Rios i sur., 2018). U istraživanju stavova studenata zagrebačkog sveučilišta prema etničkim manjinama, Skokandić (2018) je pokazala da autoritarnost objašnjava otvorene predrasude samo preko doživljaja simboličke prijetnje dok je za orijentaciju na socijalnu dominaciju utvrđena djelomična medijacija simboličke prijetnje. RWA i SDO mogu se shvatiti i kao širi društveni stavovi s različitim motivacijama koje predviđaju predrasude iz različitih razloga: predrasude imaju funkciju zaštite vlastite grupe od realne i simboličke prijetnje

(RWA) ili funkciju zadržavanja dominacije i hijerarhijskog poretka (SDO). Imajući te različite motivacije u vidu, Asbrock i suradnici (2011) pokazali su u svom istraživanju na reprezentativnom uzorku Nijemaca starijih od 16 godina da će pojedinci visoki na RWA imati manje predrasuda prema imigrantima u uvjetima pozitivnog kontakta (prijateljstvo) jer će imigrante doživjeti kao manju društvenu prijatnju. Pojedinci visoki na SDO neće promijenili svoj doživljaj imigranata kao kompetitivne prijatnje nakon sličnog iskustva prijateljskog kontakta.

Od osobina ličnosti iz Big-5 modela, ekstraverzija se pokazala prediktivnom za međugrupne stavove tako što društveniji pojedinci imaju više prijatelja pa tako i međugrupnih prijatelja, što im posljedično smanjuje tjeskobu u vezi vanjske grupe i poboljšava međugrupne stavove (Turner i sur., 2014). Nadalje, moguće je da će percepciji prijatnje biti skloniji pojedinci nižeg samopoštovanja, paranoidnih pogleda na svijet i oni koji su kronično svjesni smrtnosti zato što je u podlozi svih tih karakteristika nedostatak osjećaja sigurnosti i pojačan osjećaj ranjivosti (Greenberg i sur., 1997; Kramer, 1998; Rosenberg, 1965; Ybarra, 2002; Ybarra i sur., 2000). Za razliku od individualnog samopoštovanja, kolektivno bi samopoštovanje trebalo biti pozitivno povezano s percepcijom prijatnje jer upravo oni koji su najviše privrženi grupi najviše i brinu za njenu sigurnost (Luhtanen i Crocker, 1992; W. G. Stephan i sur., 2009). Primjerice, u istraživanju dviju konfliktnih etničkih grupa, Hrvata i Srba, u Vukovaru, pokazalo se da je kolektivno samopoštovanje snažnije povezano s etnocentrizmom i diskriminacijom pripadnika druge grupe i da su upravo pojedinci visokog kolektivnog, a niskog osobnog samopoštovanja najskloniji diskriminirati drugu grupu (Jelić, 2009). Konačno, u novijim istraživanjima ispitana je i uloga religioznosti te je Kumpes (2018) na reprezentativnom uzorku punoljetnih Hrvata ustanovio da religiozniji sudionici i oni koji prakticiraju religiju izražavaju veću socijalnu distancu prema imigrantima i percipiraju ih prvenstveno kao kulturnu prijatnju. Da će religiozniji pojedinci biti skloniji percipirati simboličku prijatnju i zaštititi vrijednosni sustav svoje grupe, u svom su eksperimentalnom istraživanju odnosa prijatnji i predrasuda prema etničkim manjinama u Gruziji ustanovili i Makashvili i suradnici (2018).

1.1.4. Povezanost međugrupnog kontakta i percepcije međugrupne prijatnje

Prema hipotezi kontakta, pozitivni efekti međugrupnog kontakta na međugrupne odnose u vidu smanjenja predrasuda prema različitim društvenim grupama potvrđeni su u nizu meta-analiza te su vidljivi čak i kada nisu zadovoljeni svi uvjeti za optimalan kontakt, koji podrazumijevaju da su grupe statusno izjednačene unutar situacije kontakta, da rade na zajedničkom cilju, međusobno surađuju, imaju podršku autoriteta i da postoji potencijal za prijateljstvo (Davies i sur., 2011; Lemmer i Wagner, 2015; Pettigrew i Tropp, 2006, 2008, 2011). Rezultati istraživanja međugrupne prijatnje potvrđuju da su prijatnju skloniji percipirati oni pojedinci koji nemaju iskustvo kontakta s članovima druge grupe, dok će učestaliji kontakti biti negativno povezani s percepcijom realne i simboličke prijatnje (Tropp i Pettigrew, 2000; Velasco González i sur., 2008). Ukoliko pojedinci ne dolaze u kontakt s pripadnicima drugih grupa, o njima ništa ne mogu niti znati i zbog tog neznanja mogu biti nepovjerljivi i imati negativna očekivanja od potencijalnih interakcija. Također, nedostatak kontakta otežava doživljaj empatije prema članovima drugih grupa što može voditi manjku razumijevanja, preuveličavanju međugrupnih razlika te negativnim očekivanjima i tjeskobi od potencijalnih interakcija (Pettigrew i Tropp, 2008; Stephan i Stephan, 2018). Eksperimentalno istraživanje Rohmanna i suradnika (2006) pokazalo je da su članovi većinske grupe (Nijemci) percipirali da im fiktivna grupa imigranata predstavlja veću prijatnju kada im je predstavljena kao vrijednosno različita, nego kada im je predstavljena kao vrijednosno slična. Što se tiče vjerojatnosti javljanja prijatnje, negativan kontakt je snažniji prediktor od nedostatka kontakta jer na temelju osobnog iskustva stvara negativna očekivanja od budućih susreta (Aberson i Gaffney, 2008). Valenciju kontakta važno je uzeti u obzir jer, dok su pozitivna iskustva kontakta povezana s manjim doživljajem prijatnji, kako su to u svojim istraživanjima stavova Nizozemaca prema imigrantima i bijelaca prema crncima u SAD-u pokazali Curşeu i suradnici (2007) i Aberson (2015), negativna iskustva kontakta povezana su s većom percepcijom prijatnje, kako su to u svojim istraživanjima stavova Amerikanaca prema Indijancima, Meksikancima i crncima pokazali Corenblum i W. G. Stephan (2001), W. G. Stephan i suradnici (2000) i W. G. Stephan i suradnici (2002). Međutim, negativni međugrupni kontakt puno je rjeđi od pozitivnog u stvarnim međugrupnim susretima tako da ukoliko do susreta dođe, to će vjerojatno biti pozitivno iskustvo i kao takvo dobar temelj za buduće odnose (Graf i sur., 2014).

Najnovija meta-analiza hipoteze kontakta koju su proveli Levy Paluck i suradnici (2019) dijelom je potvrdila nalaze meta-analize koju su prethodno proveli Pettigrew i Tropp (2006) o značajnom doprinosu međugrupnog kontakta u smanjenju predrasuda, no također je ostavila i otvorena pitanja o uvjetima pod kojima kontakt ostvaruje svoje efekte. Naglasili su kako je međugrupni kontakt posebno učinkovito sredstvo smanjenja predrasuda kada su u pitanju predrasude prema osobama s fizičkim invaliditetom ili poteškoćama u kognitivnom funkcioniranju, dok njegov efekt slabi (iako ostaje značajan) kada su u pitanje rasne ili etničke manjinske skupine. Nastavno na to, čak i ako se u većini istraživanja pokazalo da kontakt između različitih etničkih grupa poboljšava odnose među njima, taj nalaz nije nužno odraz njihovog svakodnevnog funkcioniranja u stvarnom životu. Pitanje je kako zaista funkcioniraju životi grupa izvan eksperimentalnih uvjeta i koja su to obilježja situacije i pojedinaca koja treba uzeti u obzir prilikom određivanja međugrupnih ishoda u realnom specifičnom međugrupnom kontekstu. Istraživanja međugrupne prijetnje doprinijela su razumijevanju mehanizama putem kojih kontakt ostvaruje svoje efekte na međugrupne odnose. Uz već utvrđene medijacijske utjecaje povećanja znanja o vanjskoj grupi, povećanja empatije i smanjenja međugrupne tjeskobe, utvrđene su i djelomična medijacija općeg doživljaja percepcije prijetnje u odnosu Nijemaca prema imigrantima, djelomična medijacija realne prijetnje u odnosu kontakta i stavova hindusa prema muslimanima u Indiji, djelomična medijacija simboličke prijetnje u odnosu kontakta i stavova protestanata i katolika u Sjevernoj Irskoj, potpuna medijacija simboličke prijetnje u odnosu kontakta i političkog nasilja protestanta prema katolicima u Sjevernoj Irskoj i potpuna medijacija simboličke prijetnje u odnosu kontakta i raznih pokazatelja međugrupne orijentacije Hrvata prema srpskoj manjini u Vukovaru (Löw Stanić, 2014; McKeown i Taylor, 2017; Pettigrew i Hewstone, 2017; Pettigrew i sur., 2010; Tausch i sur., 2009; Tausch, Tam i sur., 2007). Nadalje, čestina kontakta pokazala se povezanom s pozitivnim iskustvima u međugrupnim interakcijama, što sugerira da kada su članovi dviju grupa u čestim interakcijama, one imaju tendenciju biti pozitivne (Schmid i sur., 2014; Wagner i sur., 2003). U istraživanju Löw Stanić (2014) u postkonfliktom kontekstu grada Vukovara snažniji prediktor simboličke prijetnje od same čestine kontakta bilo je međugrupno prijateljstvo, što je nalaz koji su prethodno dobili i Tausch, Tam i suradnici (2007) u postkonfliktom kontekstu Sjeverne Irske.

Međugrupna prijateljstva mogu biti posebno učinkovita u smanjivanju percepcije prijetnje jer zadovoljavaju većinu optimalnih uvjeta za pozitivan učinak kontakta: uključuju suradnju i zajedničke ciljeve, traju tijekom duljeg vremenskog razdoblja i kroz različite situacije te stvaraju osjećaj bliskosti, povjerenja i ravnopravnosti (Pettigrew, 1997; Pettigrew i sur., 2007; Pettigrew i Tropp, 2011; Pettigrew i sur., 2011; Tropp, 2008). Dakle, međugrupna prijateljstva su učinkovita jer objedinjuju i kvantitetu kontakta (učestale interakcije) i kvalitetu kontakta (Pettigrew, 1998). Pozitivne efekte međugrupnog prijateljstva na međugrupne stavove pokazala su brojna transverzalna (Paolini i sur., 2004; Turner, Hewstone i Voci, 2007; Turner, Hewstone, Voci, Paolini i Christ, 2007) i longitudinalna istraživanja (Levin i sur., 2003; Swart i sur., 2011; Turner i Feddes, 2011). Meta-analiza Daviesa i suradnika (2011) pokazala je da su svi oblici mjerenja međugrupnih prijateljstava (primjerice, vrijeme provedeno s prijateljima iz vanjske grupe, osjećaj bliskosti i povezanosti, percepcija uključenosti prijatelja iz vanjske grupe u sliku o sebi, broj prijatelja iz vanjske grupe) značajno pozitivno povezani s međugrupnim stavovima. Ipak, najsnažnije efekte pokazali su vrijeme provedeno s prijateljima iz vanjske grupe i razina samootkrivanja jer se u takvim aktivnim, transakcijskim prijateljstvima, tijekom vremena signaliziraju kako razlike među grupama, tako i sličnosti među njima kao jedinstvenim pojedincima što dovodi i do međugrupnog približavanja. Također, jedan od mehanizama putem kojeg međugrupni kontakti, a pogotovo međugrupna prijateljstva, ostvaruju svoj utjecaj na međugrupne odnose jest putem smanjenja međugrupne prijetnje i tjeskobe (Blascovich i sur., 2001; Paolini i sur., 2004; Pettigrew, 1998; W. G. Stephan i sur., 2002; Voci i Hewstone, 2003). Međutim, istraživanja djelovanja međugrupnog prijateljstva na međugrupne odnose često ispituju samo ulogu međugrupne tjeskobe (Turner, Hewstone i Voci, 2007; Turner, Hewstone, Voci, Paolini i Christ, 2007; Turner i Feddes, 2011), a zanemaruju druge tipove prijetnje predstavljene u teoriji međugrupne prijetnje (Stephan i Stephan, 2018). S druge strane, rijetka istraživanja koja u obzir uzimaju i realnu i simboličku prijetnju, najčešće ne ispituju međugrupna prijateljstva, nego samo kvantitetu ili kvalitetu (valenciju) međugrupnog kontakta (Corenblum i Stephan, 2001; W. G. Stephan i sur., 2002; Vedder i sur., 2016). Istraživanja koja su za predviđanje međugrupne prijetnje koristila odvojene mjere kvantitete i kvalitete kontakta ne daju jednoznačne rezultate (Löw Stanić, 2014; W. G. Stephan i sur., 2000; Tausch, Hewstone i sur., 2007; Tausch, Tam i sur., 2007; Tausch

i sur., 2009) te smo tom nedostatku doskočili ovim istraživanjem longitudinalnih efekata međugrupnih prijateljstava (objedinjena mjera kvantitete i kvalitete kontakta) na doživljaj međugrupne prijetnje (uz međugrupnu tjeskobu, operacionaliziranu i kao realnu i simboličku prijetnju).

Da bi izravni međugrupni kontakt ostvario svoje pozitivne učinke, on mora biti moguć, što nije uvijek slučaj kada su u pitanju segregirane ili postkonfliktne zajednice. Upravo je to paradoks međugrupnog kontakta – u zajednicama koje bi najviše profitirale od njegovih efekata, javljanje međugrupnog kontakta često je onemogućeno brojnim preprekama koje mogu biti iz kategorije stvarnih prepreka, poput segregacije društva (Žeželj i sur., 2017), psiholoških prepreka, poput sveprisutnog osjećaja prijetnje koji slijedi nakon konflikta i može se prenositi i transgeneracijski (Stasiuk i Bilewicz, 2013) ili jednostavno može izostati motivacija za kontaktom s grupom s kojom još uvijek nisu posloženi odnosi (Maloku i sur., 2023). Međutim, čak i u takvim situacijama u kojima izostaje izravni kontakt s pripadnicima druge grupe, na međugrupne stavove i ponašanja mogu djelovati informacije koje o vanjskoj grupi dolaze iz izvora kojima se vjeruje. Primjerice, podatak da pripadnici vlastite grupe imaju prijatelje među pripadnicima vanjske grupe također šalje poruku da je to prihvatljivo i da oni ne predstavljaju prijetnju. Ta pojava indirektnog međugrupnog iskustva nazvana je *hipotezom proširenog kontakta* (Wright i sur., 1997) te je od svog nastanka do danas dobila potvrdu u brojnim istraživanjima. Potvrdilo se da je prošireni kontakt osobito koristan u onim sredinama gdje je onemogućena interakcija članovima različitih grupa, kao što su to etnički segregirane zajednice i konfliktna ili postkonfliktna društva te su njegovi efekti potvrđeni i u meta-analizi (Christ i sur., 2010, 2014; Zhou i sur., 2018). Nadalje, dok izravni oblici kontakta uglavnom imaju snažnije efekte na međugrupne stavove članova većinske grupe, efekti proširenih međugrupnih prijateljstava trebali bi biti podjednako snažni među pripadnicima manjinskih i većinskih grupa (Feddes i sur., 2009; Gómez i sur., 2011; Tropp i Pettigrew, 2005; Zhou i sur., 2018). Pehar i suradnici (2022) zaključuju da su međugrupna prijateljstva ostvarena bilo putem izravnog kontakta ili putem proširenog kontakta, ne samo najučinkovitiji oblik kontakta, nego i da su njihovi efekti jednako snažni kako među pripadnicima etničkih manjina i većine tako i u postkonfliktnom i nekonfliktnim kontekstima na nizu indikatora međugrupnih odnosa.

Prošireni kontakt djeluje tako da: (1) smanjuje tjeskobu, (2) ističe unutargrupne norme o vanjskoj grupi, (3) ističe norme vanjske grupe o vlastitoj grupi i (4) uključuje pripadnike vanjske grupe u sliku o sebi (Wright i sur., 1997). Također, kada pojedinac uči o vanjskoj grupi preko nekog člana vlastite grupe, istaknutija je ta podjela na grupe, dok je u direktnom odnosu izraženiji vlastiti identitet, tako da je kod proširenog kontakta vjerojatnije da će se razviti pozitivni stavovi prema cijeloj vanjskoj grupi, a ne samo prema jednom njenom članu (Turner i sur., 2008). Nadalje, prošireni kontakt može biti svojevrsna priprema za izravni kontakt tako što smanjuje tjeskobu i povećava empatiju, što je osobito korisno u podijeljenim zajednicama (Christ i sur., 2010; Pettigrew i Tropp, 2008; Wölfer i sur., 2018). Međugrupnu tjeskobu kao medijator odnosa pozitivnog i negativnog, izravnog i proširenog kontakta, potvrdili su Vedder i suradnici (2017) u svom istraživanju predrasuda nizozemskih i muslimanskih adolescenata u Nizozemskoj, ali samo na članovima većinske grupe. Nadalje, rezultati istraživanja međugrupnih stavova članova većinskih grupa iz Hrvatske, Srbije i Cipra prema članovima manjinskih grupa s kojima postoji povijest konflikta potvrđuju pozitivne efekte online međuetničkog kontakta koji djeluje tako da smanjuje tjeskobu i percipiranu etničku prijetnju (Žeželj i sur., 2017), a isti nalaz za djelovanje proširenog međugrupnog kontakta na smanjenje tjeskobe dobili su i Gomez i sur. (2011) na uzorku španjolskih adolescenata i imigranata. Međutim, nema istraživanja djelovanja proširenog međugrupnog kontakta na percepciju realne i simboličke prijetnje te taj oblik međugrupnog kontakta nije bio uključen ni u meta-analizu koja se bavila provjerom indirektnog efekta prijetnje na vezu kontakta i predrasuda (Aberson, 2019). Ovim istraživanjem doskočili smo i tom nedostatku tako što smo uključili i mjeru proširenih međugrupnih prijateljstava u predviđanju doživljaja tri tipa međugrupne prijetnje.

1.1.4.1. Međugrupni kontakt kod grupa različitog statusa

U istraživanjima uloge percepcije međugrupne prijetnje u odnosu izravnog međugrupnog kontakta i međugrupnih odnosa važno je uzeti u obzir grupni status budući da kontakt ne funkcionira na jednak način za grupe različitog statusa (Pettigrew, 1998; Pettigrew i Tropp, 2011). Meta-analiza koju su proveli Tropp i Pettigrew (2005) pokazala je da je izravni međugrupni kontakt manje djelotvoran u poboljšanju međugrupnih stavova i odnosa kod manjinskih ($r = -.18$), nego kod većinskih grupa ($r = -.23$), što su

potvrdila i neka kasnija istraživanja (Binder i sur., 2009; Feddes i sur., 2009; Gomez i sur., 2011; Vedder i sur., 2017). Isti zaključak proizlazi i iz meta-analize u koju je bilo uključeno 121 transverzalno i 7 longitudinalnih istraživanja na uzorku djece iz različitih etničkih, nacionalnih i rasnih grupa, a u kojoj se pokazalo da razvoj predrasuda prema vanjskoj grupi ima različit razvojni trend ovisno o statusu djetetove grupe i kontekstu u kojem odrastaju, prvenstveno imaju li mogućnosti za međugrupne kontakte ili ne (Raabe i Beelmann, 2011). Djeca iz većinske grupe negativnije procjenjuju vršnjake iz vanjske etničke grupe prije nego što krenu u školu (dob između 2 i 4 godine) jer tada imaju manje mogućnosti za međugrupne interakcije. Međutim, ukoliko krenu u školu koja im pruža mogućnosti za međuetničke kontakte, predrasudni stavovi će se smanjiti (u dobi između 5 i 7 te 8 i 10 godina). Isto ne vrijedi za djecu iz manjinskih grupa koja će negativnije procjenjivati svoje vršnjake iz većinske grupe kada krenu u školu u odnosu na ranije i čije će procjene biti relativno stabilne kroz naredne godine i neovisne o količini kontakta. Jedno od mogućih objašnjenja jest da jednom kada dođu u doticaj s većinom, manjine svjedoče nizu implicitnih i eksplicitnih predrasuda i diskriminirajućih ponašanja (Raabe i Beelmann, 2011). Rezultate sukladne spomenutim istraživanjima pokazala su i brojna istraživanja u postkonfliktnom vukovarskom kontekstu u kojima je utvrđeno da su pozitivni međugrupni kontakti prediktivniji za smanjenje međugrupne diskriminacije kod etničke većine – Hrvata, nego kod manjine – Srba (Ajduković i Čorkalo Biruški, 2008; Čorkalo Biruški i Ajduković, 2012; Löw Stanić, 2014). Jedno od objašnjenja dobivene asimetrije koju Tropp i Pettigrew (2005) nude ima uporište u različitim društveno-povijesnim međugrupnim odnosima. Pripadnici većinske grupe rijetko razmišljaju o svom povlaštenom statusu i ne razmišljaju o sebi u terminu etničke većine, dok su pripadnici etničkih manjina vrlo svjesni kompleksnosti svojih identiteta. Pripadnicima većinske grupe glavna preokupacija u međugrupnim kontaktima jest da ne ispadnu predrasudni, a manjinama da ne budu metom predrasuda (Costarelli, 2006; Tropp i sur., 2006). Optimalne uvjete za kontakt teže je postići za pripadnike manjina budući da su oni najčešće u podređenom položaju i očekuju biti metom predrasuda i diskriminacije (Binder i sur., 2009). Pozitivno iskustvo kontakta može efikasno riješiti brige većine, koji su skloniji to pozitivno iskustvo generalizirati na cijelu grupu. Naime, normativna većina najčešće je i numerička većina te kao takva ima manje prilika za susrete s pripadnicima manjinske grupe. Stoga će ti rjeđi kontakti, koji su ujedno i pozitivni, imati snažnije efekte

na međugrupne stavove jer će umanjiti tjeskobu koja se javlja uslijed razmišljanja o tome kakvu sliku o sebi će ostaviti pred drugima u situaciji kontakta. Suprotna je situacija kod manjina koje imaju više prilika za međugrupne kontakte jednostavno zbog brojčanog omjera grupa i kod kojih pozitivan kontakt u jednoj situaciji može biti obojen i negativnim iskustvom diskriminacije iz druge situacije te stoga manje transformativan. Potvrda navedenom objašnjenju dolazi iz istraživanja Veddera i suradnika (2017) te Bindera i suradnika (2009) koji su pokazali da je smanjenje međugrupne tjeskobe mehanizam putem kojega kvaliteta i kvantiteta kontakta djeluju na međugrupne stavove kod etničke većine, ali ne i kod manjine. Dodatno objašnjenje koje je povezano s navedenom razlikom u očekivanjima od situacije kontakta kod većine i manjine, jest mogućnost da se manjine uistinu lošije tretira u međugrupnim interakcijama u odnosu na većinu. Ukoliko je to točno, tada bismo očekivali da bi se efekti kontakta na međugrupne odnose izjednačili između manjina i većine kada bi manjine bile lišene doživljaja diskriminacije (Tropp, 2007). Navedeno je i potvrđeno u longitudinalnom istraživanju učinkovitosti kvantitete kontakta na međugrupne stavove mjerene u formi pozitivnih međugrupnih evaluacija i pozitivnih stereotipa u talijanskim školama na uzorku talijanske većine i etničkih imigranata (Vezzali i sur., 2010). S obzirom na prijateljsko školsko okruženje, rijetka iskustva kontakta manjine s većinom ujedno su bila i pozitivna, što je rezultiralo time da je učestalost kontakta podjednako poboljšala međugrupne stavove i kod većine i kod manjine.

Nadalje, za većinsku grupu posebno značajnom pokazala se kvaliteta kontakta, te bi ona mogla biti odgovorna za izraženije pozitivne efekte međugrupnog kontakta kod većinske grupe (Tropp i Pettigrew, 2005; Vezzali i sur., 2010). Kvaliteta kontakta može biti manje važna pripadnicima manjinskih grupa jer oni imaju češće interakcije s pripadnicima većinske grupe pa informacije koje prikupe tijekom tih interakcija smatraju dovoljno pouzdanima za donošenje zaključaka o vanjskoj grupi (snaga u velikim brojevima). S druge strane, pripadnici većinske grupe nemaju toliko česte interakcije te više profitiraju od kvalitete kontakta, odnosno bitnije su im te dodatne informacije za stvaranje mišljenja o vanjskoj grupi. Upravo zato što su im kontakti s većinom rutina, za manjinu je kontakt manje transformativan, dok kod većine ima potencijal utjecati na doživljaj druge grupe. Pri tome treba imati na umu metodološki aspekt operacionalizacije kvalitete kontakta. Naime, za razliku od istraživanja Vezzalia i suradnika (2010) koji su

koristili indeks mjeru kooperativnog kontakta kao pokazatelja kvalitete kontakta i potvrdili moderaciju statusa, Löw Stanić (2014) se odlučila za specifičniju mjeru međugrupnog prijateljstva i utvrdila da veća kvaliteta prijateljstva poboljšava međugrupnu orijentaciju neovisno o grupnom statusu. Njene nalaze potvrđuje i meta-analiza Daviesa i suradnika (2011) koja se bavila efektima međugrupnih prijateljstava na međugrupne stavove i koja je potvrdila snažne efekte međugrupnih prijateljstava koji ne variraju između grupa različitog statusa. O sličnim efektima etničkih stavova na prijateljstva i efektima prijateljstava na etničke stavove kod različitih etničkih grupa izvještavaju i Levin i suradnici (2003) u svom longitudinalnom istraživanju, a moderaciju statusa u svom istraživanju ne pronalaze ni Pehar i suradnici (2022). Za razliku od mnogih istraživanja koja su se bavila efektima međugrupnih prijateljstava (i drugih oblika kontakta) na međugrupne orijentacije kod statusno različitih grupa, malobrojna su ona koja su proučavala moderatorski učinak grupnog statusa na odnos kontakta i doživljaja prijete. Jedno od takvih je već spomenuto istraživanje Löw Stanić (2014) u kojem se pokazalo da je kvaliteta međugrupnog prijateljstva snažnije povezana s manjim doživljajem simboličke prijete kod većine, nego kod manjine, a iste rezultate, samo za međugrupnu tjeskobu, dobili su Binder i suradnici (2009) na većinskim i manjinskim etničkim grupama u Belgiji, Engleskoj i Njemačkoj. Evidentna je potreba za dodatnim istraživanjima kojima će se razjasniti kako međugrupna prijateljstva ostvaruju svoje učinke na međugrupne odnose kod grupa različitog statusa te smo se mi u ovom istraživanju usmjerili na potencijalni mehanizam djelovanja preko percepcije različitih tipova međugrupne prijete.

Što se tiče moderacije statusa u efektima proširenih međugrupnih prijateljstava na međugrupne stavove, čini se da su nalazi usuglašeni, iako malobrojniji. Proširena međugrupna prijateljstva trebala bi imati jednako snažne efekte i kod manjina i kod većine (Feddes i sur., 2009; Gomez i sur., 2011; Pehar, 2022; Wright i sur., 1997, Zhou i sur., 2018). Jedan od argumenata za izostanak moderacije statusa u efektu proširenih prijateljstava na međugrupne stavove mogao bi biti i to da se posrednim informacijama generalno manje vjeruje u odnosu na osobna iskustva i stoga bi bila manje prediktivna za međugrupne stavove (Vedder i sur., 2017). Slijedom navedenog, moglo bi se zaključiti da će proširena međugrupna prijateljstva imati podjednake dugoročne efekte i za većinu i za manjinu, no nije poznato hoće li i mehanizam njihovog djelovanja biti jednak za

većinu i za manjinu. Vrijednost ovog istraživanja vidimo upravo u tome da kod grupa različitog statusa istražimo odnos izravnog i proširenog međugrupnog prijateljstva i međugrupne prijetnje kroz vrijeme te ponudimo daljnje istraživačke mogućnosti prijetnje kao jednog od potencijalnih mehanizama djelovanja kontakta na međugrupne stavove.

1.1.5. Povezanost identifikacije s vlastitom grupom i percepcije međugrupne prijetnje

Kao još jedna važna prethodnica percepcije međugrupne prijetnje navodi se snaga identifikacije s vlastitom grupom jer da bi pojedinac osjetio prijetnju usmjerenu prema njegovoj grupi, on se mora u dovoljnoj mjeri osjećati kao pripadnik te grupe (Tajfel i Turner, 1986). Visoko identificiranim pojedincima njihova grupa predstavlja važan dio identiteta i pojma o sebi te će biti motiviraniji očuvati njene vrijednosti i dobrobit od nisko identificiranih pojedinaca. Budući da imaju puno za izgubiti, visoko identificirani pojedinci bit će osjetljiviji na percepciju prijetnje i skloniji na nju reagirati (W. G. Stephan i sur., 2002; W. G. Stephan i sur., 2009, 2015). U brojnim istraživanjima potvrđena je pozitivna povezanost unutargrupne identifikacije i percepcije prijetnji, a i meta-analiza Rieka i suradnika (2006) pokazuje da je unutargrupna identifikacija konzistentan prediktor i realne i simboličke prijetnje. Ipak, snažnije je povezana sa simboličkom prijetnjom što autori objašnjavaju razlikom u sadržaju dva tipa prijetnji; realna prijetnja pogodit će sve članove grupe, dok će simbolička biti istaknutija kod onih čiji je identitet usko vezan uz pripadnost grupi. Međutim, hoće li snažnija identifikacija s vlastitom grupom pojačati doživljaj realne ili simboličke međugrupne prijetnje ili pak međugrupne tjeskobe, ovisi o tome koja je vanjska grupa u pitanju te kakve su unutargrupne norme i kakvo je viđenje vanjske grupe, odnosno kakav je narativ o njoj. Tako će oni sa snažnijim unutargrupnim identitetom slijediti norme svoje grupe iskazivanjem veće simboličke ili realne prijetnje i tako htjeti očuvati grupni identitet ili sigurnost. Primjerice, Bizman i Yinon (2001) u istraživanju stavova izraelskih studenata prema imigrantima utvrdili su da je percepcija realne prijetnje snažnija kod onih sudionika koji se visoko identificiraju s vlastitom grupom. Iste nalaze dobili su i Steele i suradnici (2015) na uzorku američkih građana u odnosu prema muslimanima, koje se primarno doživljava kroz prizmu terorizma, odnosno realne ugroze. Suprotno, Tausch, Tam i suradnici (2007) u svom istraživanju na katolicima i protestantima u Sjevernoj Irskoj te Velasco González i suradnici (2008) u svom istraživanju na nizozemskoj većini prema muslimanskoj manjini,

utvrdili su da je simbolička prijetnja snažniji prediktor za visoko identificirane sudionike, nego za nisko identificirane. Razlike u istaknutosti realne ili simboličke prijetnje ukazuju na važnost kontekstualnih specifičnosti kod interpretacije rezultata, poput toga koje grupe su predmetom istraživanja i kakav je politički narativ na snazi, ali i vremena u kojem se provodi istraživanje. Eksperimentalno istraživanje koje je proveo Pal (2021), pokazalo je da visoko identificirani punoljetni Amerikanci osjećaju veću simboličku, nego realnu prijetnju od muslimana jer je etos u trenutku provođenja istraživanja bio vezan uz političke kampanje „činjenja Amerike opet velikom“ i propagandu očuvanja američkog sustava vrijednosti i tradicionalnog američkog identiteta. Da su visoko identificirani pojedinci skloniji percipirati simboličku (nego realnu) prijetnju potvrđuju i nalazi istraživanja provedenih na uzorku Hrvata i Srba u Vukovaru, kako na uzorku odraslih (Löw Stanić, 2014), tako i na adolescentima (Uzelac i sur., 2022). Također, u istraživanju Uzelac i suradnika (2022) potvrđen je *group-identity-lens model* (Verkuyten, 2009), prema kojem visoka identifikacija s vlastitom (etničkom) grupom vodi do snažnijeg doživljaja prijetnje što pak vodi do snažnijeg zagovaranja politike asimilacionizma kod članova većinske grupe, odnosno do snažnijeg zagovaranja multikulturalizma kod članova manjinskih grupa (Verkuyten, 2010). Takvi nalazi u skladu su s istraživanjem ideoloških stavova nizozemskih adolescenata i odraslih osoba prema različitim manjinskim grupama, uključujući etničke manjine, muslimane i imigrante iz Maroka i Turske (Verkuyten, 2009). Dodatan doprinos razumijevanju odnosa između nacionalne identifikacije, doživljaja objedinjene međugrupne prijetnje i negativnih stavova prema imigrantima donosi međukulturalno istraživanje provedeno u 33 države (ISSP istraživačka grupa, 2015), a čija baza podataka uključuje i varijable na nacionalnoj razini uz one na individualnoj (Caricati, 2018). Navedeno istraživanje pokazalo je da će u bogatijim državama snažnija nacionalna identifikacija biti povezana s negativnim politikama prema imigrantima preko snažnije percepcije da su imigranti ugroza za naciju. Drugim riječima, negativni stavovi prema imigrantima rezultat su straha od gubitka resursa (simboličkih i/ili materijalnih) koje posjeduje grupa s kojom se ljudi identificiraju i što je više tih resursa to je snažniji strah od njihovog gubitka – zaključak koji je u skladu s postavkama ITT-a i SIT-a. Paralela tog istraživanja odnosa među imigrantima može se povući i s istraživanjima većinsko-manjinskih odnosa između grupa koje dugi niz godina žive u suživotu i gdje manjine imaju status nacionalnih manjina, a koje su proveli Čorkalo

Biruški i Ajduković (2012a, 2012b, 2012c) u postkonfliktnom vukovarskom kontekstu. Naime, i u tom kontekstu potvrdila se pojava etničkog zatvaranja, koja se javlja kod većine kada osjeti da su ugrožena njezina prava. Međutim, s obzirom da se etničke manjine u mnogočemu razlikuju od novopridošlih imigranata, i njihove reakcije na prijetnju su bile drugačije; primarno se javljaju osjećaj nesigurnosti i snažnije zagovaranje svojih prava³ što može rezultirati udaljavanjem dviju grupa i problemima s integracijom zajednice.

Unutargrupna vezanost proizlazi iz temeljne ljudske potrebe za pripadanjem. Međutim, kada je riječ o unutargrupnoj identifikaciji u kontekstu etničkih grupa, potrebno je uzeti u obzir na koji je način pojedinac vezan uz vlastitu etničku grupu jer različiti oblici vezanosti mogu imati različite međugrupne posljedice (Brewer, 2007; Roccas i sur., 2006). Privrženost vlastitom narodu („čisti“ etnički identitet) treba razlikovati od (etno)nacionalizma, koji pretpostavlja usporedbu, odnosno superiornost vlastite etničke grupe nad drugima (Mummendey i sur., 2001; Schatz i sur., 1999). Etnonacionalizam se može shvatiti kao negativan pol unutargrupne vezanosti koji podrazumijeva idealiziranje i glorificiranje vlastite etničke grupe te nepovjerenje i derogaciju drugih etničkih grupa (Blank i Schmidt, 2003). Koliko god etnički identitet bio vezivno tkivo između pripadnika iste etničke grupe (naroda), toliko je etnonacionalizam razarač koji se temelji na nesnošljivosti prema drugačijem (uključujući i drukčija mišljenja unutar vlastitih redova). Rezultati istraživanja pokazuju da je etnonacionalizam, a ne etnički identitet, štetan za oporavak postkonfliktna zajednice, povezan je s namjerom diskriminacije članova vanjske grupe i iskazivanjem otvorenih predrasuda prema etničkim manjinama (Jelić i sur., 2020; Jelić i sur., 2014; Penic i sur., 2017; Skokandić, 2018). Također, svoje negativne efekte etnonacionalizam ostvaruje posredstvom percipirane simboličke prijetnje i međugrupne tjeskobe, što potvrđuju rezultati istraživanja predrasuda hrvatskih studenata i adolescenata prema etničkim manjinama, predrasuda adolescenata prema Romima u Srbiji, Bugarskoj i Rumunjskoj te međuetničkih odnosa u Americi (Dimitrova i sur., 2015; Jelić i sur., 2020; Ljujic i sur., 2012; Skokandić, 2018; Willis-Esqueda i sur., 2017). Rijetka su istraživanja međugrupne prijetnje uzela u obzir različite oblike privrženosti vlastitoj grupi (uz iznimke Dimitrova i sur., 2015; Jelić i sur., 2020), što

³ O temi položaja manjina u Hrvatskoj i njihovim pravima više će biti riječi u kasnijim poglavljima.

ostavlja prostor za različite interpretacije dobivenih nalaza. Primjerice, Louis i suradnici (2013) u svom međukulturalnom istraživanju nacionalne identifikacije, percipirane prijete i dehumanizacije kao prethodnica negativnih stavova prema imigrantima u Australiji i Kanadi potvrđuju da je nacionalna identifikacija pozitivno povezana s negativnim stavovima prema imigrantima preko percepcije imigranata kao prijete. S druge strane, Konings i Mosaico (2020) u svom istraživanju na reprezentativnom uzorku Talijana starijih od 15 godina pokazuju da nacionalna identifikacija nije povezana s percepcijom prijete od imigranata. Nacionalna identifikacija je u oba istraživanja mjerena jednom česticom, no zapravo je imala različita značenja. Dok je čestica u istraživanju Louisa i suradnika (2013) glasila: „*Kada razmišljam o imigraciji i nedavnim imigrantima u Australiju/Kanadu, o sebi mislim kao o Australcu/Kanađaninu.*“ i u sebi imala komponentu međugrupne usporedbe, u istraživanju Koningsa i Mosaicove (2020) glasila je „*Koliko se osjećate emotivno vezani za Italiju?*“ i kao takva mjerila čistu privrženost svome narodu. Ni sami autori teorije međugrupne prijete nisu pridavali veliku važnost uključivanju različitih oblika identifikacije s vlastitom grupom kao prediktora prijete (Stephan i Stephan, 2000; W. G. Stephan i sur., 2009), a odvojeno ispitivanje efekata čiste privrženosti (etničkog identiteta) i etnonacionalizma na percepciju međugrupne prijete nužno je kako bi se dobila jasnija slika o djelovanju jednog i drugog identiteta. Praktično će to imati veliki značaj u oblikovanju preporuka za rad svih dionika uključenih u socijalnu integraciju djece i mladih na svim razinama društva. Kako bi svi faktori socijalizacije trebali raditi na zajedničkom cilju stvaranja funkcionalne višetničke sredine, integracijske aktivnosti u školama trebale bi biti usuglašene s aktivnostima koje se provode na razini lokalne i državne politike. Unutargrupna vezanost ne bi se trebala koristiti u svrhu ostvarenja političkih ciljeva sukobljenih strana u slučaju međugrupnih odnosa između grupa koje dijele teritorij već dugi niz godina (nacionalne manjine) ili u svrhu zastrašivanja u slučaju odnosa prema imigrantima. Istovremenim mjerenjem različitih oblika unutargrupne vezanosti u ovom istraživanju pridonijet ćemo boljem razumijevanju uloge različitih socijalnih identiteta u percepciji međugrupne prijete kod etničke većine i manjine u dva različita višetnička konteksta.

1.1.6. Posljedice percepcije prijetnje

Percipirana prijetnja može dovesti do različitih posljedica koje se mogu svesti pod tri šire vrste odgovora na prijetnju: (1) emocionalni, (2) kognitivni i (3) ponašajni odgovor. Iako je većina odgovora na prijetnju negativna i štetna za međugrupne odnose, ponekad te posljedice mogu biti i pozitivne. Primjerice, prijetnja može ljude učiniti otvorenijima za pregovore, potaknuti ih na uvažavajuće i tolerantno ponašanje tijekom međugrupnih pregovora ili poboljšati položaj podgrupa unutar veće zajednice (Stephan i Stephan, 2018; W. G. Stephan i sur., 2009). Primjerice, prijetnja nadređenoj grupi, primjerice Republici Hrvatskoj kao državi (i domovini različitih etničkih skupina), potencijalno može smanjiti predrasude prema onima koje se inače smatra članovima vanjskih grupa, primjerice etničkim manjinama, i tako dovesti do rekategorizacije, odnosno povezati sve te grupe u suočavanju sa zajedničkim (vanjskim) neprijateljem.

Ipak, rezultati brojnih istraživanja međugrupne prijetnje potvrđuju da su odgovori na prijetnju najčešće negativni. Na ponašajnoj razini, percepcija prijetnje može voditi do različitih oblika diskriminacije, varanja, krađe, protesta, zagovaranja određenih politika nauštrb druge grupe, nasilja, zlostavljanja, ubojstava, ratova i genocida. Na kognitivnoj razini, percepcija prijetnje mijenja percepciju članova vanjske grupe, što može rezultirati negativnim stereotipima, etnocentrizmom i netolerancijom. Na emocionalnoj razini, percepcija prijetnje rezultira brojnim neugodnim emocijama, poput ljutnje, tjeskobe i zamjeranja, gađenja, straha, osjećajem ranjivosti, krivnje, bijesa, očaja i bespomoćnosti (W. G. Stephan i sur., 2009). Također, bitno obilježje ITT-a jest njezina cirkularnost, što znači da će reakcije na prijetnju utjecati na buduće međugrupne odnose tako što će djelovati na varijable koje se smatraju prethodnicama prijetnje. Primjerice, kada članovi jedne grupe na percipiranu prijetnju odgovore ulazeći u konflikt s drugom grupom, taj konflikt ostaje u sjećanju i pri nekom sljedećem susretu članova tih dviju grupa, postojat će povijest konflikta, što će pak pojačati percepciju prijetnje i tako u krug.

Kakva će biti reakcija na prijetnju ovisit će o tome koji je tip prijetnje u pitanju, percipira li se prijetnja usmjerenom na grupu ili na pojedinca i kakav je status grupe (W. G. Stephan i Mealy, 2012). Simbolička prijetnja vodit će dehumanizaciji, delegitimizaciji, moralnoj degradaciji i smanjenju empatije prema članovima druge grupe. Također, povećat će konformiranje s grupnim normama te će roditelji biti skloniji upisivati djecu

u etnički homogene škole kako bi se očuvale i na daljnje naraštaje prenosile grupne vrijednosti (Jetten i sur., 2002; Vaes i Wicklund, 2002; Vedder, 2006). Na emocionalnom planu, realna prijetnja vodit će do straha i srdžbe, a na ponašajnom planu do pragmatičnih odgovora na prijetnju, poput napada, povlačenja ili izbjegavanja (W. G. Stephan i sur., 2009). Pregovaranje je češća reakcija na realnu, nego na simboličku prijetnju jer se članovi svih grupa opiru promjenama svojih temeljnih vrijednosti (Azar i Burton, 1986). Zanimljivi su nalazi nedavno provedenog istraživanja koje je potvrdilo primjenjivost ITT-a i na donedavno aktualnu situaciju pandemije koronavirusa. Kachanoff i suradnici (2020) pretpostavili su i potvrdili da koronavirus može biti shvaćen i kao realna prijetnja, ugroza fizičkog zdravlja, i kao simbolička prijetnja jer je primarna metoda zaštite od širenja bolesti, socijalna distanca, ugroza osjećaja zajedništva i etničkog (nacionalnog) identiteta. Ovisno o tome hoće li pojedinac koronavirus doživjeti primarno kao realnu ili simboličku prijetnju, razlikovat će se i odgovori na tu prijetnju, kako je i teorijski pretpostavljeno. Percepcija realne prijetnje dovest će do pridržavanja propisanih mjera zaštite kao što su socijalna distanca, izbjegavanje dodira, nošenje maski i ostanak kod kuće, dok će percepcija simboličke prijetnje dovesti do manjeg pridržavanja preporuka o socijalnoj distanci i izolaciji, ali i do kreativnijih načina uspostave povezanosti sa zajednicom iz izolacije, poput izlazaka na balkone i pjevanja, korištenja društvenih mreža u svrhu zadovoljavanja potrebe za pripadanjem i slično (Kachanoff i sur., 2020).

Nadalje, percipirane prijetnje usmjerene na grupu prije će rezultirati emocijama ljutnje, zamjeranja i kolektivne krivnje, dok će percipirane prijetnje usmjerene na pojedinca prije rezultirati strahom i osjećajem ranjivosti (Cottrell i Neuberg, 2005; Davis i W. G. Stephan, 2011). Takve nalaze autori objašnjavaju adaptivnošću tih emocija u različitim situacijama; strah će vjerojatno rezultirati povlačenjem i izbjegavanjem konflikta što je adaptivna reakcija kad je riječ o individualnoj ugrozi, a ljutnja će vjerojatno mobilizirati članove grupe da odgovore na prijetnju. Također, prijetnje usmjerene na grupu povećavaju grupnu kohezivnost, zaslijepljenost i vjerojatnost nastanka štrajkova i bojkota, dok prijetnje usmjerene na pojedinca povećavaju kognitivne pristranosti, narušavaju individualni učinak i, pod određenim uvjetima, mogu voditi identifikaciji s agresorom i napuštanjem vlastite grupe (W. G. Stephan i sur., 2009).

Konačno, ponašajni odgovori na prijetnju ovisit će i o statusu, odnosno o moći grupe. Članovima većinskih grupa osjećaj prijetnje je novo i neželjeno iskustvo te će na

njega reagirati snažnije i često nasilnije od članova manjinskih grupa. Njihovi će odgovori uključivati etnička čišćenja, različitu alokaciju resursa, ekonomske sankcije, otvorene ratne sukobe i razaranja, diskriminaciju i segregaciju članova manjinskih grupa. U pogledu imigracijskih politika, zagovarat će asimilacionizam, odnosno separatizam, ovisno o tome percipiraju li simboličku ili realnu prijetnju. Članovi su manjinskih grupa naviknutiji na percepciju prijetnji i u svojim su odgovorima oprezniji i suptilniji od članova većinskih grupa (W. G. Stephan i Mealy, 2012). U skladu s navedenim je i istraživanje Štambuk i suradnika (2020), koji su pokazali da hrvatski adolescenti, kao članovi većinske grupe, pokazuju veću sklonost diskriminaciji postkonfliktne srpske manjine, kao što je kod Hrvata snažnija i veza simboličke prijetnje i sklonosti diskriminaciji, nego što je to slučaj kod srpske manjine. Međutim, odgovori članova manjinskih grupa na percipiranu prijetnju mogu biti jednako razorni i uključivati ponašanja poput terorizma, pobuna, cyber-napada, uništavanja simbola većinske grupe, građanskog neposluha i sabotaza. Ukoliko dođe do situacije pregovora, članovi manjinskih grupa vjerojatnije će popustiti zahtjevima članova većinske grupe (W. G. Stephan i Mealy, 2012).

Zaključno, teorija međugrupne prijetnje uključuje brojne reakcije na percipirane prijetnje, no ono što je svima zajedničko jest da su štetne za međugrupne odnose. Čak ako prijetnja i dovede do pozitivnih ponašajnih odgovora, vrlo je vjerojatno da će ostati neugodne emocije i stavovi prema vanjskoj grupi (W. G. Stephan i sur., 2009). S obzirom na to da se prijetnja javlja tijekom međugrupnih interakcija te s obzirom na interaktivnu i rekurzivnu prirodu prethodnica i posljedica prijetnje, prijetnju je osobito važno istraživati u stvarnim uvjetima suživota dviju ili više grupa, kao što su to višetničke sredine. Istraživanja potvrđuju kako snaga identifikacije s vlastitom etničkom grupom i povijest odnosa većinske i manjinske grupe snažno utječu na intenzitet i kvalitetu međuetničkih odnosa te ćemo se u nastavku teksta osvrnuti na procese razvoja etničkih predrasuda, a potom ćemo kontekstualizirati većinsko-manjinsku dinamiku u višetničkim sredinama u Hrvatskoj. No, prije toga, kratko ćemo usporediti teoriju međugrupne prijetnje s teorijom međugrupnog kontakta i teorijom socijalnog identiteta kako bismo prikazali njihove sličnosti i razlike, odnosno njihovu komplementarnost pri razumijevanju dinamike međuodnosa percipirane međugrupne prijetnje, međugrupnog kontakta i snage unutargrupne identifikacije.

1.1.7. Teorija međugrupne prijateljnosti – ITT i teorija međugrupnog kontakta – ICT

Jedna od najutjecajnijih teorija u području međugrupnih odnosa jest *teorija međugrupnog kontakta* (eng. intergroup contact theory, ICT; Allport, 1954; Pettigrew, 1998; Pettigrew i Tropp, 2000, 2006), koja se zasniva na postulatu da će, stupajući u kontakt jedni s drugima, pripadnici različitih društvenih grupa, naučiti više jedni o drugima i tako eliminirati neutemeljene strahove te razviti pozitivnije međugrupne stavove. Kako bi međugrupni kontakt uspješno smanjio predrasude i međugrupnu prijateljnost mora se dogoditi u situacijama gdje su grupe statusno izjednačene, surađuju kako bi ostvarile zajednički cilj te pritom imaju širu podršku autoriteta (Allport, 1954). Pettigrew (1998) dodaje i uvjet da bi situacija kontakta trebala biti takva da ima potencijal za prijateljstvo. To bi značilo da postoji mogućnost samootkrivanja i duže suradnje u različitim situacijama i uvjetima. ITT ima barem dvije dodirne točke s teorijom kontakta, od kojih se prva tiče strukture samih teorija, a druga sadržajne sličnost. Naime, baš kao što percepcija prijateljnosti u ITT-u zauzima ulogu medijatora, isti je slučaj i s međugrupnim kontaktom u ICT-u. Štoviše, različiti situacijski, individualni i društveni faktori koji se promatraju kao prethodnice kontakta, upravo su oni koje podrazumijeva i ITT kao prethodnice prijateljnosti (društveni kontekst međugrupnih odnosa, institucijska podrška, iskustva socijalizacije, prethodni međugrupni konflikti, omjer grupa, sličnosti među grupama, društvene norme i neke osobine ličnosti, poput autoritarnosti i sklonosti konformiranju). U ITT-u, prethodni negativni međugrupni kontakt predstavlja snažnu odrednicu doživljaja međugrupne prijateljnosti, no isto tako doživljaj međugrupne prijateljnosti ima snažne efekte na buduće međugrupne kontakte, koji će u slučaju doživljene prijateljnosti biti ili neprijateljski ili će izostati. Slično se pozicionira i prijateljnost u ICT-u – doživljena međugrupna prijateljnost može dovesti do neugodnih interakcija ili do odvajanja grupa, ali ukoliko se promatra kao ishod međugrupnog kontakta tada će pozitivni međugrupni kontakti vjerojatno umanjiti doživljaj prijateljnosti, odnosno negativni će ga pojačati (W. G. Stephan i sur., 2015). Ključno što se na temelju isprepletenosti ITT-a i ICT-a može reći jest da u istraživanjima međugrupnih odnosa obavezno treba uzeti u obzir pretpostavke oba teorijska okvira jer bismo oslanjanjem samo na jedan mogli doći do pogrešnih zaključaka. Primjerice, prema ICT-u, povećana etnička raznolikost društva trebala bi omogućiti više međugrupnih kontakata što bi pak trebalo dovesti do pozitivnijih međugrupnih stavova. Međutim, isto tako je moguće i da povećana etnička raznolikost

rezultira većim doživljajem prijete i narušenim međugrupnim odnosima. Upravo tim suprotstavljenim procesima koji poništavaju jedan drugoga može se objasniti neznačajan ukupni efekt etničke raznolikosti na različite međugrupne ishode, poput međugrupnog povjerenja ili predrasudnih stavova (Schmid i sur., 2014; Van Assche i sur., 2018). Također, od praktične je važnosti za organizaciju obrazovnog sustava razumjeti međuodnos kontakta i percepcije prijete u specifičnom višetničkom kontekstu. Ukoliko bismo slijedili samo postulate ITT-a prema kojima okruženost različitostima može dovesti do osjećaja prijete, čak niti integrirano obrazovanje ne bi bilo optimalno rješenje za rad na socijalnoj integraciji zajednice, dok bi upravo suprotno bila preporuka ICT-a (Dixon i sur., 2019; Pettigrew i Hewstone, 2017). Međutim, treba ukazati na neopravdanost izjednačavanja konteksta i prijete. Kako bi se razjasnili procesi u podlozi međugrupnih odnosa, prijete je potrebno promatrati kao jedan od mogućih ishoda u višetničkim sredinama, a hoće li do nje uopće doći ovisit će o tome kakva je priroda međugrupnih odnosa, odnosno o tome kakva su socijalna iskustva u neposrednom okruženju. Ono što je zanimljivo jest da integrirane višetničke sredine u odnosu na segregirane nude više prilika za pozitivne kontakte, koji smanjuju doživljaj prijete i u konačnici rezultiraju pozitivnim međugrupnim stavovima čak i u prisustvu rjeđih negativnih iskustava (Schmid i sur., 2008). Snaga spomenutih istraživačkih nalaza o pozitivnim efektima međugrupnog kontakta na smanjenje međugrupnog konflikta leži upravo u tome da su ti efekti pronađeni čak i onda kada su se u obzir uzeli i štetni učinci doživljaja prijete. Konačno, ono što obje teorije naglašavaju kao važno obilježje i međugrupnog kontakta i percepcije međugrupne prijete predstavlja njihova *temporalnost*, to jest međuodnos kontakta i prijete može se mijenjati i mijenja se s prolaskom vremena i s promjenom okolnosti. Abrams i Eller (2016) stoga zagovaraju pomak od uvriježenog shvaćanja kontakta i prijete kao medijatora jedne varijable drugoj prema promatranju njihovog kontinuiranog međuočaja u vremenu. Ovisno o kontekstualnim faktorima i polazišnoj teoriji, metodološki je opravdano jednoj varijabli pripisati ulogu prediktora druge varijable, no pravu sliku njihovog dvosmjernog odnosa moguće je vidjeti tek iz longitudinalnih istraživanja s više točaka mjerenja.

1.1.8. Teorija međugrupne prijetnje – ITT i teorija socijalnog identiteta – SIT

I ITT i *teorija socijalnog identiteta* (eng. social identity theory, SIT; (Tajfel, 1978; Tajfel i Turner, 1979) jesu meta-teorijski okviri koji pokušavaju čim sveobuhvatnije objasniti na koji način i pod kojim uvjetima članstvo u grupama i postojeći međugrupni odnosi utječu na ponašanja, stavove i uvjerenja te kao takvi predstavljaju važne paradigme istraživanja međugrupnih odnosa. Oba okvira pripadaju motivacijskim pristupima objašnjenju međugrupnih ishoda, no izvori motivacije su ponešto drukčiji. Dok motivacija za obezvrjeđivanjem članova vanjske grupe po ITT-u proizlazi iz doživljaja ugroženosti vlastite grupe (Stephan i Stephan, 2000), glavna motivacijska sila koja određuje ponašanje prema SIT-u jest težnja za pozitivnim socijalnim identitetom (Hornsey, 2008). SIT ističe kako je socijalna kategorizacija inherentna ljudskoj prirodi što se i zrcali u podjeli svijeta na brojne socijalne grupe. Te socijalne grupe oblikuju socijalne identitete, koje Tajfel (1978, str. 63) definira kao „onaj dio pojedinčevog samopoimanja koji proizlazi iz njegovog znanja o pripadnosti određenoj socijalnoj grupi (ili grupama) skupa s evaluativnim i emocionalnim značenjem koje ta grupna pripadnost za njega nosi“. Glavna premisa SIT-a glasi da su u mnogim socijalnim situacijama ljudi skloniji o sebi i drugima razmišljati u terminima grupnih pripadnosti prije nego kao o jedinstvenim individuama. Izraženost socijalnog identiteta potiče međugrupno ponašanje koje je kvalitativno drukčije od interpersonalnog, a ključni faktor koji određuje izraženost pojedinog socijalnog identiteta upravo je društveni kontekst (Ellemers i Haslam, 2012). Možemo primijetiti da je promatranje međugrupnih odnosa imajući na umu prvenstveno društveni i vremenski kontekst, kao i to koliko se pojedinac identificira s pojedinom grupom, ono što povezuje sva tri spomenuta teorijska pravca – ITT, ICT i SIT.

Što se konceptualizacije grupne prijetnje tiče, SIT se dotiče dva tipa prijetnje: prijetnje statusu i prijetnje optimalnoj različitosti (Ellemers i sur., 2002). Prijetnja statusom može se svesti pod realnu prijetnju kako je definira ITT u smislu da se vanjska grupa percipira kao ona s kojom se natječemo za društvenu moć, resurse i prestiž. S druge strane, prijetnja optimalnoj različitosti predstavlja zanimljiv opozit simboličnoj prijetnji iz ITT-a utoliko što je riječ o potrebi da se čim više razlikuje vlastita od vanjske grupe (čak i putem iskazivanja predrasuda), kako bi se razjasnile granice između dviju grupa (Jetten i Spears, 2003). Dakle, motivacija za međugrupno udaljavanje u podlozi simboličke prijetnje jest očuvanje specifičnih vrijednosti vlastite grupe za koje se

percipira da ih vanjska grupa ugrožava jer je previše različita, a u podlozi prijatnje optimalnoj različitosti je to briga da su dvije grupe odveć slične na određenoj dimenziji što ugrožava osjećaj jedinstvenosti svake od grupa (Jetten i Spears, 2003, W. G. Stephan i sur., 2015). Baš zato što su im vlastite socijalne grupe toliko važne, ljudi su skloniji favoriziranju vlastite grupe i neprijateljstvu prema drugim grupama, osobito u opasnim i neizvjesnim vremenima (Branscombe i sur., 1999; Chang i sur., 2016; Tajfel i Turner, 1986). Međutim, bitno je istaknuti da i SIT i ITT naglašavaju da snaga identifikacije s određenom grupom ima ulogu u tome koliko će snažan biti doživljaj prijatnje, kao i kakva će biti reakcija na nju.

1.2. Razvoj etničkih predrasuda

Kad god se spomenu međugrupni odnosi u okviru ovog istraživanja, misli se odnose između različitih etničkih grupa. Ukoliko promotrimo različite oblike unutargrupne vezanosti, etnonacionalizam možemo promatrati kao oprečnost etničkom identitetu, a u oba ta oblika naglasili smo etničku komponentu vezanosti za vlastitu grupu. Nacionalizam ne bi bilo sasvim terminološki točno jer bi njegova oprečnost bio nacionalni identitet kao poželjan oblik izražavanja ljubavi prema naciji. Nacija i etnija često se koriste kao sinonimi u hrvatskom jeziku, no ipak je razlika u tome što se iz etničke grupe ne može otići – ona je naprosto zadana rođenjem, dok se naciju može izjednačiti s pojmom države, pri čemu nacija ne čini državu, nego država čini naciju; dakle odlaskom iz države moguće je promijeniti nacionalnost.

Prema Hrvatskoj enciklopediji Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, etnička i nacionalna manjina koriste se kao sinonimi koji označavaju stanovnike neke države koji se razlikuju od većine stanovništva te države po svojoj etničkoj pripadnosti. Primjeri takvih manjina su češka, njemačka, talijanska ili srpska manjina u Hrvatskoj. Premda nema dosljednosti u korištenju naziva etničke ili nacionalne manjine, ponekad se etničkim manjinama označavaju one skupine koje nemaju svoju *matičnu* državu, poput Roma ili Rusina, dok su nacionalne manjine one skupine koje u nekoj drugoj državi čine većinsko stanovništvo. Nedosljednost nazivlja uočljiva je i u brojnim domaćim i međunarodnim pravnim aktima te se tako u Ustavnom zakonu o pravima nacionalnih manjina iz 2010. godine, nacionalna manjina definira kao „skupina hrvatskih državljana čiji su pripadnici tradicionalno nastanjeni na teritoriju Republike Hrvatske, a njeni članovi imaju etnička,

jezična i/ili vjerska obilježja različita od drugih građana i vodi ih želja za očuvanjem tih obilježja“. Vlada Republike Hrvatske nacionalnim manjima ponekad osigurava ostvarivanje većine *etničkih* prava putem institucija Republike Hrvatske, a ponekad su to *nacionalna* prava (Vlada Republike Hrvatske, Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina, n.d.). S obzirom na navedene nedosljednosti, a s ciljem usuglašavanja naziva i značenja glavnih konstrukata u ovom istraživanju, odlučili smo se koristiti naziv *etničke* manjine. Naime, u hrvatskom jeziku ustalilo se izjednačavati pojmove nacije i naroda, odnosno nacionalnosti i etničnosti, no ta dva socijalna identiteta mogu biti vrlo različita u svijesti manjinskog stanovništva. Oni mogu vrlo jasno razlikovati osjećaj privrženosti svom narodu porijekla (etnički identitet) i državi u kojoj žive (nacionalni identitet). Kao primjer navedenog razlikovanja dvaju identiteta može se uzeti čuvena izjava Nikole Tesle kako se ponosi srpskim rodnom i hrvatskom domovinom (Hrvatska enciklopedija, 2023). Etnička grupa u tom smislu jasno predstavlja onaj narod s kojim dijele kulturu, jezik, tradiciju, religiju i porijeklo, dok nacija može biti shvaćena kao ono što je obuhvaćeno državnim granicama (Korunić, 2005). Kod većinskog stanovništva – u našem slučaju Hrvata, to razlikovanje manje je prisutno jer je njima etnički identitet izjednačen s nacionalnim. Etnički i nacionalni identitet, kao i ostali socijalni identiteti, pod snažnim su utjecajem društvenog konteksta unutar kojega se razvijaju (Ellemers i sur., 2002). Tako će u američkom ili kanadskom društvu pojmovi Amerikanac i Kanadanin jasno označavati pripadnost naciji, dok će informacija o nečijem porijeklu označavati njihovu etničku pripadnost, primjerice američki Hrvati ili kanadski Francuzi.

O etničkim manjinama pišu i Čačić-Kumpes i Kumpes (2005) te se njihova konceptualizacija etničkih manjina uvelike preklapa s onom koju smo i mi usvojili u ovom istraživanju, a koja proizlazi iz Tajfelove (1982) teorije identiteta. Tako elementi definiranja etničke grupe uključuju internalno i eksternalno prihvaćeno postojanje grupe – grupa postoji u svijesti pojedinca i okoline te je moguće identificirati njene članove po nekim zajedničkim obilježjima koja istovremeno jačaju kolektivitet manjinskih zajednica i čine ih distinktivnima u odnosu na druge etničke grupe. Pri tome se primarno misli na ideju i mitove o zajedničkom podrijetlu, dijeljenoj povijesti i narativima te jeziku kao glavnom sredstvu prijenosa vrijednosti, običaja i identiteta vlastite etničke grupe. Jezik je dio kulturalnog nasljeđa i primarno sredstvo komunikacije putem kojega izražavamo svoje socijalne identitete. Stoga ni ne čudi da je pripadnicima etničkih manjina vrlo bitno

imati mogućnost obrazovanja na vlastitom jeziku i pismu, čime im dominantna kultura osigurava jedan od najvećih oblika zaštite identiteta (Jelić i sur., 2014). Promatrano iz perspektive pristupa socijalnog identiteta, koji identitet će biti istaknut u kojem trenutku najviše ovisi o obilježjima situacije u kojoj se pojedinac našao. Međutim, ljudi nisu pasivni promatrači onoga što se oko njih događa, nego aktivno kreiraju svoja svakodnevna iskustva i oblikuju svoje identitete. Svatko od nas ima svoj osobni kontekst koji uključuje povijest odnosa s drugim pripadnicima kako vlastitih tako i vanjskih grupa, interpretaciju trenutnih odnosa među grupama koje su nam relevantne za naša svakodnevna iskustva i anticipaciju budućih odnosa i onoga kakvima se želimo prikazati vlastitoj grupi, ali i drugima. Upravo je taj osobni kontekst u interakciji s mogućnostima koje pruža dani socijalni kontekst ono što motivira pojedinca da traži određene socijalne situacije u kojima će moći naglasiti onaj identitet koji je njemu osobno važan i kojemu želi dati prioritet. Odabir roditelja da žele školovati svoju djecu na jeziku i pismu vlastite etničke grupe jasan je pokazatelj sveprisutnosti i snage tog socijalnog identiteta. Etnička pripadnost važna je i djeci što vidimo po njihovom češćem odabiru nastavka školovanja na svojem materinskom jeziku, nego na hrvatskom (Čorkalo Biruški i sur., 2020).

Percepcija vlastite i vanjske grupe mijenja se ovisno o kontekstu u kojem se odvijaju međugrupna interakcija i socijalne usporedbe, a u višetničkim sredinama postavlja se pitanje kako na dječje stavove prema vlastitoj i prema vanjskoj grupi utječe činjenica da su pripadnici etničke većine, odnosno manjine. Brewer (1999) smatra da su predrasudni stavovi prvenstveno posljedica specifičnih društvenih i strukturalnih okolnosti, a ne neizbježna posljedica stvaranja grupa. U društvima u kojima postoji snažan antagonizam među različitim grupama predrasude se javljaju vrlo rano, vjerojatno kao posljedica socijalnog učenja (Bar-Tal, 1996). Česta je pojava da se u postkonfliktnim, podijeljenim sredinama, snažno zagovara etos međugrupnih razlika, koji može biti vidljiv u formi pretjerane zastupljenosti etničkih simbola jedne grupe ili opozitnih prevladavajućih narativa o sukobu i ulozi vlastite i vanjske grupe u njemu (Jelić i sur., 2021; Jelić i sur., 2022). U takvim sredinama, djeca će vrlo brzo naučiti kojoj socijalnoj kategoriji pripadaju i kako se trebaju ponašati prema onima izvan te kategorije. Podjela društva bit će vidljiva i u razvoju identiteta djece, koja će usvojiti vladajuće norme i normalizirati ih, pogotovo ukoliko su unutarnja dinamika zajednice i opća društveno-politička klima takvi da se prihvaćaju postojeći međugrupni odnosi i nema motivacije za

njihovom promjenom. Unutargrupno zatvaranje i namjera diskriminacije posebno će biti izraženi kod djece koja odrastaju u postkonfliktnoj podijeljenoj sredini bez da imaju iskustvo suživota grupa prije konflikta, kao što je to primjer s novim generacijama u Vukovaru (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2008b). Etnička pristranost i etničke predrasude često su istraživane zato što imaju snažne negativne posljedice za pripadnike manjina u svim domenama života, a s dobi djece se povećavaju i učvršćuju (Maloku i sur., 2023). Razvoj etničkih predrasuda moguće je objasniti iz perspektive (1) pristupa emocionalne neprilagođenosti, (2) socio-kognitivne teorije, te (3) pristupa temeljenih na socijalno-psihološkim procesima (Maričić, 2009; Nesdale, 2004).

Pristup emocionalne neprilagođenosti proizlazi iz psihodinamske škole i razvoj predrasuda povezuje s razvojem autoritarne ličnosti (Adorno i sur., 1950). Prema tom pristupu, predrasude su rezultat autoritarnog i strogog odgoja tijekom kojega djeca doživljavaju frustraciju i bijes prema svojim roditeljima, ali ih usmjeravaju na slabije druge, poput etničkih manjina (Nesdale, 2004). Tako su etničke predrasude i posljedična diskriminirajuća ponašanja prema ovoj perspektivi posljedica pomaknute agresije koja se s roditelja kao izvora frustracije pomiče na slabije pojedince ili grupe koji nisu u mogućnosti uzvratiti na jednak način.

Socio-kognitivna teorija razvoju predrasuda pristupa tako što uzima u obzir djetetov kognitivni razvoj, ali i interakciju s roditeljima, vršnjacima i širom okolinom (Aboud, 1988). Prema toj teoriji, unutargrupna pristranost najizraženija je u dobi između 5. i 7. godine (predoperacijsko razdoblje), kada su djeca egocentrična te su sklona svijet vidjeti iz vlastite perspektive (Maričić, 2009). Podjela socijalnog svijeta u kategorije na vrhuncu je u dobi od 7 godina, a potom djeca ulaze u stadij konkretnih operacija u kojem zauzimaju sociocentričnu perspektivu i koji se javlja kad i smanjenje unutargrupne preferencije i stereotipiziranja vanjske grupe. Istraživanja pokazuju vezu između razvojnog stadija dječjih kognitivnih sposobnosti od 3. do 7. godine i nekoliko vrsta etničkih kognicija. Primjerice, razumijevanje načela konzervacije na stadiju konkretnih operacija korelira s etničkom fleksibilnošću, razumijevanjem da etnički slični pojedinci mogu imati različite attribute i da etnički različiti pojedinci mogu imati slične attribute te s etničkom nepromjenjivošću, shvaćanjem da etnička pripadnost ostaje ista unatoč promjenama boje kože ili načina odijevanja (Aboud, 1988; Doyle & Aboud, 1995; Doyle

i sur., 1988). Dakle, glavna ideja je da do smanjenja unutargrupnog sviđanja u srednjem djetinjstvu (dob oko 9 godina) dolazi zbog kognitivnog razvoja i stavljanja fokusa na razlike između pojedinaca, a ne između grupa. Međutim, kako bi se eliminirao osjećaj straha od nepoznatog, nužno je da povećanje znanja o vlastitoj etničkoj grupi prati i povećanje znanja o vanjskoj grupi, a to se može postići izravnim i proširenim kontaktom (Cameron i Rutland, 2006).

Konačno, socijalno-psihološka objašnjenja predrasuda uključuju teoriju socijalnog odraza (Horowitz i Horowitz, 1938) i razvojnu teoriju socijalnog identiteta (Nesdale, 1999, 2004). Prema teoriji socijalnoga odraza dječje predrasude zrcale prevladavajuće stavove nekog društva, a koje su usvojili mahom preko roditelja (Horowitz i Horowitz, 1938). Djeca usvajaju stavove prema određenim grupama ili direktnim poučavanjem ili promatranjem i imitiranjem verbalnih i neverbalnih ponašanja značajnih odraslih, poput roditelja (Maričić, 2009). Potvrdu tome daje i istraživanje provedeno u Nizozemskoj na uzorku većinske (Nizozemci) i manjinske djece (Turci) u kojem se pokazalo da stavovi roditelja imaju značajan efekt na dječju evaluaciju vanjske grupe (Verkuyten, 2002). Međutim, iako se u istraživanjima pronalaze uglavnom pozitivne i značajne korelacije između dječjih i roditeljskih stavova prema određenim grupama, one su najčešće niske, a ponekad ni ne prijeđu granicu značajnosti (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2008b; Nesdale, 2004). Dakle, djeca ne upijaju pasivno stavove okoline, nego ih aktivno obrađuju i oblikuju i na temelju vlastitih iskustava s vršnjacima (Verkuyten, 2002).

Razvojna teorija socijalnog identiteta, proizašla iz pristupa socijalnog identiteta, istražuje kako djeca razumiju etničke razlike u specifičnim društvenim okruženjima i pretpostavlja da su etničke predrasude krajnja faza procesa od 4 faze: (1) nediferencirani identitet, (2) etnička svjesnost, (3) etnička preferencija i (4) etničke predrasude (Nesdale, 1999, 2004). Nakon faze nediferenciranog identiteta, djeca u dobi od 3 godine ulaze u fazu etničke svjesnosti, koja nastupa i nešto ranije za djecu pripadnike većinske etničke grupe u višetničkim sredinama, što može biti odraz njihovog manje konfuznog i boljeg položaja (Nesdale, Durkin i sur., 2005; Nesdale, Maass i sur., 2005). Djeca dosljedno pokazuju veće sviđanje za vlastitu grupu neovisno o statusu i to je glavno obilježje faze etničkih preferencija. Međutim, djeca pripadnici manjinske grupe mogu pokazivati preferenciju i za dominantnu kulturu, ali ne zato što imaju bolje mišljenje o drugoj grupi,

nego jer žele biti u grupi višeg statusa (Nesdale i sur., 2004; Nesdale i Flessler, 2001). Dakle, u ovoj je fazi prvenstveno riječ o pozitivnom doživljavanju vlastite grupe, a ne o negativnom doživljavanju drugih (Cameron i sur., 2001; Nesdale, Maass i sur., 2005). Griffiths i Nesdale (2006) u istraživanju na Anglo-Australcima (većinska grupa) i useljenicima s Pacifičkih otoka (manjinska grupa) pokazali su da djeca pripadnici manjina i u starijoj dobi manje dosljedno pokazuju isključivu preferenciju svoje grupe, imaju pozitivne stavove i prema većinskoj grupi, ali i da razlikuju grupe po statusu te najveću socijalnu distancu pokazuju prema Aboridžinima, domorodačkoj etničkoj manjini. Prema razvojnoj teoriji socijalnog identiteta, djeca su u višetničkim sredinama u fazi etničke preferencije u dobi između 4. i 5. godine, svjesni su kojoj etničkoj/rasnoj grupi pripadaju i usmjereni su na vlastitu grupu. To se očituje u većem sviđanju članova vlastite grupe, uočavanju sličnosti s njima i prihvaćanju unutargrupnih normi o odnosima unutar grupe i među grupama. Članovi drugih grupa djeci se mogu sviđati, ali uvijek će više preferirati vlastitu grupu. Suprotno, prijelaz u fazu etničkih predrasuda znači da su djeca fokus prebacila s vlastite na vanjsku grupu i umjesto da im se članovi vanjske grupe samo sviđaju manje od članova vlastite grupe, predrasude znače da im se oni uopće ne sviđaju ili ih čak mrze. Kronološki, malo je vjerojatno da se faza etničkih predrasuda javi prije 6. ili 7. godine jer dječji socijalni motivi i znanje nisu dovoljno razvijeni da podrže osjećaj mržnje. Međutim, ono što je ključno naglasiti jest da faza etničke preferencije ne mora nužno prerasti u fazu etničkih predrasuda. Do predrasuda može doći ako se djeca snažno identificiraju s vlastitom grupom u kojoj su predrasude normativne i ako se vjeruje da je vanjska grupa ugrožavajuća (Nesdale, 1999; Nesdale, Durkin i sur., 2005; Nesdale i Flessler, 2001; Nesdale i Lawson, 2011; Nesdale, Maass i sur., 2005). Međutim, u svojoj meta-analizi nastaloj s ciljem istraživanja razvojnih trendova etničkih, rasnih i nacionalnih predrasuda kod djece u ranom (od 2. do 4. godine), srednjem (od 5. do 7. godina), kasnom djetinjstvu (od 8. do 10. godine) i adolescenciji (od 10. do 19. godine), Raabe i Beelmann (2011) predrasude operacionaliziraju blaže, kao procjenu vanjske grupe na nekoj negativnoj dimenziji ili procjenu vanjske grupe u usporedbi s vlastitom na pozitivnim i negativnim dimenzijama i donose neke zanimljive zaključke i važne implikacije za razvojne intervencije. Sažeto, čini se kako razvoj predrasuda pokazuje kurvilinearan trend pri čemu je primjetan porast predrasuda prema manjinskim etničkim i rasnim grupama na prijelazu iz ranog u srednje djetinjstvo, a potom pad na prijelazu iz

srednjeg u kasno djetinjstvo, ali samo na eksplicitnim mjerama predrasuda. Taj pad može se objasniti većim brojem međugrupnih interakcija do kojih dolazi s dobi i usvajanjem vladajućih normi jednakosti i tolerancije. Tih razvojnih promjena nema kada se promatraju predrasude prema grupama višeg statusa, što bi mogao biti odraz socijalne realnosti u kojoj djeca opažaju da se dobre stvari češće događaju većini, a loše manjini te uče većinu vidjeti u pozitivnom svjetlu neovisno o tome koji je status njihove grupe. Manjine pokazuju negativnije procjene većine tek na prijelazu iz srednjeg u kasno djetinjstvo, što bi mogao biti odraz njihovih negativnih iskustava s većinom ili prijetnje stereotipom koja se javlja s porastom njihovih socio-kognitivnih sposobnosti. U svakom slučaju, prijelaz iz srednjeg u kasno djetinjstvo predstavlja osjetljivu dob kada se može djelovati na poboljšanje međugrupnih odnosa intervencijama utemeljenima na postavkama teorije međugrupnog kontakta. Navedeno je posebno bitno kada se uzme u obzir da su stavovi manje podložni promjenama što je dijete starije i ukoliko se ne djeluje u ranoj dobi, velika je vjerojatnost pojave segregacije i unutargrupnog zatvaranja u adolescenciji (Raabe i Beelmann, 2011). Nastavno na to, u istraživanjima se pokazalo da su žrtve etničkih predrasuda i diskriminacije češće adolescenti pripadnici etničkih manjina, dok će adolescenti iz većinskih grupa biti skloniji diskriminaciji (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2008b; Verkuyten, 2002; Verkuyten i Thijs, 2002). Važnost normi i doživljaja prijetnje potvrđuju i istraživanja u kojima je utvrđeno da će djeca i adolescenti spremnije prihvatiti vršnjačko nasilje koje prema članovima vanjske grupe čine članovi njihove grupe, ako je to ponašanje u skladu s grupnim normama i ako vanjska grupa predstavlja prijetnju vlastitoj grupi (Nesdale i Lawson, 2011; Ojala i Nesdale, 2004). Prema razvojnoj teoriji socijalnog identiteta, djeca nikad ne moraju razviti predrasude ako odrastaju u okruženju harmoničnih višetničkih odnosa i ako se snažno identificiraju s vlastitom etničkom grupom u kojoj predrasude nisu normativne (Nesdale, Maass i sur., 2005). Također, normativni utjecaj postaje sve snažniji kako djeca postaju adolescenti te se u tom periodu škola ističe kao snažan socijalizacijski faktor u vidu komuniciranja norme o međugrupnim odnosima. Budući da članovi etničkih manjina u zapadnim zemljama često dolaze iz kolektivističkih i konzervativnijih kultura te su snažnije vezani uz svoju grupu od članova etničke većine, utjecaj normi bi kod njih mogao biti izraženiji (Verkuyten, 2002; Jasinskaja-Lahti i sur., 2011). Primjerice, istraživanjem na adolescentima pripadnicima etničkih i rasnih manjina u SAD-u, pokazalo se da će stil

poučavanja kojim se istovremeno promiču i jedinstvenost svake osobe i sličnost ljudi imati najveći efekt na povećanje tolerancije i smanjivanje socijalne distance (Levy i sur., 2005). Također, pokazalo se i da djeca i adolescenti ne pokazuju predrasude i diskriminirajuća ponašanja kad su pod nadzorom odraslih, iako su možda vršnjačke norme takve da dopuštaju takva ponašanja (Nesdale i Lawson, 2011). U tom smislu, školske norme imaju značajnu ulogu u reguliranju međugrupnih odnosa, što je pogotovo bitno u višetničkim sredinama, koje prosperiraju u onom stupnju u kojem je došlo do uspješne integracije.

1.3. Višetničke sredine u Republici Hrvatskoj

U različitim socijalnim kontekstima određeni socijalni identiteti ističu se više nego drugi i kao takvi utječu na ponašanje i prosuđivanje. Identitet vezanosti uz vlastitu etničku grupu najistaknutiji je u višetničkim sredinama, a aktualna društvena situacija u navedenim višetničkim sredinama u Hrvatskoj određuje razinu izraženosti etničkog identiteta i etnonacionalizma. Višetničku strukturu hrvatskoga društva čine autohtone i nove manjine koje su se u Hrvatsku doseljavale iz drugih dijelova bivših višetničkih država, primjerice Austro-Ugarske Monarhije i SFR Jugoslavije, čiji je sastavni dio bila i Hrvatska (Kumpes, 2018). Prema popisima stanovništva iz 2011. i 2021. godine⁴, Hrvatska još uvijek ulazi u kategoriju homogenih zemalja u kojoj se preko 90% građana izjašnjava kao etnički Hrvati (Državni zavod za statistiku, 2013). Međutim, u Hrvatskoj su registrirane i 22 nacionalne manjine, a ono što je za međugrupne odnose i percepciju prijatnije važnije od samog broja manjina jest njihova zastupljenost u određenim dijelovima države. U Hrvatskoj se ističu 4 etnički heterogena konteksta čija je svakodnevica različito obilježena dinamikom većinskih Hrvata i dominantne manjinske grupe, a to su: (1) Vukovar i okolica, hrvatsko-srpski kontekst (15.5% Srba i 80.2% Hrvata), (2) Baranja, hrvatsko-mađarski kontekst (2.7% Mađara i 87% Hrvata), (3) Daruvar i okolica, hrvatsko-češki kontekst (5.3% Čeha i 86.8% Hrvata) i (4) Istra, hrvatsko-talijanski kontekst (6% Talijana i 84% Hrvata) (Čorkalo Biruški i sur., 2019). Iako su sve navedene manjinske grupe očuvale svoju etnolingvističku vitalnost (Gilles i

⁴ Novi popis stanovništva aktualan je od 2021. godine, no u vrijeme prikupljanja podataka vodili smo se tada aktualnim podacima iz 2011. godine. Usporedbom podataka iz 2011. i 2021. godine utvrdili smo da je evidentan pad populacije u svim grupama, ali omjeri zastupljenosti pojedine etničke grupe ostali su nepromijenjeni (prilog 1).

Johnson, 1987), dinamika većinsko-manjinskih odnosa u tim je kontekstima prilično različita, što je rezultat različitih povijesnih i društvenoekonomskih čimbenika pod kojima su se ti odnosi razvijali. Sve navedene manjinske grupe izjednačene su pred zakonom, no neosporno je da se razlikuju u razini ostvarenih prava i uvjetima očuvanja svog identiteta, odnosno položaja i statusa u društvu.

Vukovar je postkonfliktna zajednica s izraženom etničkom podijeljenošću još od Domovinskog rata (Čorkalo Biruški i sur., 2021). Iako su srpski jezik i kultura najbliži hrvatskom, to ne olakšava funkcioniranje duboko podijeljene zajednice u kojoj se još mogu osjetiti tenzije, a kontakti dviju etničkih grupa jedva da prelaze razinu poznanstva (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2012). Sjećanje na prošli konflikt i neriješeni odnosi između Hrvata i Srba stvaraju optimalne uvjete za doživljaj prijatne, razvoj etnocentrizma i udaljšavanje od članova vanjske grupe (Brewer, 2007). Upravo zbog tih neriješenih odnosa, ova je zajednica još uvijek duboko opterećena posljedicama rata koje su vidljive u visokim stopama viktimizacije i transgeneracijskim prijenosom jednostranog narativa o ratnim zločinima kod većinske grupe, odnosno šutnjom kod manjinske grupe. Tim više, konstantno se naglašavaju međugrupne razlike jer je svaka sličnost potencijalna prijatna identitetu grupe. Naime, kako bi granice između identiteta većinske i manjinske grupe bile čim jasnije, traga se za optimalnom različitošću i pritom se ignoriraju sve međugrupne sličnosti, koje su na primjeru Hrvata i Srba vidljive od jezika do određenih sličnosti u načinu života. Problematično je što ta potraga ne dozvoljšava priblijšavanje grupa jer se konstantno istaknutom drži podjela po etničkoj osnovi, a identitet grupe gradi se oko suprotstavljenih narativa o Domovinskom ratu (Jelić i sur., 2021). Konačno, vukovarski kontekst poseban je i po tome što su Srbi nova manjina, nastala od konstitutivnog naroda bivše SFR Jugoslavije (Mesić i Baranović, 2005), dakle uslijed gubitka statusa, za razliku od ostalih manjina koje su tradicionalne manjine u smislu da već desetljećima žive na hrvatskim prostorima kao manjine.

Mađari u Hrvatskoj žive u Osijeku i po manjim baranjskim selima, uglavnom etnički homogenima i odvojenima od Hrvata, što može biti jedan od faktora koji otejšava integraciju i međugrupne kontakte. Hrvati i Mađari stoljećima su živjeli u zajedničkoj Habsburškoj Monarhiji, no česta su bila neslaganja oko političkih pitanja i teritorijalnih podjela te je 1848. godine izbio i otvoreni sukob, nakon neuspjelih pregovora bana Jelačića i predsjednika ugarske vlade Batthyanyja. Povijesno gledano, odnosi Hrvata i

Mađara bili su turbulentni te je zadnji sukob bio u vrijeme Drugog svjetskog rata, kada su Mađari, u periodu od travnja 1941. godine do travnja 1945. godine, okupirali i provodili mađarizaciju nad Međimurjem i dijelom Baranje (Hutinec, 2005). Iako su hrvatsko – mađarski odnosi od tada uglavnom mirni, još uvijek se u političkim izjavama mogu pojaviti podsjetnici na nekadašnja politička neslaganja i sukobe (Hina, 2020). Također, Blažević Simić (2011) je pokazala da su hrvatski učenici u osječkoj regiji skloniji socijalnoj distanci prema većem broju etničkih skupina, među kojima su bili i Mađari.

Česi su prisutni u daruvarskoj regiji preko 150 godina i, za razliku od ostalih etničkih grupa, nikada nisu imali povijest konflikta s Hrvatima (Dugački, 2009). Hrvatsko-češki se kontekst često navodi kao primjer harmonične, dobro integrirane sredine i tijekom godina kontakta s većinskim stanovništvom čak je i češki jezik koji se govori u tom dijelu Hrvatske različit od službenog češkog jezika – pohrvaćeni češki. Česi su ostali snažno vezani uz svoj folklor i očuvanje običaja, a u tome imaju punu podršku Hrvata. Građani Daruvara ponose se multikulturalnošću svoga grada i u pripadnicima manjine ne vide prijetnju, nego dodatnu posebnost svoga kraja (Jelić i sur., 2020; Kapović i Čorkalo Biruški, 2021).

Talijani su kao manjina pretežno nastanjeni u Istri, koja je najmultikulturalniji dio Hrvatske i gdje se, kroz povijest, nekoliko puta mijenjao položaj Hrvata i Talijana. Naime, nakon Prvog svjetskog rata Italija je okupirala Istru, talijanski jezik je uveden kao službeni jezik, a imena Istrijana mijenjana su u talijanski oblik. Nakon Drugog svjetskog rata, Hrvati u Istri postaju najveća etnička grupa, a Talijani zadržavaju položaj etničke (nacionalne) manjine s pravom na očuvanje jezika i otvaranje svojih škola (Dukovski, 2000; Hržica i sur., 2011). Od toga vremena, uz mnoge uspone i padove, odnosi Hrvata i Talijana u Istri su prilično pozitivni i ta je dvojezična zajednica poznata po tome što njeguje snažan regionalni identitet kao nadređeni koncept dviju etnija, te se čak 12% tamošnjeg stanovništva izjašnjava kao Istrijani (Državni zavod za statistiku, 2013).

Navedene istraživačke kontekste moguće je usporediti na nekoliko dimenzija, od kojih se jedna tiče sličnosti u jeziku. Srpski i češki jezik spadaju u slavensku porodicu jezika te su utoliko slični hrvatskom jeziku (posebice srpski jezik), dok talijanski i mađarski nemaju dodirnih točaka s jezikom većine. Sličnost jezika mogla bi olakšati

integraciju manjina u hrvatsko društvo, ali istovremeno i predstavljati prijetnju identitetu većinske grupe zbog nedostatka pozitivne različitosti (Turner, 1975). Koncept etnolingvističke vitalnosti razvili su 1960-ih godina sociolingvisti kako bi povezali složeni odnos između jezika, kulture i identiteta, a sam koncept odnosi se na stupanj u kojem je određeni jezik cijenjen i aktivno u upotrebi. Na etnolingvističku vitalnost može utjecati niz faktora, a Fishman (1965) izdvaja sljedeće: (1) veličina zajednice govornika određenog jezika, (2) status jezika (prestiž i socijalni status govornika određenog jezika), (3) institucionalna podrška (mogućnost obrazovanja na tom jeziku, podrška od strane medija i vladajućih), (4) stavovi i vrijednosti govornika prema svom jeziku i njegovoj ulozi u očuvanju identiteta grupe i (5) koliko se govori tim jeziku i gdje, odnosno koja je njegova funkcija u svakodnevnom životu. U svim spomenutim kontekstima zastupljene su sve točke, no ipak ne u istom obimu. Dok načelno postoje institucionalna podrška i pozitivni stavovi prema upotrebi jezika, kontekstualne specifičnosti određuju status jezika kao i to kako većina gleda na njegovu uporabu u javnim institucijama. Primjerice, dok je dvojezičnost normativna za svakodnevno funkcioniranje hrvatsko-talijanske zajednice, većina u hrvatsko-srpskom kontekstu ne dopušta uporabu ćiriličnog pisma izvan obrazovnih i institucija manjinskih organizacija (Jelić i sur., 2021). Statusno gledano, talijanski jezik ima visoki status (Hržica i sur., 2011) te ga mnogi učenici biraju kao drugi strani jezik u školama (Balen, 2015). Opozit tome predstavlja mađarski jezik koji se smatra prilično teškim za naučiti, a lingvistička zajednica Mađara u Hrvatskoj prilično je mala i relativno izolirana po baranjskim selima te Hrvati nemaju mnogo benefita od učenja mađarskog jezika. U Hrvatskoj nema ni puno govornika češkog jezika, no kako je ta mala zajednica prilično integrirana u hrvatsko društvo, to se odrazilo i na češki jezik, koji se pod utjecajem hrvatskog ponešto izmijenio u svojoj formi u odnosu na suvremeni češki jezik.

Navedene kontekstualne različitosti svjedoče o velikom utjecaju društvenih i političkih čimbenika na upotrebu i očuvanje manjinskih jezika te njegovu ulogu u očuvanju manjinskog identiteta. Na tragu toga je i povezanost pojedine manjine s matičnom državom, odnosno geografska udaljenost koja ili olakšava ili otežava održavanje povezanosti manjinskih učenika sa zemljom svojih predaka. Dok su Srbija, Mađarska i Italija susjedne zemlje Hrvatskoj, Češka je prilično udaljena i većina ne osjeća

ugrozu od njezinih utjecaja, što je možebitno također pridonijelo boljoj integritanosti te zajednice.

Konačno, najistaknutija dimenzija usporedbe i ključ po kojem smo kontekste podijelili u ovom istraživanju predstavlja povijest konflikata među grupama. Hrvatsko-srpski kontekst odudara od ostalih zbog Domovinskog rata 1991.-1995., čije posljedice su i dalje vidljive u etničkoj podjeli i teškoj socijalnoj rekonstrukciji zajednice (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2007, 2009). Društveno tkivo zajednice još nije obnovljeno, a s obzirom na veliku ulogu škole u prijenosu normi iz zajednice i oblikovanju identiteta mladih zabrinjavajući podatak jest da se u postkonfliktnom vukovarskom kontekstu prednost kod uređenja škola daje simbolima vezanima uz Domovinski rat (Jelić i sur., 2022). Time se snažno naglašavaju razlike između većinske i manjinske grupe te se ne nudi mogućnost okupljanja oko sličnosti grupa i zajedničkog identiteta, kao što je to slučaj u nekonfliktnim višetničkim sredinama, primjerice u Istri (Jelić i sur., 2022). Odlika multikulturalnog demokratskog društva koje bi se preslikalo i na školsko uređenje bilo bi davanje na važnosti i identitetu manjinskih grupa, ali za škole možda još i važnije bio bi odmak od etničke pripadnosti kao temeljne identitetne okosnice. Naravno, različite strategije identifikacije mogu biti učinkovite za različite grupe što treba imati na umu kod osmišljavanja i implementiranja programa zbližavanja nekoć zaraćenih grupa. Kako su Maloku i suradnici (2016) na primjeru postkonfliktne zajednice Albanaca i Srba na Kosovu primijetili, rad na povećanju kompleksnosti i inkluzivnosti socijalnih identiteta doveo bi do pozitivnijih međugrupnih ishoda kod albanske većine, dok bi kod srpske manjine do pozitivnije percepcije albanske većine doveo rad na jačanju identifikacije s nadređenom nacionalnom grupom Kosova. Međutim, rad na međugrupnom približavanju komplicira percepcija nelegitimnosti, nepropusnosti i stabilnosti društvenih odnosa prisutna kod srpske manjine, a takva situacija predstavlja plodno tlo za akcije otpora postojećem poretku. Relevantno je i to da Republika Srbija još uvijek nije službeno priznala osamostaljenje Kosova, već ga smatra dijelom svog teritorija. Tako da su i pravno gledano ti odnosi još uvijek neriješeni iz perspektive Srba. Slijedom toga, razina identifikacije s nadređenim kosovskim identitetom vrlo je niska kod srpske manjine i njima taj novostvoreni identitet predstavlja veću prijetnju, nego što je to slučaj kod albanske većine. S obzirom na viši status i numeričku prednost, moguće je da Albanci svoju grupu vide kao prototip nacionalnog identiteta, a prihvaćanje kosovskog identiteta

kao način legitimizacije statusnih odnosa u društvu koje je nestabilno od osamostaljenja države 2008. godine (Maloku i sur., 2016,2019). Potreba za pozitivnom različitosti vlastite etničke grupe vidljiva je i kod djece iz segregiranog kosovskog konteksta kod kojih se visoke razine preferencije prema vlastitoj etničkoj grupi mogu interpretirati kao odgovor na doživljaj prijetnje identitetu grupe. Stoga ni ne čudi da je preferencija prema vlastitoj etničkoj grupi izraženija kod srpske djece kod kojih je svega 2% preferiralo kosovsku zastavu prije nego srpsku u odnosu na 70% albanske djece koja su prije izabrala kosovsku, nego albansku zastavu (Maloku i sur., 2023). U prethodnim istraživanjima u kontekstima s jasno uspostavljenim etno-nacionalnim identitetom pokazalo se kako je većina ta koja ima izraženiju preferenciju prema vlastitoj grupi (primjerice, Australija, Griffiths i Nesdale, 2006; Nesdale i Flessner, 2001). Dakle, primjetna je uloga konteksta opterećenog ratnim zbivanjima u razvoju identiteta kod većinske i manjinske djece, kao i u tome kako će koji identitet pridonijeti međugrupnim odnosima. Naime, kako su Maloku i suradnici (2023) pokazali, kod albanske djece s dobi dolazi do jačanja etničkog i nacionalnog identiteta, no samo će etnički identitet biti štetan za međugrupne odnose utoliko što će dovesti do veće socijalne distance prema Srbima. U skladu s predviđanjem razvojne teorije socijalnog identiteta, ono što je u početku bila samo preferencija prema vlastitoj etničkoj grupi pretvorilo se u negativnost prema manjinskoj grupi u kontekstu u kojem je takvo ponašanje dopušteno i u kojem i odrasli pokazuju malo želje za međugrupnim kontaktom te preferiraju međugrupnu separaciju. S obzirom na duži vremenski period koji je protekao od osamostaljenja Republike Hrvatske u odnosu na Kosovo, kao i na drugačije povijesne odnose i status grupa prilikom formiranja nove države, u postkonfliktnom vukovarskom kontekstu, primjetno je međugrupno približavanje i želja za kontaktom koja nadilazi etničku segregaciju. No, isto tako primjetno je i da je spontano poboljšavanje međugrupnih odnosa ostvarilo sve svoje kapacitete i da je sada više nego ikada potrebno osmisliti i implementirati različite dugoročne strategije kojima bi se osvještavala važnost pozitivnih međugrupnih odnosa za funkcioniranje zajednice (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2012; Čorkalo Biruški i sur., 2021).

Identiteti djece i mladih pod stalnim su utjecajem različitih situacijskih faktora unutar konteksta unutar kojih se odvijaju njihovi životi, a najistaknutiji situacijski faktor u tom životnom periodu predstavljaju škole. Bitne dimenzije školskog konteksta

predstavljaju redovite interakcije s vršnjacima i nastavnicima s kojima adolescenti komuniciraju o svojim identitetima i usvajaju dominantne norme ponašanja, kako unutargrupnog, tako i međugrupnog. Razvoj i oblikovanje identiteta djece i mladih odvijaju se u tandemu sa stvaranjem prijateljstava u školskom okruženju (Umaña-Taylor i sur., 2020) te je neosporna uloga koju škole i vršnjaci imaju u tom procesu.

1.3.1. Uloga škole u međuetničkim odnosima

Međuetnički odnosi ne mogu se poboljšati ako među grupama nema kontakta te struktura školstva u tom smislu predstavlja optimalan kontekst za razvoj povoljnih međugrupnih odnosa. Organizacija školovanja manjina predstavlja odgovor društva na višetetničnost i kao takve, škole predstavljaju idealno okruženje za modeliranje međugrupnih odnosa. Škole ostvaruju trojak utjecaj na formiranje međugrupnih stavova: (1) izravnom socijalizacijom etničkih stavova (učenje i prijenos normi), (2) izlaganjem djece praksama i stavovima njihovih učitelja i (3) prijenosom implicitnih praksi koje vrijede u školi, tzv. skriveni kurikulum koji se očituje, primjerice u uređenju škole (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2012a). Interakcije u školama čine većinu interakcija koje adolescenti ostvaruju sa svojim vršnjacima i upravo je to kontekst u kojem dobivaju povratne informacije o svojim identitetima i razvijaju pojam o tome tko oni jesu i koja su njihova ponašanja prihvatljiva, a koja se sankcioniraju (Umaña-Taylor i sur., 2020).

Etnička raznolikost u školama ima pozitivne psihosocijalne efekte za članove svih uključenih grupa (Juvonen i sur., 2017; Tam i Bassett, 2004). Tako će djeca iz etnički raznolikih škola imati bolji akademski uspjeh, prijavljivat će manje vršnjačkog nasilja i agresije, osjećat će se sigurno i prihvaćeno, a ne usamljeno i zlostavljano, te će percipirati da se nastavnici jednako ponašaju prema svim učenicima, bez obzira na etničku pripadnost, što će rezultirati i pozitivnijim međugrupnim stavovima i smanjenjem prijeteće stereotipom (Juvonen i sur., 2006; Felix i You, 2011; Hoggins i Hosan, 2012). Također, etnička raznolikost razreda može pomoći djeci pripadnicima manjinskih grupa da razviju osjećaj pripadnosti u više kulturalnih grupa, odnosno da pomire svoju identifikaciju i s manjinskom i s većinskom etničkom grupom (Echols i sur., 2018; Edele i sur., 2020). Također, u istraživanjima se pokazalo da etnički sastav škole utječe na predrasude djece. Primjerice, McGlothlin i Killen (2010) ispitali su rasnu pristranost kod djece u etnički homogenim i etnički heterogenim američkim školama te su ustanovili da

su djeca u etnički homogenim školama iskazala veću unutargrupnu pristranost i manju želju za etnički heterogenim prijateljstvima u odnosu na djecu iz etnički heterogenih škola. Nadalje, da etnička kompozicija škole potiče upotrebu stereotipa u svrhu opravdavanja ostracizma pokazalo se u istraživanju gdje su djeca u etnički visoko heterogenim školama negativnije ocijenila sve vrste socijalnog isključivanja u odnosu na djecu iz nisko heterogenih škola (Killen i sur., 2010). Da je prisutnost manjina u razredu važan faktor koji utječe na pojavu i kvalitetu međuetničkih odnosa i na toleranciju prema različitosti pokazalo je i istraživanje u 9 zemalja Europske unije (Szalai, 2011). Najmanje je međugrupnih kontakata bilo u onim školama u kojima su učenici različite etničke pripadnosti bili odvojeni po razredima ili smjerovima, a najmanje su se otvorenima pokazale one sredine koje su bile sastavljene uglavnom od pripadnika većine. Dakle, struktura škola i promicanje etnički mješovite kompozicije u odnosu na etnički separatizam snažno su utjecali na formiranje međugrupnih prijateljstava temeljenim na uzajamnom kulturnom razumijevanju i dijeljenim aktivnostima. Birtel i suradnici (2020) ustanovili su da su djeca iz etnički heterogenih škola u Velikoj Britaniji imala više pozitivnih međuetničkih iskustava, mjerenih čestinom i kvalitetom kontakata, iskazala veću namjeru ostvarivanja kontakata u budućnosti i više razine međugrupnog povjerenja od vršnjaka iz etnički homogenih škola. Općenito, istraživanja su pokazala da djeca koja u školama ostvaruju pozitivne kontakte s pripadnicima drugih grupa pokazuju i pozitivnije stavove prema tim grupama (Turner, Hewstone i Voci, 2007; Turner i sur., 2013; Vezzali i sur., 2010). Primjerice, još je Slavin (1985) na američkom uzorku učenika pokazao da će oni učenici koji su u svojim školama imali priliku sudjelovati u rasno i etnički mješovitim kooperativnim grupama za učenje razviti više međurasnih i međuetničkih prijateljstava. Dapače, iskustva socijalizacije u etnički heterogenim školama na nižim razinama obrazovnog sustava mogu imati značajne reperkusije na odabir isto takvih sveučilišta za nastavak školovanja, kako je to u svom istraživanju prikazao Braddock (1980).

Da međugrupni kontakt može poboljšati početno negativne stavove prema etničkoj manjini pokazalo se i u longitudinalnom istraživanju provedenom na nizozemskim srednjoškolicima (Munniksma i sur., 2013). U skladu s tim istraživanjem su i druga longitudinalna istraživanja kontakata na djeci i adolescentima, koja pokazuju da broj međugrupnih prijatelja u prvoj točki mjerenja predviđa kasnije pozitivne stavove

prema rasnim i etničkim manjinama te da su longitudinalni efekti međugrupnog kontakta na međugrupne stavove osobito snažni u adolescenciji prije nego se stabiliziraju u mlađoj odrasloj dobi (Binder i sur.; 2009; Feddes i sur., 2009; Swart i sur., 2011; Wölfer i sur., 2016). Također, Stark i suradnici (2015) su ustanovili da će djeca iz većinske grupe razviti pozitivnije etničke stavove ukoliko im se sviđa većina kolega iz razreda koji su pripadnici etničkih manjina, a negativnije etničke stavove ukoliko im se većina kolega iz razreda koji su pripadnici etničkih manjina ne sviđaju. U školama se mogu ostvariti optimalni međugrupni kontakti jer je okruženje strukturirano i pod nadzorom odraslih te kao takvo onemogućava potencijalno javljanje tjeskobe, a ostavlja dovoljno vremena da se mogu primijetiti pozitivni učinci kontakta (Avery i sur., 2009; Birtel i sur., 2020; Eller i sur., 2017; Pearson i sur., 2008). Također, smanjena je mogućnost selekcijskog efekta, pojave da se predrasudni pojedinci izoliraju od međugrupnog kontakta i zbog tog svog odvajanja u drugima vide prijatnju (Kokkonen i sur., 2014; Wölfer, Hewstone i Jaspers, 2018).

Naravno, u određenim okolnostima, međugrupni kontakt može biti neželjen i percipiran ugrožavajućim pa etnički heterogene škole ne samo da neće poboljšati međugrupne odnose, nego im mogu i dodatno naštetiti. Nestabilno društvo, društvo obilježeno velikim statusnim razlikama među grupama i strukturalnim nejednakostima ili prolongiranim sukobom u kojem članovi jedne grupe u članovima druge grupe vide prijatnju, svakako nije kontekst u kojem bi se trebao poticati izravni međugrupni kontakt (Bekerman, 2004; Čorkalo Biruški i Ajduković, 2012a; Gallagher, 2005). Kako pišu Hughes i suradnici (2017), škole su institucije socijalizacije i kontrole u kojima se radi na tome da se učenicima omogući sigurno okruženje za učenje i u tom smislu izjednačavaju škole s policijom i drugim pravnim institucijama zaduženima za održavanje reda i mira. Želja nastavnika i administrativnog osoblja škole da osiguraju red i mir, u kombinaciji s roditeljima zabrinutima za sigurnost svoje djece u područjima s velikom populacijom manjinskog stanovništva, može dovesti do nepravednih postupaka prema etničkim i rasnim manjima u školama, poput češćeg kažnjavanja u formi suspenzija i drugih disciplinskih sankcija. Škola zrcali odnose iz zajednice te je pogrešno očekivati da će se međugrupni odnosi poboljšati samo ako djeca pohađaju heterogene škole. Potrebno je uzeti u obzir i šire društvene utjecaje, poput vršnjačkih, roditeljskih i širih društvenih normi o međugrupnom odnosu. Kako će djeca reagirati na etničku raznolikost u školi

ovisit će i o tome kakve su oni etničke stavove razvili prije dolaska u školu, a kakvi će to stavovi biti ovisi prvenstveno o kontekstu u kojem se odvijaju međugrupni odnosi (Maloku i sur., 2023; Thijs i Verkuyten, 2014). Pozitivno je to da je međugrupne stavove moguće mijenjati i upravo se tu pokazala iskoristivost škola kao prostora socijalne integracije učenika. Premda u višetničkim školama u postkonfliktnim kontekstima može doći do više etničkih sukoba u odnosu na višetničke škole u nekonfliktnim kontekstima, to treba shvatiti kao poticaj za rad na stišavanju međuetničkih napetosti, a ne kao pesimističan pogled na etnički heterogene škole (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2012a; Čorkalo Biruški i sur., 2019). Da škole mogu biti promicatelji pozitivnih akcija, međugrupnih prijateljstava i izgradnje zajedničkog identiteta uz očuvanje posebnosti svake grupe pokazalo se i kroz projekte poput dijeljenog obrazovanja, gdje se pomoću suradničkog učenja i u suradnji sa širom lokalnom zajednicom uspješno radi na približavanju učenika iz različitih grupa (Perry i Love, 2015). Čak i u onim sredinama u kojima izravni kontakt nije moguć, moguće je implementirati pripremne intervencije za njega (primjerice, zamišljeni kontakt) i tu se opet ističe školsko okruženje kao mjesto od kojega se može krenuti u ostvarivanje poželjnih socijalizacijskih ishoda.

1.3.2. Obrazovanje u višetničkim sredinama u Republici Hrvatskoj

Obrazovanje etničkih manjina je u Hrvatskoj organizirano po načelu obrazovnog multikulturalizma, koje ima za cilj očuvati kulturalne posebnosti manjinskih grupa tako što ih smatra ekvivalentnima dominantnoj kulturi i potiče članove dominantne grupe da se upoznaju i da prihvate posebnosti manjinskih kultura (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2007; Kymlicka, 1995). Ovisno o brojnosti manjinskih zajednica u pojedinim kontekstima, članovi manjinskih grupa u Hrvatskoj svoje obrazovanje mogu organizirati po tri modela: (1) model A, koji podrazumijeva cjelokupnu nastavu na jeziku i pismu etničke manjine, a znači formiranje posebnih razreda ili posebnih škola u kojima se nastava odvija isključivo na jeziku manjine, uz obavezno učenje hrvatskoga jezika najmanje četiri sata tjedno, (2) model B, koji podrazumijeva nastavu nacionalne grupe predmeta na manjinskom jeziku, dok se prirodna grupa predmeta poučava na hrvatskome, što bi u praksi značilo da učenici, pripadnici većine i pripadnici manjine, dio nastave pohađaju zajedno, i (3) model C, koji podrazumijeva dodatne sate njegovanja manjinskog jezika i kulture izvan i povrh satnice redovnog školskog programa za djecu, pripadnike

manjine (Čorkalo Biruški i sur., 2019; Mesić i Baranović, 2005). S obzirom na organizaciju nastave manjinskih programa vidljivo je da svaki model omogućuje i različitu razinu usvajanja manjinskoga jezika i drugih relevantnih manjinskih sadržaja, kao i da omogućuje različit stupanj i intenzitet kontakta s vršnjacima, pripadnicima većine (Čorkalo Biruški i sur., 2019). Model A ističe se kao najviši oblik zaštite manjinske kulture i etničkog identiteta, ali ujedno znači i etničku segregaciju djece, a upravo se segregacija ističe kao glavna prepreka dobrim međuetničkim odnosima jer potiče percepciju prijatnje i onemogućava pozitivne efekte kontakta (Pettigrew i Hewstone, 2017). Odijeljeno školstvo samo po sebi neće dovesti do etničke podijeljenosti zajednice jer i tada postoji mogućnost direktnog međuetničkog kontakta izvan škole ili proširenog kontakta u školi, koji se pokazao učinkovitim u smanjenju predrasuda kod adolescenata i prediktivnim za buduće direktne kontakte (Turner i sur., 2008; Wölfer i sur., 2018; Zhou i sur., 2018). No, odijeljeno školstvo predstavlja problem kada ono reflektira postojeću podjelu društva i u drugim domenama života. Tako su Čorkalo Biruški i Ajduković (2007, 2008a, 2008b, 2009) u svojim istraživanjima u postkonfliktnoj zajednici u Vukovaru pokazali da postojeće stanje odijeljenog školovanja Hrvata i Srba onemogućava međuetničke kontakte i druženje u školama, a on se izvan škole ne potiče. Odijeljeno školovanje u Vukovaru onemogućava djeci da dožive kontekst u kojem etnička pripadnost nije istaknuta i tako vlastitim iskustvom opovrgnu postojeća negativna uvjerenja o drugoj etničkoj grupi. Naprotiv, djeca su sklonija diskriminaciji po etničkoj osnovi od svojih roditelja, a to pogotovo vrijedi za djecu pripadnike većine (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2008b). Isti su autori utvrdili i da se većina stavova Srba i Hrvata o aspektima međuetničkih odnosa relevantnima za život zajednice blago približila u vremenu od 2001. do 2011. godine, no da su se najmanje približili stavovi djece, koja cijeli život odrastaju u podijeljenoj sredini (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2012). Za razliku od međugrupnih odnosa Hrvata i Srba koji su prilično istraživani u kontekstu manjinskog obrazovanja, međugrupni odnosi Hrvata i pripadnika drugih manjinskih grupa koji također prakticiraju školovanje po modelu A, Čeha, Mađara i Talijana, nisu toliko privukli pažnju istraživača. Stoga, ostaje za ispitati kakvi su međugrupni odnosi u tim ostalim kontekstima. U istraživanjima se pokazalo da će adolescenti češće prijateljevati s pripadnicima iste etničke grupe, posebno s onima s kojima idu u razred, te s onim vršnjacima s kojima se najčešće susreću, a upravo je socijalni kontekst taj koji

može ili facilitirati ili inhibirati mogućnosti za međuetničke susrete (Čorkalo Biruški i sur., 2019; Frank i sur., 2013; Leszczensky i Pink, 2015).

1.3.3. Potreba za istraživanjem međugrupne prijatnje u višetničkim sredinama u Hrvatskoj

Izuzev čestih istraživanja u Vukovaru (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2007, 2008a, 2008b, 2009, 2012), rijetka su istraživanja odrednica i posljedica međugrupne prijatnje u različitim sredinama u Hrvatskoj u kontekstu etničkih grupa. Međugrupna prijatnja uglavnom je istraživana prema imigrantima i tražiteljima azila (primjerice Kalebić Maglica i sur., 2018; Kumpes, 2018; Župarić-Iljić i Gregurović, 2013), a nije opravdano izjednačavati imigrante i etničke grupe koje u Hrvatskoj žive već desetljećima ili stoljećima i imaju neka svoja prava i poseban status u društvu (Kymlicka, 1995). Nadalje, glavno pitanje je hoće li percepcija međugrupne prijatnje biti izražena u svim višetničkim kontekstima ili će biti relevantan faktor dinamike međugrupnih odnosa samo u Vukovaru, postkonfliktnom kontekstu koji je najbliži sredinama u kojima su se i radile provjere teorije međugrupne prijatnje (primjerice, W. G. Stephan i sur., 2009). Moguće je da će nedavna povijest međugrupnog sukoba biti ključna varijabla o kojoj će ovisiti učinkovitost unutargrupne privrženosti te direktnih i proširenih međugrupnih prijateljstava na percepciju prijatnje. Također, sami autori teorije međugrupne prijatnje ističu važnost provjere modela u različitim kontekstima, na raznolikim grupama i uzimajući u obzir stavove pripadnika i većinskih i manjinskih grupa. U tom smislu različiti višetnički konteksti u Hrvatskoj nude izvrsnu priliku provjere značajnosti različitih odrednica percepcije međugrupne prijatnje u stvarnim uvjetima i to u postkonfliktnom i nekonfliktnim kontekstima. Takva bi provjera dala važan uvid u dinamiku odnosa većinskih i manjinskih adolescenata koji žive u bliskom kontaktu. Posebno je važna upravo perspektiva adolescenata kojom se bavimo u ovom istraživanju, a koji imaju pravo na odrastanje u socijalno integriranoj višetničkoj sredini gdje se vrednuje svačiji etnički identitet, ali isto tako gdje on nije mjerilo nečije vrijednosti i nečijih mogućnosti.

Najveći broj korelacijskih istraživanja međugrupne prijatnje u okviru pretpostavljenog modela međugrupne prijatnje (Stephan i Stephan, 2000; W. G. Stephan i Renfro, 2002) transverzalna su istraživanja s nacrtima postavljenima tako da se u istoj

točki mjerenja ispituju i pretpostavljeni prediktori i medijatori i ishodi (npr. McKeown i Taylor, 2017). Glavna kritika testiranja medijacijskih modela na podacima iz jedne točke mjerenja jest kritika ekvivalentnog modela, odnosno takvi nacrti ne nude dovoljno informacija da bi se sa sigurnošću mogli isključiti alternativni modeli. Ukoliko se sve varijable mjere simultano, moguće je dobiti modele koji će jednako dobro pristajati podacima kao i teorijski očekivani model (MacKinnon i sur., 2007). Na primjeru varijabli iz ITT modela, može se dogoditi da različito operacionalizirane varijable kontakta ne budu u ulozi prediktora međugrupne tjeskobe, nego recimo prošireni kontakt bude pozitivan prediktor direktnog kontakta koji djeluje preko smanjenja međugrupne tjeskobe (Pettigrew i Hewstone, 2017). Premda postoje argumenti zašto ispitivanje medijacije u jednoj točki ne bi trebalo predstavljati veliki metodološki problem (Disabato, 2016), generalno se ta praksa ne preporučuje kada su u pitanju opservacijski podaci i kada se ne može sa sigurnošću utvrditi vremenski slijed varijabli (Fairchild i McDaniel, 2017). Iz tog razloga od velike su važnosti longitudinalna istraživanja temeljem kojih je moguće izvući uvjerljivije pretpostavke o kauzalnim odnosima među varijablama. Jedno od takvih istraživanja proveli su Schlueter i suradnici (2008) na reprezentativnom uzorku Nijemaca i Rusa te su potvrdili model prema kojem percipirana prijatnija od stranaca i etničkih manjina prethodi derogaciji vanjske grupe, dok potvrde za obrnuti, recipročni model nije bilo. Međutim, većina istraživanja je usmjerena na posljedice percepcije međugrupne prijatnje te nedostaje longitudinalnih istraživanja koja bi se usmjerila na njene najznačajnije prethodnice: različite oblike međugrupnog kontakta i identifikacije s vlastitom grupom.

Određeno ograničenje korelacijskih istraživanja predstavlja i odabir uzorka. Kada su u pitanju opsežna društvena istraživanja, uzorkovanje je probabilističko te je najčešće riječ o reprezentativnom stratificiranom (Callens i sur., 2018; Caricati, 2018; Čačić-Kumper i sur., 2012; Schlueter i sur., 2008; Schmid i sur., 2008) ili klusterskom uzorku (Löw Stanić, 2014), no u većini istraživanja je riječ o prigodnom uzorku studenata (Corenblum i Stephan, 2001; Islam i Hewstone, 1993; Ljujić i sur., 2012; W. G. Stephan i sur., 2002; Tausch, Hewstone i sur., 2007; Tausch, Tam i sur., 2007; Tausch i sur., 2009). Problem s istraživanjem percepcije međugrupne prijatnje na studentima leži u niskoj vanjskoj valjanosti istraživanja te je upitna generalizacija rezultata. Naime, putem obrazovnog sustava društvo socijalizira djecu i mlade i prenosi im svoja znanja, norme i

vrijednosti. Također, obrazovaniji ljudi imaju bogatija iskustva s različitim pripadnicima društva što ih čini tolerantnima, za razliku od manje obrazovanih ljudi, čija je socijalna realnost sužena, a sklonost predrasudama povećana (Verberk i sur., 2002). Osim toga, nacrti istraživanja ponekad su postavljeni tako da ispituju medijacijsku ulogu prijetnje u jednoj točki mjerenja, na prigodnom uzorku studenata neadekvatne veličine za planirane analize. Primjerice, Tausch i suradnici (2009) ispitivali su efekte kvalitete i kvantitete kontakta te percipiranog relativnog statusa grupe na socijalnu distancu i unutargrupnu pristranost preko tri tipa prijetnje (realne, simboličke i tjeskobe) na uzorku od 87 studenata (50 Hinduista i 37 Muslimana). Postavljeni model od 8 varijabli presložen je za tako mali uzorak te to predstavlja ozbiljnu metodološku poteškoću istraživanju. Naime, ponovna analiza podataka iz tog istraživanja na jednostavnijem modelu dala je drugačije rezultate (Aberson, 2015).

Konačno, korelacijska istraživanja međugrupne prijetnje potrebno je provoditi u kontekstima u kojima se odvija svakodnevna međugrupna dinamika i koji će kao takvi oblikovati stavove i međugrupne odnose, poput susjedstva i škola. Međugrupna prijetnja često se istraživala u odnosu prema imigrantima (npr. Callens i sur., 2018; Caricati, 2018; Croucher, 2013; Schlueter i sur., 2008), no porastao je i broj istraživanja koja se bave odnosom grupa koje imaju dužu povijest života u istoj zajednici i/ili nedavnu povijest sukoba (npr. Aberson, 2015; Löw Stanić, 2014; Schmid i sur., 2008; Tausch, Hewstone i sur., 2007; Tausch, Tam i sur., 2007; Tausch i sur., 2009; Vedder i sur., 2016; Velasco González i sur., 2008). Također, uglavnom su usmjerena na percepciju prijetnji kod pripadnika većinske grupe (npr. Ljujić i sur., 2012; Oliver i Wong, 2003; Velasco González i sur., 2008), mada je sve više istraživanja koja prepoznaju važnost uzimanja u obzir i doživljaja manjinskih grupa (npr. Birtel i sur., 2020; Jelić i sur., 2020; Löw Stanić, 2014; Vedder i sur., 2016; Tausch i sur., 2009). Međutim, rijetka su istraživanja poput ovog koje je i longitudinalnog nacrti i uključuje pripadnike različitih etničkih grupa u kontekstima koji se razlikuju po povijesti sukoba i posljedično razvoju međugrupnih odnosa te u kojima se podaci prikupljaju na reprezentativnom uzorku, ulaskom u višetetničku zajednicu. U ovom istraživanju, grupe koje se istražuju su različite etničke grupe te tako varijable međugrupnog kontakta i unutargrupne identifikacije znače kontakt između različitih etničkih grupa, odnosno identifikaciju s vlastitom etničkog grupom.

2. CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja bolje je razumjeti ulogu različitih oblika međugrupnog kontakta (izravna i proširena međugrupna prijateljstva) i identifikacije s vlastitom grupom (etnički identitet i etnonacionalizam) u predikciji različitih oblika međugrupne prijateljstva prema teoriji međugrupne prijateljstva (Stephan i Stephan, 2000; W. G. Stephan i sur., 2002) u višetničkim zajednicama u Hrvatskoj. Detaljniji uvid u većinsko-manjinsku dinamiku daje jedinstveni kontekst istraživanja, odnosno većinske, manjinske i dvojezične škole u tim višetničkim zajednicama. Uzorkovanje po razredima na razini škola ulaskom u svaku od tih višetničkih zajednica, omogućit će precizniji uvid u kontekstualne varijacije u izraženosti istraživanih varijabli i otkrivanje statusnih i kontekstualnih specifičnosti te će pridonijeti vanjskoj valjanosti istraživanja.

Kako bi se izbjegla ograničenja prethodnih istraživanja iz ovog područja, u ovom istraživanju usmjerili smo se na ispitivanje longitudinalnih efekata različitih oblika međugrupnog kontakta i identifikacije s vlastitom grupom na percepciju tri tipa prijateljstva. Važan doprinos predstavlja istovremeno ispitivanje efekata i izravnog i proširenog kontakta, kao i privrženosti vlastitom narodu i etnonacionalizma budući da oni mogu imati različito snažne efekte na percepciju prijateljstva. Uz doprinos same operacionalizacije varijabli, inovativnost istraživanja predstavlja i uzimanje u obzir potencijalne moderacije statusa i konteksta na spomenute složene odnose varijabli u predloženom ITT modelu.

3. PROBLEMI I HIPOTEZE

3.1. Prvi istraživački problem

Ispitati longitudinalne efekte izravnog i proširenog međugrupnog kontakta na percepciju međugrupne prijatnje te utvrditi je li taj odnos moderiran većinsko – manjinskim statusom grupe i višetničkim kontekstom istraživanja. Pretpostavljeni konceptualni model prikazan je na Slici 2.

Hipoteza 1.1.

Izravni međugrupni kontakt bit će negativan prediktor percepcije međugrupne prijatnje tijekom jednogodišnjeg perioda. Veći broj međugrupnih prijatelja i veća čestina druženja s međugrupnim prijateljima u 1. točki mjerenja predviđat će manju percepciju realne prijatnje, manju percepciju simboličke prijatnje i manju razinu međugrupne tjeskobe u 2. točki mjerenja. Povezanost između izravnog međugrupnog kontakta u 1. točki mjerenja i percepcije međugrupne prijatnje u 2. točki mjerenja bit će veća od povezanosti između percepcije međugrupne prijatnje u 1. točki mjerenja i mjere izravnog međugrupnog kontakta u 2. točki mjerenja.

Hipoteza 1.2.

Prošireni međugrupni kontakt bit će negativan prediktor percepcije međugrupne prijatnje tijekom jednogodišnjeg perioda. Veći broj proširenih međugrupnih prijatelja u 1. točki mjerenja predviđat će manju percepciju realne prijatnje, manju percepciju simboličke prijatnje i manju razinu međugrupne tjeskobe u 2. točki mjerenja. Povezanost između proširenog međugrupnog kontakta u 1. točki mjerenja i percepcije međugrupne prijatnje u 2. točki mjerenja bit će veća od povezanosti između percepcije međugrupne prijatnje u 1. točki mjerenja i mjere proširenog međugrupnog kontakta u 2. točki mjerenja.

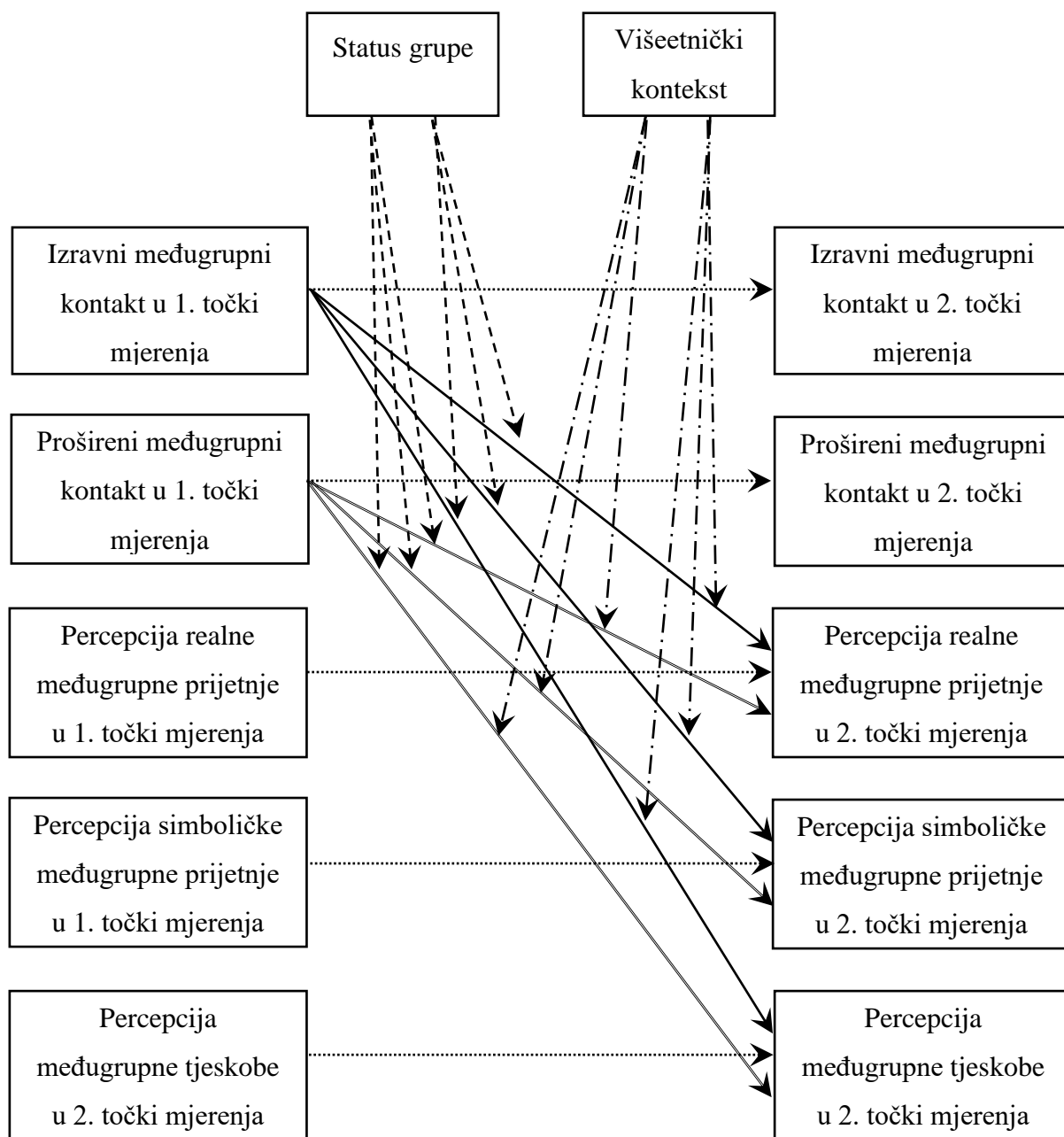
Hipoteza 1.3.

Većinsko – manjinski status grupe bit će moderator longitudinalnog efekta izravnog međugrupnog kontakta na doživljenu međugrupnu prijatnju. Longitudinalni efekt izravnog međugrupnog kontakta na percepciju realne prijatnje, percepciju simboličke prijatnje i međugrupnu tjeskobu bit će veći za pripadnike etničke većine, nego

za pripadnike etničkih manjina. S obzirom na nedostatak istraživanja, teško je postaviti izravnu hipotezu, no na temelju dosadašnjih istraživanja odnosa međugrupnog kontakta i međugrupnih stavova može se očekivati da se longitudinalni efekt proširenog međugrupnog kontakta na percepciju realne prijetnje, percepciju simboličke prijetnje i međugrupnu tjeskobu, neće razlikovati između pripadnika etničke većine i etničkih manjina.

Hipoteza 1.4.

Višetnički kontekst istraživanja bit će moderator longitudinalnog efekta izravnog i proširenog međugrupnog kontakta. Longitudinalni efekt izravnog međugrupnog kontakta na percepciju realne prijetnje, percepciju simboličke prijetnje i međugrupnu tjeskobu bit će veći u nekonfliktnim višetničkim zajednicama u odnosu na postkonfliktnu višetničku zajednicu. Longitudinalni efekt proširenog međugrupnog kontakta na percepciju realne prijetnje, percepciju simboličke prijetnje i međugrupnu tjeskobu bit će veći u postkonfliktnoj višetničkoj zajednici u odnosu na nekonfliktne višetničke zajednice.

Slika 2.

Pretpostavljeni konceptualni model koji se provjerava u sklopu prvog problema (bez ucertanih kovarijanci između prediktora i kriterija)

3.2. Drugi istraživački problem

Ispitati longitudinalne efekte identifikacije s vlastitom etničkom grupom na percepciju međugrupne prijatnje te je li taj odnos moderiran većinsko – manjinskim statusom grupe i višeeetničkim kontekstom istraživanja. Pretpostavljeni konceptualni model prikazan je na Slici 3.

Hipoteza 2.1.

Etnonacionalizam će biti pozitivan prediktor percepcije međugrupne prijatnje tijekom jednogodišnjeg perioda. Etnonacionalizam definiran kao glorifikacija vlastite etničke grupe uz obezvrjeđivanje drugih mjeren u 1. točki mjerenja predviđat će veću percepciju realne prijatnje, veću percepciju simboličke prijatnje i veću razinu međugrupne tjeskobe u 2. točki mjerenja. Povezanost između etnonacionalizma u 1. točki mjerenja i percepcije međugrupne prijatnje u 2. točki mjerenja bit će veća od povezanosti između percepcije međugrupne prijatnje u 1. točki mjerenja i etnonacionalizma u 2. točki mjerenja.

Hipoteza 2.2.

S obzirom na nedostatak istraživanja, teško je postaviti izravnu hipotezu, no na temelju postavki pristupa socijalnog identiteta, može se očekivati da će etnički identitet biti pozitivan prediktor percepcije međugrupne prijatnje tijekom jednogodišnjeg perioda. Etnički identitet definiran kao osjećaj privrženosti i poistovjećenosti s vlastitom etničkom grupom mjeren u 1. točki mjerenja predviđat će veću percepciju realne prijatnje, veću percepciju simboličke prijatnje i veću razinu međugrupne tjeskobe u 2. točki mjerenja. Povezanost između etničkog identiteta u 1. točki mjerenja i percepcije međugrupne prijatnje u 2. točki mjerenja bit će veća od povezanosti između percepcije međugrupne prijatnje u 1. točki mjerenja i etničkog identiteta u 2. točki mjerenja.

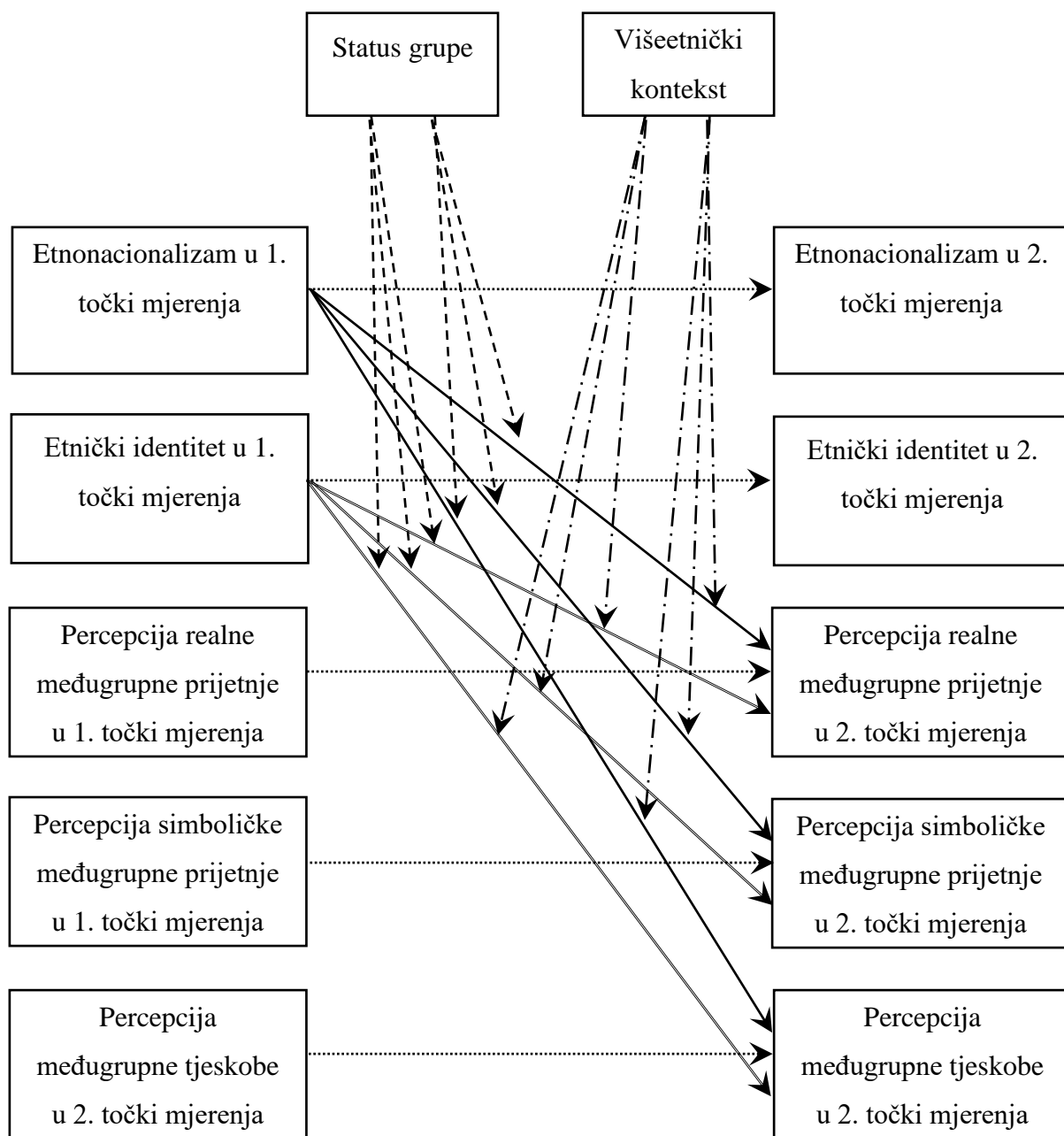
Hipoteza 2.3.

S obzirom na nedostatak istraživanja, teško je postaviti izravnu hipotezu, no na temelju rijetkih dosadašnjih spoznaja, može se očekivati da će većinsko – manjinski status grupe biti moderator longitudinalnog efekta etnonacionalizma i etničkog identiteta. Longitudinalni efekt etnonacionalizma na percepciju realne prijatnje, percepciju

simboličke prijetnje i međugrupnu tjeskobu bit će veći za pripadnike etničkih manjina, nego za pripadnike etničke većine. Longitudinalni efekt etničkog identiteta na percepciju realne prijetnje, percepciju simboličke prijetnje i međugrupnu tjeskobu bit će veći za pripadnike etničkih manjina, nego za pripadnike etničke većine.

Hipoteza 2.4.

Višeetnički kontekst istraživanja bit će moderator longitudinalnog efekta etnonacionalizma i etničkog identiteta. Longitudinalni efekt etnonacionalizma na percepciju realne prijetnje, percepciju simboličke prijetnje i međugrupnu tjeskobu bit će veći u postkonfliktnoj višeetničkoj zajednici u odnosu na nekonfliktne višeetničke zajednice. Longitudinalni efekt etničkog identiteta na percepciju realne prijetnje, percepciju simboličke prijetnje i međugrupnu tjeskobu bit će veći u postkonfliktnoj višeetničkoj zajednici u odnosu na nekonfliktne višeetničke zajednice.

Slika 3.

Pretpostavljeni konceptualni model koji se provjerava u sklopu drugog problema (bez ucertanih kovarijanci između prediktora i kriterija)

4. METODA

Ovo istraživanje proizlazi iz šireg istraživačkog projekta pod nazivom „Integracijski procesi većine i manjine u etnički mješovitim zajednicama: uloga međuetničkog kontakta, percipirane prijetnje i socijalnih normi – IntegraNorm“, koji je proveden s roditeljima i učenicima osnovnih i srednjih škola iz četiri višeeetničke zajednice u Hrvatskoj⁵. Učenici su sudjelovali u istraživanju u dvije vremenske točke te su njihovi podaci longitudinalne prirode, dok su podaci od roditelja prikupljeni samo u prvoj točki mjerenja. S obzirom na to da ciljnu populaciju ovog istraživanja čine adolescenti s iskustvom življenja u višeeetničkim zajednicama, dalje ćemo se baviti samo podacima prikupljenima od njih. Adolescenti su osobito zanimljiva populacija jer su u životnom razdoblju u kojemu razvijaju svoj osobni i socijalni identitet (Albarelo i sur., 2018; Meeus, 2011; Tarrant, 2002). Kako se identiteti razvijaju i oblikuju u socijalnom kontekstu, odrastanje u višeeetničkim sredinama vlastitu etničku grupu čini istaknutom i s te strane, odrastanje može biti ili pozitivno ili negativno iskustvo, ovisno o međugrupnim odnosima i statusu vlastite grupe u zajednici. Također, međugrupne stavove lakše je mijenjati u dječjoj i adolescentskoj dobi prije nego se učvrste u mlađoj odrasloj dobi (Binder i sur; 2009; Feddes i sur., 2009; Swart i sur., 2011; Wölfer i sur., 2016). Istraživanje međuetničkih odnosa i socijalnih identiteta u ovoj dobnoj skupini osobito je bitno jer su djeca i adolescenti socijalni kapital zajednice i nositelji pozitivnih promjena.

4.1. Nacrt istraživanja

Kako bismo ispitali longitudinalne efekte izravnog i proširenog međugrupnog kontakta te longitudinalne efekte identifikacije s vlastitom etničkom grupom na percepciju međugrupne prijetnje i međugrupnu tjeskobu, proveli smo korelacijsko istraživanje u dvije točke mjerenja s razmakom od godine dana. Kako bismo provjerili moderatorske učinke grupnog statusa i konteksta, istraživanje smo proveli s učenicima osnovnih i srednjih škola, pripadnicima etničke većine – Hrvatima i pripadnicima četiriju etničkih manjina iz četiri višeeetničke zajednice u Hrvatskoj, gdje su manjine nastanjene u dovoljno velikom broju da imaju i ostvaruju svoje pravo na obrazovanje na vlastitom jeziku i pismu u sklopu posebnih škola ili razreda na manjinskom jeziku. Te zajednice su:

⁵ Projekt je financirala Hrvatska zaklada za znanost, aktivan u periodu od 1.10.2015. do 29.2.2020., voditeljica dr. sc. Dinka Čorkalo Biruški.

(1) grad Vukovar i okolna sela (Dalj, Tenja, Jagodnjak, Mirkovci), gdje su Srbi brojčano dominantna manjina (hrvatsko – srpski kontekst), (2) Osječko – baranjska županija, grad Osijek i okolna sela (Zmajevac, Korođ, Novi Bezdán, Lug, Tordinci), gdje su Mađari brojčano dominantna manjina (hrvatsko – mađarski kontekst), (3) grad Daruvar i okolna sela (Končanica, Dežanovac), gdje su Česi brojčano dominantna manjina i (4) Istarska županija, gradovi Rovinj, Buje, Umag i Vodnjan, gdje su Talijani brojčano dominantna manjina (prilog 2). Budući da je povijest odnosa između grupa jedna od važnih prethodnica međugrupne prijetnje, varijabla konteksta je dihotomizirana i glavni fokus bio je na usporedbi postkonfliktnog i nekonfliktnih konteksta, odnosno usporedbi hrvatsko-srpske zajednice i ostalih višetničkih zajednica.

4.2. Uzorak

Ciljani uzorak istraživanja bili su učenici, pripadnici etničkih manjina u Hrvatskoj, koji se školuju na materinskom jeziku i pismu⁶ po modelu A, te njihovi vršnjaci, pripadnici etničke većine – Hrvati, koji se školuju na hrvatskom jeziku i pismu u istim zajednicama u kojima su i škole na manjinskom jeziku ili su u njihovoj neposrednoj blizini. Model A manjinskog obrazovanja provodi se za Srbe, Čehe, Mađare i Talijane u prethodno spomenutim zajednicama jer je u njima nastanjeno dovoljno ciljanog manjinskog stanovništva da bi se cjelokupna nastava mogla organizirati na taj način (prilog 2). U hrvatsko – češkom kontekstu, iznimno smo sudionike regrutirali i iz škola u kojima se nastava odvija po drugim modelima (jedna osnovna i jedna srednja škola po modelu C te jedna srednja škola po modelu B). Navedeno odstupanje bilo je nužno kako bi i taj kontekst bio zastupljen u dovoljnoj mjeri budući da tamo nema srednjih škola koje nastavu izvode po modelu A.

Sudionici su regrutirani iz ukupno 34 škole, od kojih je 24 osnovnih škola i 10 srednjih škola, odnosno 10 manjinskih, 12 komparabilnih većinskih i 12 dvojezičnih škola (prilog 3). Među učenicima koji su sudjelovali u istraživanju u obje točke mjerenja, njih 66.3% bilo je iz prva tri razreda srednjih škola u prvoj točki mjerenja (T1), a u drugoj točki mjerenja (T2) bilo je 66.7% srednjoškolaca iz sva četiri razreda, dok su ostali bili osnovnoškolci. Što se osnovnoškolaca tiče, u uzorak su ušli učenici sedmih i osmih

⁶ Materinski jezik i pismo treba shvatiti uvjetno jer je podjela na većinu i manjinu provedena po jeziku nastave, a ne po samoizjašnjavanju nacionalnosti.

razreda za čiji je uzrast u prethodnim istraživanjima slične tematike (usporedi primjerice, Čorkalo Biruški i Ajduković, 2007; 2012a, 2012b) utvrđena primjerena razina kognitivne i emocionalne zrelosti za razumijevanje konstrukata koji se ispituju (prilog 4). Od ukupnog broja učenika koji su bili u razredima za vrijeme prvog vala prikupljanja podataka, $N = 1\ 319$, njih $1\ 279$ (97%) pristalo je sudjelovati u istraživanju, dok ih je 41 (3%) aktivno odbilo ispuniti upitnik. Odaziv sudionika bio je prilično visok i kod većine (97.8%) i kod manjine (96.1%) unatoč socijalno osjetljivoj temi istraživanja (prilog 5). S obzirom da je ovo istraživanje zamišljeno kao panel studija, odnosno podatke smo prikupljali u dvije vremenske točke od *istih* sudionika, učenici osmih razreda osnovnih škola, kao i oni koji su u prvoj točki mjerenja bili maturanti, nisu ušli u konačni uzorak jer ih nismo mogli pratiti nakon završetka obrazovanja ili promjene razine obrazovanja. Bez njih, mogući uzorak sudionika za longitudinalno praćenje uključivao je 1035 učenika, od kojih ih je 852 (82.3%) sudjelovalo u istraživanju i u drugoj točki mjerenja, 14 (1.4%) ih je odbilo ispuniti upitnik, a ostali nisu bili na nastavi za vrijeme drugog vala prikupljanja podataka ili su se trajno iselili (primarno pogođena područja Slavonije i Baranje). U konačnom uzorku od 852 sudionika čije smo podatke analizirali u ovom radu, 45.5% muškog je spola, a raspon dobi u prvoj točki mjerenja bio je od 12 do 20 godina, $M = 15.69$, $SD = 1.77$. Ponovno, odaziv sudionika bio je prilično visok i kod većine (81.8%) i kod manjine (83.6%). Detaljniji prikaz stope osipanja sudionika po kontekstima i statusu nalazi se u prilogu 6.

4.3. Analiza osipanja i podaci koji nedostaju

Kako bismo isključili probleme s pristranošću podataka do kojih u longitudinalnim istraživanjima može doći ukoliko se pokaže da je osipanje sudionika bilo sustavno, napravili smo analizu osipanja tako što smo usporedili rezultate sudionika čije podatke smo prikupili u obje točke mjerenja ($N = 852$) i onih čije podatke smo prikupili samo u prvoj točki mjerenja ($N = 183$) na varijablama od interesa. Proveli smo četiri hi-kvadrat testa kako bismo provjerili razlikuju li se sudionici koje smo pratili longitudinalno i oni samo iz prve točke mjerenja po spolu, životnom standardu, iz kojeg konteksta dolaze i kojeg su etničkog statusa. Jedina statistički značajna razlika koju smo dobili jest da u longitudinalno praćenom uzorku imamo više sudionica, a manje sudionika, dok je u uzorku samo iz prve točke mjerenja više sudionika nego sudionica ($\chi^2(1) = 4.81$; $p = .03$).

Međutim, struktura sudionika s obzirom na kontekst i status, glavne moderatorske varijable u istraživanju, nije se promijenila (kontekst: $\chi^2(1) = 3.42$; $p = .06$; status: $\chi^2(1) = 0.27$; $p = .60$). Isto tako, sudionici koji su ostali u istraživanju i oni koji su se osuli, ne razlikuju se s obzirom na obiteljski životni standard ($\chi^2(4) = 5.26$; $p = .26$).

Dodatno, provjerili smo i razliku na ukupnim rezultatima svih prediktorskih i kriterijskih varijabli provedbom jednosmjerne multivarijatne analize varijance (MANOVA-e) između onih sudionika koji su ostali u istraživanju i onih koji su se osuli te smo ustanovili da ni u ovom slučaju razlike nema (Wilk's $\Lambda = .10$, $F(7, 898) = 0.58$, $p = .77$).

Konačno, proveli smo dva t-testa za nezavisne uzorke kako bismo provjerili razlikuju li se sudionici koji su ostali u istraživanju i oni koji su se osuli s obzirom na to koliko ih je sudjelovanje u istraživanju uznemirilo i koliko samo istraživanje smatraju korisnim te smo ustanovili da razlike nema (uznemirenost: $t(238.05) = 1.89$; $p = .06$; korisnost: $t(933) = -0.95$; $p = .34$). Također, rizik da će sudjelovanje u istraživanju zbog svoje tematike biti uznemirujuće sveden je na minimum, što vidimo iz aritmetičkih sredina procjena uznemirenosti i korisnosti ovakvih istraživanja, koje se na skali od 1 (uopće ne) do 5 (jako da), kreću od $M = 1.63$ do $M = 1.85$ za procjene uznemirenosti, odnosno od $M = 3.56$ do $M = 4.19$ za procjene korisnosti.

Postotak podataka koji nedostaju na razini kontinuiranih čestica vrlo je nizak i kreće se do 0.2% do 3.4% u prvoj točki mjerenja, odnosno od 0.1% do 2.9% u drugoj točki mjerenja. Daljnjom analizom podataka koji nedostaju pomoću funkcije *md.pattern* iz R paketa *mice*, utvrdili smo da nema sustavnog obrasca neodgovaranja na čestice te da su sudionici najčešće preskočili jednu ili dvije čestice (prilozi 7, 8 i 9). Potpune podatke imamo za 709 sudionika u T1, 775 sudionika u T2 te 655 (77%) sudionika koji su sudjelovali u obje točke mjerenja.

Što se tiče pristupa nedostajućim podacima, odlučili smo se za *metodu najveće vjerojatnosti* (eng. maximum likelihood – ML), kako bismo bili sigurni da ćemo u kasnijim analizama imati nepristrane procjene parametara i točne procjene standardnih pogrešaka. ML metoda funkcionira po principu teorije vjerojatnosti tako da daje procjene koje maksimaliziraju vjerojatnost da su opažene kovarijance izvučene iz populacije. Preduvjeti za korištenje ML metode su: dovoljno veliki uzorci, multivarijatna normalna

distribucija indikatora odmjerenih na intervalnoj skali i valjana specifikacija modela. Međutim, ML metoda procjene učestalo se koristi i na ordinalnim skalama, ukoliko su vrijednosti koeficijenta asimetričnosti unutar intervala vrijednosti od +/- 3 i koeficijenta spljoštenosti unutar intervala vrijednosti od +/- 7 ili 10 (Brown, 2006; Bryne, 2016; West i sur., 1995). S obzirom na to da smo imali dovoljno velik broj sudionika i da smo zadovoljili prethodno navedene kriterije, odlučili smo se za ML metodu. Međutim, kako bismo korigirali moguću pojavu atenuacije uslijed ordinalnog mjerenja kontinuiranih konstrukata i odstupanja od multivarijatnog normaliteta⁷, koristili smo *robustni* ML (MLR). Naime, posljedice narušene pretpostavke o normalitetu distribucija previsoke su vrijednosti hi-kvadrat testa, što rezultira time da se previše modela odbije i preniske standardne pogreške, što povećava vjerojatnost pojave greške tipa 1 kod testiranja značajnosti koeficijenata traga (Newsom, 2020). MLR standardne pogreške računaju se pomoću *sandwich* pristupa, a MLR hi-kvadrat statistika asimptotski je ekvivalent Yuan-Bentlerovom T2 statističkom testu (Rosseel, 2017). Premda se u literaturi može pronaći preporuka za korištenjem DWLS metode procjene (eng. diagonally weighted least squares) za podatke koji su na ordinalnim skalama sa četiri ili pet stupnjeva na ljestvici odgovora (Bulut, 2020), kao i njenih robustnih verzija koje korigiraju hi-kvadrat statistiku (WLSMV i ULSMV metode procjene), većina istraživača se slaže da tretiranje ordinalnih varijabli s pet ili više kategorija kao kontinuiranih neće značajnije utjecati na rezultate (za primjere vidi Newsom, 2018).

Nadalje, MLR metoda dokazala je svoju učinkovitost (Bandalos, 2014) te je neki autori smatraju optimalnim rješenjem za rad s podacima koji odstupaju od normalne distribucije i podacima koji nedostaju budući da daje robusne procjene i koristi *Full information maximum likelihood* (FIML) za procjenu modela (Lei i Shiverdecker, 2019). S obzirom da smo dokazali da u našem istraživanju nema sustavnog osipanja i da ne postoji uočljiv obrazac podataka koji nedostaju te smo se pobrinuli za korigiranje narušene multivarijatne distribucije indikatora, FIML će dati nepristrane procjene parametara modela tako što će koristiti sve dostupne podatke na razini pojedinca. Primjenjiv je i za *tek identificirane* i za *identificirane*⁸ modele te za širok spektar analiza,

⁷ Provjeru multivarijatne normalne distribucije radili smo pomoću Mardijinog testa za sve kompozitne rezultate u obje točke mjerenja i dobili smo sljedeće rezultate: T1: Mardia $M_{skewness} = 501.12, p < .01$; Mardia $M_{kurtosis} = 3.66, p < .01$; T2: Mardia $M_{skewness} = 453.31, p < .01$; Mardia $M_{kurtosis} = 5.27, p < .01$

⁸ Stupanj identificiranosti modela izražen je kroz stupnjeve slobode modela (*df*).

uključujući procjene aritmetičkih sredina, matrice kovarijanci, multiplu regresiju i linearno strukturalno modeliranje (engl. structural equation modeling – SEM) (Enders, 2001).

Zaključno što se može reći o podacima koji nedostaju jest da su oni prirodna i neizbježna posljedica etičkih principa provedbe istraživanja, odnosno prikupljanja podataka. Međutim, na smanjenje stope neodgovaranja svakako se može utjecati te su neke od glavnih preporuka proizašlih iz meta-analize Anseela i suradnika (2010), a na koje istraživači mogu direktno utjecati: osobno distribuirati upitnike, personalizirati poziv na istraživanje i najaviti svoj dolazak. Provedba ovog istraživanja zadovoljila je sve spomenute elemente, kao i neke dodatne, poput sponzorstva uglednih institucija (Hrvatska zaklada za znanost, Sveučilište u Zagrebu) i nagrađivanja sudionika.

4.4. Postupak

Istraživanje smo proveli u dvije vremenske točke, T1 i T2. Prvo prikupljanje podataka odvijalo se tijekom zime i proljeća 2017. godine, a drugo prikupljanje podataka slijedilo je nakon godinu dana. U obje vremenske točke, upitnike smo primijenili grupno za vrijeme redovne nastave u okviru jednog školskog sata (45 minuta). Upitnici namijenjeni većinskim i manjinskim učenicima⁹ bili su istovjetni, osim što je za većinske učenike, sadržaj čestica međugrupnih varijabli bio usmjeren na pripadnike relevantne etničke manjine u pojedinom kontekstu, dok su svi manjinski učenici procjenjivati svoje hrvatske vršnjake. Ovisno o tome pohađaju li djeca razrede u kojima se nastava primarno odvija na manjinskom jeziku ili na većinskom jeziku, dodijeljen im je status etničke manjine ili većine. Jezik na kojem se odvija nastava iskoristili smo kao pokazatelj opredjeljenja djece (i njihovih roditelja) kojoj etničkoj grupi pripadaju. U svim multietničkim zajednicama manjine imaju mogućnost odabira koju školu će pohađati te taj njihov odabir možemo smatrati indirektnom mjerom snage njihovog etničkog identiteta. Dodatan razlog takvoj odluci podjele učenika leži u longitudinalnoj prirodi

Ako je $df < 0$ model je neidentificiran i nećemo moći izračunati parametre.

Ako je $df = 0$ model je tek identificiran i možemo izračunati parametre, ali on savršeno pristaje podacima i nije parsimoničan.

Ako je $df > 0$ model je identificiran i možemo izračunati parametre i indikatore globalnog pristajanja modela podacima.

⁹ Kako bismo povećali čitljivost teksta, umjesto sintagme „učenici u nastavi na jeziku većine“ koristit ćemo izraz *većinski učenici*, a umjesto sintagme „učenici u nastavi na jeziku manjine“ izraz *manjinski učenici*.

istraživanja pri čemu je jezik nastave dosljedan pokazatelj etničke pripadnosti, dok kod samoizjašnjavanja o nacionalnoj opredijeljenosti nailazimo na određeni stupanj nedosljednosti u odgovorima između dvije vremenske točke (kod 65 sudionika), kao i na problem neizjašnjavanja ili davanja neupotrebljivih odgovora. Kontekstualne razlike u strukturi učenika u nastavi na manjinskim jezicima i na jeziku većine uočljive su na grafu u prilogu 10.

Sudionici su ispunjavali upitnike na svojem materinskom jeziku i pismu, no imali su i mogućnost ispunjavanja upitnika na hrvatskom jeziku. Kako bismo osigurali da su forme upitnika ekvivalentne između različitih jezičnih grupa, prijevode smo povjerali izvornim govornicima ciljanog manjinskog jezika koji su ujedno i psiholozi¹⁰. Tijekom prikupljanja podataka u manjinskim školama, u razredu su bili prisutni samo istraživač i po potrebi pomoćnik, govornik materinskog jezika učenika. Osigurali smo nesmetanu komunikaciju učenika s istraživačem i točno razumijevanje uputa i svih pitanja u upitniku. Budući da je bilo potrebno moći upariti upitnike djece iz prve i druge točke mjerenja, potpunu anonimnost nismo mogli osigurati, ali osigurali smo maksimalnu zaštitu identiteta i povjerljivost podataka. Sudionici su dobili ključ za kreiranje šifre koju su upisali na za to predviđeno mjesto na upitniku i tako smo osigurali pouzdano uparivanje podataka iz T1 s podacima iz T2.

Kako bismo povećali stopu odaziva, osigurali smo novčane nagrade za one razrede koji zadovolje dva kriterija. Prvi je apsolutni kriterij i glasi da najmanje 80% učenika mora sudjelovati u obje vremenske točke, a drugi je relativni i odnosi se na to da stopa odaziva mora biti veća od drugih razreda u toj školi koji su također sudjelovali u istraživanju. Pobjednicima smo na žiro račun škole uplatili 800 kuna, a organizirana je i tombola za pojedinačne nagrade koje su se sastojale od tablet računala namijenjenih jednom učeniku/učenici u nastavi na hrvatskom jeziku i na jeziku etničke manjine u svakom od istraživačkih konteksta.¹¹

¹⁰ Prijevod upitnika na mađarski jezik radila je suradnica izvorni govornik koja nije bila psihologinja po struci, ali je tu verziju upitnika pregledala i suradnica psihologinja, koja se školovala u Budimpešti.

¹¹ Pojedinačne dobitnike identificirali smo pomoću šifri koju su učenici zapisali na svoje upitnike, a preko razrednika/razrednice razreda u kojem je ispunjen upitnik pod izvučenom šifrom. Na taj način osigurali smo da identitet učenika i dalje ostane nepoznat istraživačima.

4.5. Osvrt na etički aspekt provedbe istraživanja

U provedbi ovog tematski osjetljivog istraživanja, vodili smo se najvišim etičkim standardima. Plan istraživanja smo prijavili Etičkom povjerenstvu Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu te dobili suglasnost za njegovu provedbu 8. listopada 2021 godine.¹²

U ovom istraživanju društveno relevantnih, ali osjetljivih pitanja, od velike je važnosti bilo slijediti načela Etičkog kodeksa istraživanja s djecom (Ajduković i Kolesarić, 2003). Osim što se sama tema percepcije međugrupne prijete u sklopu socijalno-integracijskih procesa smatra istraživački osjetljivom, posebnu pripremu i pažnju zahtijeva i kontekst prikupljanja podataka što su škole u etnički mješovitim zajednicama. Kako bismo dobili afirmativne odgovore od škola čiji su učenici naš ciljani uzorak, ključno je bilo uspostaviti odnos povjerenja jasno komunicirajući dobiti od ovog istraživanja, kako za znanost tako i za njihove učenike i zajednicu, te maksimalnu razinu zaštite identiteta sudionika i povjerljivost podataka. To je značilo da se imena škole neće nigdje spominjati prilikom diseminacije rezultata, a učenicima će identitet biti skriven korištenjem šifri. Škole su dobile i status partnera u projektu, što je školama važno i mnoge su tu informaciju stavile na svoje web stranice.

Bazu podataka uredili smo tako da kao identifikacijske oznake ima samo šifre sudionika, a pristup upitnicima i bazi omogućen je samo i isključivo istraživačima. Upitnike ćemo uništiti nakon isteka obaveznog perioda čuvanja podataka nakon prikupljanja.

Dodatni korak kojim smo osigurali transparentnost istraživačkih postupaka i zaštitu sudionika bio je traženje podrške stručnog tima Ureda pravobraniteljice za djecu i odobrenje Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta na temelju stručnog mišljenja Agencije za odgoj i obrazovanje. Njihova podrška istraživanju bila je važna odrednica pristanka ravnatelja škola (ali i roditelja) na sudjelovanje u istraživanju.

Nakon dozvola ravnatelja škola za provedbu istraživanja, istraživanje smo predstavili roditeljima na roditeljskim sastancima organiziranim uz pomoć uprava škola

¹² Cjelokupni istraživački projekta *IntegraNorm* odobrilo je Etičko povjerenstvo Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu 8. veljače 2016. godine.

i stručnih službi. Od roditelja osnovnoškolaca tražili smo aktivni pismeni pristanak na istraživanje, dok smo roditeljima srednjoškolaca dali pisanu obavijest o provedbi istraživanja. Roditeljima koji nisu bili u mogućnosti prisustvovati na roditeljskom sastanku, obavijest smo poslali po djetetu skupa s obrascem za pasivni pristanak (prilog 11). Naravno, u skladu s Kodeksom istraživanja, informirani pristanak na sudjelovanje u istraživanju tražili smo i od samih učenika (prilog 12). U drugoj točki mjerenja sudjelovala su samo ona djeca za koju smo dobili pristanak roditelja prije početka prikupljanja podataka u prvoj točki mjerenja¹³ i koja su i sama pristala sudjelovati.

Poseban izazov predstavljala je činjenica da podatke prikupljamo od maloljetne djece koja su posebno osjetljiva skupina sudionika i zbog svoje dobi i zbog svoje etničke pripadnosti, pri čemu potonje vrijedi za dio našeg uzorka. U svakom slučaju u najboljem interesu djece jest osigurati im neometan razvoj i odrastanje u integriranoj sredini te razmišljanje o vlastitim socijalnim identitetima. Kako smo u dijelu *Analize osipanja i podataka koji nedostaju* već naveli, učenici su ovo istraživanje ocijenili prilično korisnim i minimalno uznemirujućim, što i jest u skladu s nekim prethodnim nalazima koji ističu činjenicu da su djeca i mladi vrlo svjesni svoje neposredne okoline i da o njoj otvoreno razgovaraju te da općenito pozitivno reaguju kada se pokaže interes za njihova razmišljanja, doživljaje i stavove (primjerice, Čorkalo Biruški i Ajduković, 2012b).

4.6. Mjerni instrumenti

Skraćena verzija upitnika sastavljena od operacionalizacija varijabli korištenih u ovom istraživanju sadrži mjere etničkog identiteta, etnonacionalizma, izravnog kontakta s vanjskom grupom, proširenog kontakta s vanjskom grupom, percepcije realne prijetnje, percepcije simboličke prijetnje, percepcije međugrupne tjeskobe i relevantne sociodemografske podatke (prilog 13).

4.6.1. Etnički identitet

Etnički identitet definiran kao „čista“ identifikacija, odnosno osjećaj privrženosti i poistovjećenosti s vlastitom etničkom grupom koji postoji neovisno od odnosa prema drugim etničkim grupama (Brewer, 1999; Mummendey i sur., 2001; Schatz i sur., 1999),

¹³ Navedeno se ne odnosi za djecu stariju od 14 godina za koju je dovoljno da sama pristanu na sudjelovanje u istraživanju.

izmjerili smo pomoću pet čestica nastalih po uzoru na Skalu etničkog identiteta Doosjea i suradnika (1995), a čije su modifikacije korištene i u prethodnim istraživanjima većinsko-manjinskih odnosa u Vukovaru, gdje je skala dosljedno pokazivala jednofaktorsku strukturu (npr. Čorkalo Biruški i Magoč, 2009; Löw Stanić, 2014). Primjer čestice je: „Osjećam snažne veze s pripadnicima moga naroda.“ ili „Važno mi je da sam pripadnik/ca moga naroda.“ Sudionici su iskazivati svoj stupanj slaganja sa česticama na skali Likertovog tipa od 1 – „izrazito se ne slažem“ do 5 – „izrazito se slažem“. Ukupni rezultat izražava se kao prosjek jednostavne linearne kombinacije odgovora na svim česticama, pri čemu viši rezultat ukazuje na snažniji etnički identitet.

4.6.2. Etnonacionalizam

Etnonacionalizam definiran kao oblik vezanosti uz vlastitu etničku grupu koji ne postoji bez dimenzije međuetničke usporedbe i spremnosti na obezvrjeđivanje drugih kako bi se očuvale superiornost i glorifikacija vlastite grupe (Brewer, 1999; Mummendey i sur., 2001; Schatz i sur., 1999), izmjerili smo pomoću tri odabrane čestice iz NAIT skale nacionalnog identiteta (Čorkalo i Kamenov, 1998): (1) „Moj je narod bolji od drugih naroda.“ (2) „Radije bih bio/bila pripadnik/ca moga naroda nego ijednoga drugoga.“ (3) „U svim povijesnim sukobima s drugim nacijama moj je narod uvijek bio u pravu.“ Proširena verzija skale od šest čestica pokazala je saturaciju čestica jednim faktorom isključive nacionalne vezanosti (Čorkalo i Kamenov, 1998; Skokandić, 2018). Sudionici su iskazivali svoj stupanj slaganja sa česticama na skali Likertovog tipa od 1 – „izrazito se ne slažem“ do 5 – „izrazito se slažem“. Na temelju faktorske analize, drugu česticu smo izostavili iz računanja ukupnih rezultata (detaljnije opisano u odjeljku *Provjera longitudinalnih invarijantnosti mjernih modela latentnih varijabli*). Ukupni rezultat izražava se kao prosjek jednostavne linearne kombinacije odgovora na preostale dvije čestice, pri čemu viši rezultat ukazuje na izraženiji etnonacionalizam.

4.6.3. Izravni međugrupni kontakti

Izravne međugrupne kontakte izmjerili smo kao činjenicu međugrupnih prijateljstava pomoću dvije čestice koje zahvaćaju procjenu broja vlastitih prijatelja koji su pripadnici druge etničke grupe te čestinu druženja s prijateljima koji su pripadnici druge etničke grupe. Na taj smo način zahvatili i količinu i čestinu međugrupnog kontakta

kako je to napravljeno i u nekim prethodnim istraživanjima (npr. Ajduković i Čorkalo Biruški, 2008; Turner, Hewstone i Voci, 2007; Turner i sur., 2008). Kako je riječ o međugrupnim prijateljstvima, ove čestice zahvaćaju i kvantitetu i kvalitetu kontakta (Pettigrew, 1998) te su poželjna alternativa odvojenom mjerenju kvantitete i kvalitete kontakta. Sudionici su na svakoj čestici zaokružili odgovor koji je najtočnija procjena broja njihovih prijatelja koji su pripadnici druge etničke grupe, pri čemu su mogućnosti odgovora bile sljedeće: (a) „nemam prijatelja [hrvatske / srpske / mađarske / češke / talijanske] nacionalnosti, (b) „jednog ili dva“, (c) „nekoliko“, (d) „puno“ te odgovor koji je najtočnija procjena čestine druženja s vlastitim prijateljima koji su pripadnici druge etničke grupe, pri čemu su mogućnosti odgovora bile sljedeće: (a) „nemam prijatelja [hrvatske / srpske / mađarske / češke / talijanske] nacionalnosti, (b) „rijetko“, (c) „povremeno“, (d) „često“, (e) jako često. Ukupni rezultat izražava se kao prosjek odgovora na česticama, pri čemu viši rezultat ukazuje na više međugrupnih prijateljstava.¹⁴

4.6.4. Prošireni međugrupni kontakti

Proširene međuetničke kontakte izmjerili smo pomoću dvije čestice koje zahvaćaju procjenu broja vlastitih prijatelja i članova obitelji koji imaju prijatelje među pripadnicima druge etničke grupe. Ovakav način mjerenja proširenog međugrupnog kontakta često je korišten i u prethodnim istraživanjima (npr. Pettigrew i sur., 2007; Turner Hewstone i Voci, 2007; Turner i sur., 2008; Turner i sur., 2013; Vedder i sur., 2017). Sudionici su na svakoj čestici zaokružili odgovor koji je najtočnija procjena broja njihovih prijatelja i članova obitelji koji imaju prijatelje koji su pripadnici druge etničke grupe, pri čemu su mogućnosti odgovora bile sljedeće: (a) „ne znam imaju li“, (b) „niti

¹⁴ Kako bismo dobili direktno usporedive rezultate i izbjegli moguće probleme s konvergiranjem procjena parametara kod postavljanja linearnih strukturalnih modela, imali smo dva slučaja reskaliranja na našim podacima. Prvi je bio kod procjene broja međugrupnih prijatelja, a drugi kod procjene percepcije simboličke međugrupne prijateljstva s ciljem da ih uskladimo s rasponom rezultata na čestici čestine druženja s međugrupnim prijateljima, odnosno na procjeni percepcije realne međugrupne prijateljstva. Univerzalna formula za transformaciju rezultata s 5 na 4 stupnja po kojoj smo izvršili reskaliranje glasi: $R5 = 1.3 * O4 - 0.3$, pri čemu R5 označava reskaliranu česticu koja će biti na skali od 5 stupnjeva, a O4 originalnu skalu čestice od 4 stupnja. Ovakve transformacije nazivaju se monotonične transformacije jer ne utječu na položaj pojedinog rezultata u grupi rezultata kao ni na povezanost među rezultatima, nego samo utječu na metriku skale i posljedično na interpretaciju pojedinog rezultata u skladu s novim metričkim oznakama (Little, 2013).

jedan“, (c) „jedan do dva“, (d) „njih puno“, (e) „puno“. Prvo smo iz analize isključili one sudionike koji su u obje vremenske točke i na obje čestice odgovorili da ne znaju za postojanje proširenog kontakta. Zatim smo preostale odgovore "ne znam imaju li" zamijenili podacima koji nedostaju. Konačno smo odgovore na ovo pitanje rekodirali na skalu od četiri stupnja tako da 1 označava odgovor „niti jedan“, a 4 „puno“. Ukupni rezultat izražava se kao prosjek odgovora na česticama, pri čemu viši rezultat ukazuje na više proširenih međugrupnih prijateljstava.

4.6.5. Percepcija međugrupne prijateljstva

Percipiranu međugrupnu prijateljstvu izmjerili smo modificiranom Skalom međugrupne prijateljstva (Čorkalo Biruški, 2011) koja je razvijena u vukovarskom kontekstu po uzoru na skalu W. G. Stephana i suradnika (2002) te koja zahvaća percepciju realne i simboličke međugrupne prijateljstva. Percepcija realne i simboličke međugrupne prijateljstva mjeri se tako što se ispituje stupanj slaganja s određenim tvrdnjama o percepciji da vanjska grupa na različite načine ugrožava dobrobit vlastite grupe. Skala realne međugrupne prijateljstva sastoji se od pet čestica kojima se ispituje doživljaj diskriminiranosti vlastite grupe, odnosno doživljaj ugroženih prava i mogućnosti vlastite grupe. Primjer čestice je: „Vjerojatnije je da će u našem mjestu posao dobiti [pripadnik druge etničke grupe] nego [pripadnik vlastite etničke grupe].“ ili „Učenici u nastavi na [jeziku druge etničke grupe] imaju više prilika ići na ekskurzije i školske izlete od učenika u nastavi na [jeziku vlastite etničke grupe]“. Sudionici su iskazivali svoj stupanj slaganja sa česticama na skali Likertovog tipa od 1 – „izrazito se ne slažem“ do 5 – „izrazito se slažem“. Ukupni rezultat izražava se kao prosjek jednostavne linearne kombinacije odgovora na svim česticama, pri čemu viši rezultat ukazuje na izraženiju percepciju realne prijateljstva. Skala simboličke međugrupne prijateljstva sastoji se od pet čestica kojima se ispituje doživljaj prijateljstva zbog razlika u simbolima, uvjerenjima i svjetonazoru grupa. Primjer čestice je: „Moji [hrvatski / srpski / mađarski / češki / talijanski] vršnjaci ne poštuju jezik moga naroda.“ ili „Moji [hrvatski / srpski / mađarski / češki / talijanski] vršnjaci ne bi trebali toliko isticati svoje nacionalne simbole i običaje.“ Sudionici su iskazivali svoj stupanj slaganja sa česticama na skali Likertovog tipa od 1 – „izrazito se ne slažem“ do 4 – „izrazito se slažem“. Na temelju faktorske analize, česticu „Moji hrvatski vršnjaci slušaju glazbu koja nam smeta“ izostavili smo iz računanja ukupnih

rezultata (detaljnije opisano u odjeljku *Provjera longitudinalnih invarijantnosti mjernih modela latentnih varijabli*). Ukupni rezultat izražava se kao prosjek jednostavne linearne kombinacije odgovora na preostale četiri čestice, pri čemu viši rezultat ukazuje na izraženiju percepciju simboličke prijetnje.

4.6.6. Percepcija međugrupne tjeskobe

Percipiranu međugrupnu tjeskobu izmjerili smo modificiranom Skalom međugrupne tjeskobe (Stephan i Stephan, 1985) kako je to napravljeno i u brojnim prethodnim istraživanjima (npr. Islam i Hewstone, 1993; Tausch, Hewstone i sur., 2007; Tausch, Tam i sur., 2007; Tausch i sur., 2009; Turner, Hewstone i Voci, 2007; Turner, Hewstone, Voci, Paolini i Christ, 2007; Turner i sur., 2008; Vedder i sur., 2016, 2017). Sudionike smo pitali da promisle kako bi se osjećali kada bi bili u kontaktu s pripadnicima druge etničke grupe (primjerice, kada bi razgovarali s njima, radili zajedno na nekom zadatku i slično) i uz svaki ponuđeni osjećaj zaokruže odgovor koji se odnosi na njih. Pripadnici manjinskih etničkih grupa uvijek su procjenjivati svoje osjećaje prema Hrvatima, dok se specifikacija manjinske etničke grupe u upitniku mijenjala ovisno o kontekstu. Skala se sastoji od šest čestica i ispituje osjećaje nerazumijevanja, nesigurnosti, zabrinutosti, prijateljstva, ugone i ravnopravnosti prilikom susreta s vršnjacima druge etničke grupe. Sudionici su iskazivati svoj stupanj slaganja sa česticama na skali od pet stupnjeva, pri čemu 1 znači „uopće ne“, 2 „malo“, 3 „umjereno“, 4 „prilično“ i 5 „jako“. Ukupni rezultat izražava se kao prosjek odgovora na kompozitnim indikatorima te viši rezultat ukazuje na izraženiju međugrupnu tjeskobu. O procesu stvaranja kompozitnih indikatora za ovu skalu više u dijelu o rezultatima u odjeljku *Provjera longitudinalnih invarijantnosti mjernih modela latentnih varijabli*.

4.6.7. Sociodemografski podaci

Sociodemografski podaci relevantni za ovo istraživanje su spol, dob, procjena životnog standarda obitelji i nacionalnost. Već smo spomenuli da je podjela na etničku većinu i manjinu bila temeljena na jeziku nastave koju učenici pohađaju, ali kao dodatnu provjeru i direktnu mjeru nacionalne identifikacije uključili smo i jedno otvoreno pitanje: „Koja je tvoja nacionalnost?“.

Na samom kraju upitnika uključili smo i dvije čestice kojima smo provjerili razinu uznemirenosti i procjenu korisnosti ovakvih istraživanja.

5. OBRADA PODATAKA

Podatke smo obradili u statističkim programima SPSS 29.0 (IBM Corp, 2022) i R 4.2.2 (R Core Team, 2022) s kojim smo radili u sučelju RStudio.

Glavna analitička strategija bila je linearno strukturalno modeliranje (engl. structural equation modeling – SEM). Jedna od najvećih prednosti SEM-a leži u mogućnosti testiranja linearnih kauzalnih odnosa između većeg broja varijabli uzimajući pritom u obzir i pogrešku mjerenja (Little, 2013). Umjesto procjenjivanja odnosa između manifestnih varijabli opterećenih pogreškom mjerenja, modeli u sklopu SEM-a omogućuju procjenjivanje odnosa između latentnih varijabli pravih rezultata jer je uključena i latentna varijabla za pogrešku mjerenja i time je odvojena od pravih rezultata (Kline, 2016). Također, ova metodologija omogućava modeliranje većeg broja prediktora i kriterija u sklopu istog modela i istovremeno testiranje nekoliko pretpostavljenih odnosa među varijablama, uključujući i testiranje moderacije. Što se terminologije SEM-a tiče u kontekstu ovog rada, spominjat ćemo *indikatore* kada govorimo o opaženim ili manifestnim varijablama, poput čestica u upitniku kojima zahvaćamo latentnu varijablu, odnosno faktor ili *konstrukt* u podlozi. *Egzogene varijable* su nezavisne varijable ili tradicionalno nazivani prediktori u modelu, a *endogene varijable* su zavisne varijable u modelu, odnosno kriteriji (Garson, 2014), no tu ćemo se zadržati na tradicionalno uvriježenim nazivima prediktori i kriteriji.

Analiza u okviru SEM-a sastoji se od dva temeljna koraka. Prvi korak uključuje validiranje mjernog modela pomoću konfirmatornih faktorskih analiza (CFA), a drugi korak uključuje provjeru pristajanja strukturalnog modela što je zapravo analiza traga na latentnim varijablama. Kod procjenjivanja koliko dobro specificirani model pristaje podacima, vodili smo se već uvriježenim preporukama za vrijednosti indikatora apsolutnog i inkrementalnog pristajanja (Hu i Bentler, 1999; Kline, 2016; Little, 2013; tablica 1), a kao metodu procjene koristili smo robustnu metodu najveće vjerojatnosti, MLR. Premda smo navodili vrijednost hi-kvadrat testa, zbog njegove pretjerane strogoće

interpretativno smo se više oslonili na omjer hi-kvadrata i stupnjeva slobode (Kline, 2016).

Tablica 1.

Indikatori pristajanja modela podacima

		Prihvatljiva vrijednost (u zagradama naveden manje strog kriterij)
Indikatori apsolutnog pristajanja	Hi-kvadrat test (χ^2)	$p < .05$
	Omjer hi-kvadrata i stupnjeva slobode (χ^2/df)	≤ 2 (3)
	RMSEA*	$\leq .006$ (.008)
	SRMR	$\leq .008$ (.10)
Indikator inkrementalnog pristajanja	CFI	$\geq .95$ (.90)

Napomena. RMSEA = prosječna standardna rezidualna pogreška (engl. root mean squared error of approximation); * = uz RMSEA-u navodili smo i interval pouzdanosti od 90%, pri čemu interpretiramo da model dobro opisuje podatke ako donja granica intervala pouzdanosti uključuje nulu ili je veoma blizu nuli (do .05), a gornja granica ne prelazi .08; SRMR = standardizirani prosječni rezidual (engl. standardized root mean square residual, SRMR); CFI = indeks komparativnog pristajanja (engl. comparative fit index, CFI).

CFA-om smo testirali koliko smo uspješno u dvije vremenske točke zahvatili pretpostavljeni konstrukt pomoću naših indikatora te smo dodatno proveli i testove pouzdanosti. Kako bi testiranje strukturalnog modela imalo smisla, nužno je utvrditi da je mjerni model valjano postavljen (Garson, 2014) i da je temporalno održiv. Stoga smo za potrebe provjere mjerne invarijantnosti skala korištenih u ovom istraživanju proveli niz testiranja *ugniježđenih modela* (eng. nested models, modeli koji imaju jednaku strukturu, odnosno jednak broj indikatora i konstrukata, ali različiti broj slobodnih parametara koji se procjenjuju u modelu). To znači da smo prvo postavili najsloženiji model, odnosno onaj model u kojem se samo očekuje da se isti indikatori vežu na iste konstrukte u obje vremenske točke bez ikakvih drugih ograničenja. Postupnim dodavanjem ograničenja, odnosno pojednostavljivanjem modela, pratili smo pad u pristajanju jednostavnijeg modela i nastavili s dodavanjem ograničenja jedino ako taj pad nije bio statistički značajan (Little, 2013). Na temelju pregleda literature (npr. Garson, 2014; Little, 2013; Putnick i Bornstein, 2016), odlučili smo se za *razliku u veličini*

skaliranog hi-kvadrata (skalirani $\Delta\chi^2$) kao kriterij za donošenje odluke o zadržavanju modela. Ukoliko bi dobivena razlika u veličini hi-kvadrata između dva testirana ugniježđena modela bila veća od kritične vrijednosti za odgovarajuće stupnjeve slobode očitane iz tablice distribucije hi-kvadrat vrijednosti, to bi značilo da je pojednostavljivanje modela u tom koraku značajno narušilo njegovo pristajanje i da treba zadržati složeniji model ili probati ostvariti parcijalnu invarijantnost. Međutim, s obzirom na pretjeranu osjetljivost hi-kvadrat testa na trivijalne devijacije od savršenog modela na velikim uzorcima, ukoliko model ne bi prošao niti nakon pokušaja postizanja parcijalne invarijantnosti, provjerili bismo i *razliku u veličini CFI indeksa* (ΔCFI) te bismo prihvatili parsimoničniji model ako bi promjena bila $\leq |.01|$ (Cheung i Rensvold, 2022; Putnick i Bornstein, 2016). Identičan analitički postupak koristili smo i za utvrđivanje longitudinalne multigrupne invarijantnosti, odnosno provjere stabilnosti mjera između etničke većine i manjine te između postkonfliktnog i nekonfliktnog konteksta u T1 i T2.

Nakon što smo odredili adekvatne mjerne modele, mogli smo prijeći na sljedeći korak – postavljanje strukturalnih modela kojima ćemo odgovoriti na postavljene istraživačke probleme. Postavili smo longitudinalne autoregresivne križne panel modele (eng. longitudinal autoregressive cross-lagged panel model, AR-CLPM), koji omogućavaju testiranje temporalnih odnosa između konstrukata uzimajući u obzir prethodne vrijednosti kriterijskih varijabli. AR-CLPM je prikladna analiza s obzirom da imamo dvije vremenske točke u kojima smo prikupljali podatke i primarno nas zanimaju smjer i snaga veza između pretpostavljenih prediktora i kriterija (Urbanaviciute i sur., 2018). Kriterij odluke koji model zadržati bila je razlika u veličini skaliranog hi-kvadrata (skalirani $\Delta\chi^2$). Referentni model za usporedbu različitih ugniježđenih modela bio je model temporalne stabilnosti, odnosno onaj model u kojem smo samo specificirali autoregresivne koeficijente i korelacije između različitih varijabli mjerenih u istoj vremenskoj točki. Za utvrđivanje odnosa između prediktorskih i kriterijskih varijabli, testirali smo pristajanje: 1) modela pretpostavljenih temporalnih ukrižanih puteva (uz autoregresivne koeficijente, dodali smo i veze od pretpostavljenih prediktora izmjerenih u T1 do pretpostavljenih kriterija izmjerenih u T2), 2) modela obrnutih temporalnih ukrižanih puteva (uz autoregresivne koeficijente, dodali smo i veze od pretpostavljenih kriterija izmjerenih u T1 do pretpostavljenih prediktora izmjerenih u T2) i 3) punog recipročnog modela sa svim temporalnim ukrižanim putevima. Radi lakšeg poimanja, u

literaturi se model 2 navodi i kao model normalne ili pretpostavljene uzročnosti, model 3 kao model obrnute uzročnosti i model 4 kao model reciprociteta ili recipročne uzročnosti (Liu i sur., 2021; Urbanaviciute i sur., 2018; Vötter i Schnell, 2019) te ćemo se tim nazivima služiti i u ovom radu. Na način analogan tradicionalnom regresijskom pristupu, u modelima smo specificirali i konstrukte dvije pretpostavljene kovarijate – spol sudionika i vrstu škole (osnovna i srednja škola). Kovarijate smo u modele uveli kao semiparcijalnu kontrolu, gdje predviđaju konstrukte samo u drugoj točki mjerenja, dok imaju neusmjeravajuću povezanost s konstruktima iz prve točke. Na taj način, dobiveni rezultati bit će pokazatelj toga koliko je varijance kriterija (konstrukata u drugoj vremenskoj točki) objašnjeno prediktorima (konstruktima u prvoj točki mjerenja), nakon što se kontroliraju efekti kovarijata iz prve točke mjerenja na kriterije.

Pretpostavljenu moderaciju statusa i konteksta testirali smo multigrupnom analizom čije se korištenje preporučuje kada je moderator dihotomna varijabla (Little, 2013). Kao početni strukturalni model postavili smo onaj koji se pokazao najboljim prilikom longitudinalne provjere na cijelom uzorku i u kojem smo dopustili svim regresijskim koeficijentima da se slobodno procjenjuju po grupama. Potom smo testirali moderaciju tako što smo provjeravali hoće li doći do pada u pristajanju modela kada regresijske koeficijente izjednačimo među grupama. Značajan pad u pristajanju modela izražen kao značajna razlika u veličini skaliranog hi-kvadrata uz pripadajuće stupnjeve slobode značio bi da postoji moderatorski efekt statusa sudionika, odnosno konteksta, dok bi neznačajan pad sugerirao da među grupama nema razlike u snazi pretpostavljenih odnosa među konstruktima.

6. REZULTATI

Prikaz rezultata organizirali smo u četiri odvojene šire cjeline koje se kronološki i tematski nadovezuju jedna na drugu. Prva cjelina (6.1.) odnosi se na pripremu podataka za glavne analize što, uz prethodno opisanu analizu osipanja i tretman podataka koji nedostaju, uključuje provjeru prikladnosti uzorka za prvi postavljeni istraživački problem, specifikaciju odgovarajućih longitudinalnih nul-modela i provjeru (multigrupnih) longitudinalnih invarijantnosti latentnih varijabli u svrhu validacije mjernih modela. U drugoj cjelini prikazali smo rezultate provedenih preliminarnih analiza (6.2.), što uključuje izračun deskriptivne statistike i povezanosti među varijablama u T1

i T2. Treća cjelina (6.3.) predstavlja prikaz rezultata longitudinalnih autoregresivnih križnih panel modela (AR-CLPM) postavljenih kako bismo odgovorili na prvi istraživački problem, a u četvrtoj cjelini (6.4.) opisujemo longitudinalne AR-CLP modele nužne za odgovor na drugi istraživački problem.

6.1. Priprema podataka

6.1.1. Ciljani uzorak za provjeru longitudinalnih efekata izravnog i proširenog međugrupnog kontakta

Ciljani uzorak za provjeru pretpostavki u okviru prvog istraživačkog problema ne čini svih 852 sudionika s longitudinalnim podacima, nego samo oni koji znaju za proširena međugrupna prijateljstva obitelji i vršnjaka te oni koji su bili dosljedni u svojim odgovorima na mjerama izravnog međugrupnog prijateljstva. Stoga smo iz analize prvo isključili one sudionike koji ni u T1 ni u T2 nisu znali ni za jedan oblik proširenog međugrupnog prijateljstva, odnosno nisu znali imaju li njihovi prijatelji ili članovi obitelji prijatelje iz druge etničke grupe. Takvih sudionika bilo je $N = 16$. Potom smo provjerili kongruentnost odgovora na česticama broja međugrupnih prijatelja i čestine druženja i iz daljnjih analiza isključili one koji su u svojim odgovorima bili nekongruentni. Primjerice, sudionici bi označili da nemaju međugrupnih prijatelja, a na idućem pitanju da se u nekoj mjeri druže sa svojim međugrupnim prijateljima ili bi označili da imaju određeni broj međugrupnih prijatelja, a onda na sljedećem pitanju da nemaju takvih prijatelja. Takvih sudionika bilo je $N = 18$.

Uvidom u upitnik (prilog 13), može se vidjeti da smo izravni kontakt s vanjskom grupom mjerili pomoću tri čestice od kojih su od interesa za ovo istraživanje bile samo druge dvije kojima su zahvaćena međugrupna prijateljstva: broj međugrupnih prijatelja i čestina druženja s njima. Međutim, koji sudionici bi trebali odgovarati na ta pitanja direktno je ovisilo o tome što su odgovorili na prvo postavljeno pitanje koje se odnosilo na vrstu osobnih kontakata s pripadnicima vanjske grupe. Mogući odgovori na to pitanje bili su rangirani od kontakata najmanje kvalitete do kontakata najveće kvalitete po sljedećem principu: 1) *Znam da žive u mojoj zajednici, ali ne dolazim u kontakt s njima,* 2) *Imam s njima samo slučajne kontakte,* 3) *Imam poznanike (poznajem ih i pozdravljam na ulici, ali se s njima ne družim)* i 4) *Imam prijatelje (družimo se i možemo računati*

jedan na drugog). Eksplicitna uputa nakon tog pitanja glasila je da na sljedeće pitanje o broju međugrupnih prijatelja odgovaraju samo oni koji su odgovorili da imaju međugrupne prijatelje, što bi potencijalno smanjilo uzorak. Međutim, mogući odgovori na pitanje o broju međugrupnih prijatelja bili su: *a) nemam prijatelja [vanjska grupa] nacionalnosti, b) jednog ili dva, c) nekoliko i d) puno*. Dakle, sudionici su mogu zaokružiti odgovor da nemaju prijatelje iz vanjske grupe. Kako ne bismo umjetno povećali broj podataka koji nedostaju, provjerili smo odnos varijabli vrste osobnih kontakata s pripadnicima vanjske grupe i broja međugrupnih prijatelja te smo dobili tri kategorije sudionika: 1) oni koji slijede uputu, 2) oni koji ne slijede uputu, ali su dosljedni i 3) oni koji ne slijede uputu i nisu dosljedni (tablica 2).

Tablica 2.

Kategorije sudionika s obzirom na iskazanu vrstu osobnih kontakata s pripadnicima vanjske grupe i broj međugrupnih prijatelja

		Ako si u prethodnom pitanju odgovorio/la da imaš prijatelje [etnička pripadnost vanjske grupe], molimo te da procijeniš koliko takvih prijatelja imaš (zaokruži jedan odgovor):				
		Nemam	Jednog ili dva	Nekoliko	Puno	Nema odgovora
Osobni kontakti s pripadnicima vanjske grupe:	Bez kontakta	Ne slijede uputu, ali dosljedni	Ne slijede uputu i nedosljedni		Slijede uputu	
	Slučajni kontakti					
	Poznanici					
	Prijatelji	N = 0	Slijede uputu		N = 2	

Za one sudionike koji nisu slijedili uputu, ali su dosljedno odgovarali, imali smo točan podatak za česticu broja međugrupnih prijatelja. Onim sudionicima koji su slijedili uputu te su preskočili odgovoriti na česticu broja međugrupnih prijatelja ukoliko su se prethodno izjasnili da ih nemaju, unijeli smo u bazu podataka informaciju da nemaju međugrupne prijatelje.¹⁵ Problematična kategorija uključivala je one koji nisu slijedili

¹⁵ Po istom logičkom principu unijeli smo nedostajuće podatke na česticama broja međugrupnih prijatelja i čestine druženja – ukoliko je odgovor na jednu od njih bio *nemam međugrupnih prijatelja*, to bi značilo da je to ujedno i jedini logičan odgovor na drugu česticu.

uputu i nisu bili dosljedni. To su bili oni sudionici koji su na čestici vrste osobnih kontakata naveli ili da nemaju međugrupne kontakte ili da imaju samo slučajne kontakte ili da imaju samo poznanike iz druge etničke grupe (dakle, bilo koji odgovor izuzev odgovora da imaju međugrupne prijatelje), a potom su na čestici broja međugrupnih prijatelja naveli kako imaju određeni broj prijatelja iz druge etničke grupe. Takvih nedosljednih sudionika bilo je $N = 131$ (16%) u T1 te $N = 145$ (17.7%) u T2. Međutim, odlučili smo se daljnje analize raditi na svih $N = 818$ sudionika budući da su se oni na nama relevantnoj čestici broja međugrupnih prijatelja izjasnili da imaju međugrupne prijatelje i ne bi bilo opravdano ignorirati njihove odgovore. Na ovu temu osvrnuli smo se i u odjeljku metodoloških ograničenja.¹⁶

6.1.2. Specifikacija longitudinalnog nul-modela

Psihometrijske provjere korištenih mjernih instrumenata uključivale su provjeru faktorskih struktura i mjernih invarijantnosti te analizu pouzdanosti. Međutim, prvo smo trebali specificirati adekvatan longitudinalni nul-model budući da je zadani nul-model u većini SEM analitičkih paketa za obradu podataka neprikladan za obradu longitudinalnih (i multigrupnih) podataka (Widaman i Thompson, 2003). Kako Little (2013) navodi, nul-model bi trebao pružiti mjeru toga koliko informacija je sadržano u opaženoj matrici podataka. Nul-model predstavlja model koji ima najgore moguće pristajanje podacima koje pojedinac može zamisliti pod nekim razumnim nul očekivanjima. Tradicionalni nul-model koji je primjeren za modele u jednoj vremenskoj točki i na jednoj grupi, pretpostavlja da su sve kovarijance u matrici kovarijanci nulte, odnosno specificira da indikatori imaju samo svoju varijancu i nikakvu povezanost jedni s drugima. Kada se provjerava pristajanje tako specificiranog modela podacima, procijenjeni χ^2 pokazatelj je toga koliko je informacija zapravo sadržano u opaženim kovarijancama iz matrice kovarijanci. Ukoliko su te kovarijance generalno niske, količina informacija također će biti mala, a ukoliko su te kovarijance visoke, to sugerira veliku količinu informacija, što se odražava kao visoka χ^2 vrijednost.

¹⁶ Kako bismo i empirijski provjerili da je zadržavanje većeg broja sudionika bila opravdana odluka, naknadno smo analize proveli i na uzorku bez problematične kategorije sudionika ($N = 597$) te smo dobili iste rezultate, ali uz manju statističku snagu.

U longitudinalnim panel modelima, gdje se više konstrukata mjeri pomoću više indikatora i u više navrata te se modeliraju aritmetičke sredine, varijance i kovarijance tih indikatora, opažena matrica sadrži ponovljene procjene istih indikatora istog konstrukta te je razumno nul očekivanje da se varijance istih indikatora nisu promijenile. Baš kao i s varijancama, aritmetičke sredine istih indikatora trebale bi imati isto nul očekivanje, odnosno ne bi se trebale mijenjati s prolaskom vremena. Ukoliko se uspoređuje više grupa, nul očekivanje bilo bi da se varijance i aritmetičke sredine istih indikatora ne mijenjaju ni kroz vrijeme ni kroz različite grupe. Već smo spomenuli da tradicionalni nul model ograniči sve kovarijance između indikatora na 0, ali procjenjuje aritmetičke sredine i varijance bez da su na njih postavljena ikakva ograničenja. Međutim, zbog longitudinalne prirode podataka, potrebno je izjednačiti aritmetičke sredine i varijance indikatora te bi set pravila o postavljanju nul-modela za longitudinalne i multigrupne podate bio sljedeći (Little, 2013):

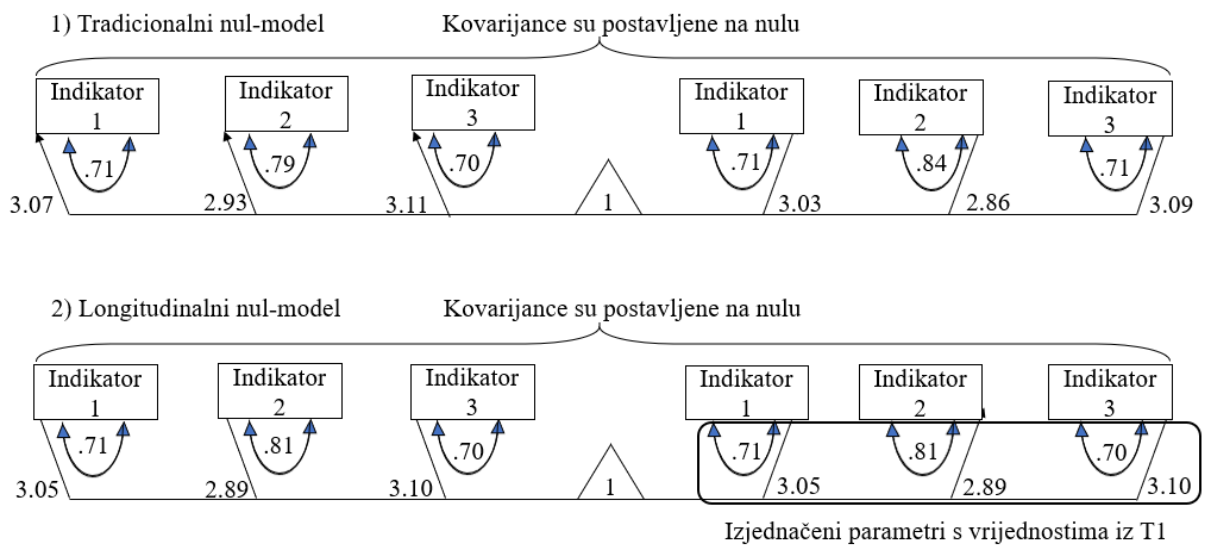
(1) indikatori imaju 0 povezanosti jedan s drugim unutar svake točke mjerenja i između svih točaka mjerenja; kovarijance su 0 (takozvani nezavisni model koji je zadani model u većini SEM paketa)

(2) varijance istih indikatora ostaju nepromijenjene u vremenu (izjednačeni su *reziduali*)

(3) aritmetičke sredine istih indikatora ostaju nepromijenjene u vremenu (izjednačeni su *odsječci*, eng. *intercept*)

(4) ograničenja pod (2) i (3) vrijede i kroz različite grupe

Suštinski, nul-model kao model najgoreg pristajanja podacima pretpostavlja da se parametri ne mijenjaju ni u vremenu ni između grupa i njegova χ^2 vrijednost s pripadajućim stupnjemima slobode pokazuje koliko je informacija na raspolaganju za modeliranje u određenom setu podataka. Te informacije nužne su za izračun relativnih pokazatelja pristajanja modela, odnosno CFI i TLI vrijednosti. Grafički prikaz usporedbe dvaju nul modela nalazi se na slici 4.

Slika 4.

Usporedba tradicionalnog nul-modela (1) i longitudinalnog nul-modela (2). Prilagođeno iz Little (2013).

6.1.3. Provjera longitudinalnih invarijantnosti mjernih modela latentnih varijabli

Nakon što smo postavili prikladni nul-model, proveli smo niz konfirmatornih faktorskih analiza (CFA) kako bismo provjerili odražavaju li naši indikatori zaista konstrukte na koje smo ih vezali, odnosno kakve su metrijske karakteristike korištenih skala kroz vrijeme. Specificirali smo četiri mjerna modela u koja smo uključili identitetne varijable (etnički identitet i etnonacionalizam), percepciju međugrupne prijateljnosti (realnu i simboličku), percepciju međugrupne tjeskobe i međuetničke kontakte (izravni i prošireni međugrupni kontakt). Longitudinalnu invarijantnost mjernih modela ispitali smo tako što smo specificirali i uspoređivali međusobno ugniježdene modele (primjerice, Liu i sur., 2021; Mackinnon i sur., 2022). Prvo smo postavili najslabiji model s najmanje ograničenja i provjerili jesu li konstrukti u obje točke mjerenja formirani na osnovi istih indikatora. Taj model kojim se provjerava invarijantnost opće faktorske strukture u vremenu naziva se *konfiguralni model* i on služi kao temelj za usporedbu modela postavljenog u sljedećem koraku. Ukoliko konfiguralni model ne opisuje dobro opažene podatke, što se primarno može vidjeti iz vrijednosti indikatora pristajanja, potrebno ga je respecificirati. Pri tome pomažu modifikacijski indeksi i matrica kovarijanci standardiziranih reziduala (korelacije). Kline (2016) upozorava da su reziduali $> |.10|$ indikacija da model nije dobro specificiran, odnosno ukoliko pojedini indikator ima

visoke rezidualne s više drugih indikatora, treba provjeriti što se događa s tim indikatorom, kakva je njegova pojavna valjanost. No, treba biti pažljiv da svaka intervencija u modelu bude i teorijski smisljena, a nikako samo vođena podacima. S obzirom na longitudinalnu prirodu podataka, prilikom specificiranja konfiguralnog modela, omogućili smo pogreškama istih indikatora da koreliraju između dvije vremenske točke. Na taj način uzeli smo u obzir postojanje neke količine stabilne specifične varijance svakog indikatora i spriječili potencijalni problem precjenjivanja autoregresivnih efekata do kojega može doći ukoliko se u model ne uključe korelirani reziduali indikatora (Newsom, 2015). Potom smo konfiguralni model usporedili s *metrijskim modelom*, kojemu smo dodali ograničenje o jednakim faktorskim zasićenjima indikatora. Time smo provjerili jesu li isti indikatori jednako reprezentativni za mjerenje konstrukta kroz vrijeme. S obzirom na naše istraživačke probleme gdje nas zanimaju samo povezanosti među konstruktima, dovoljna razina invarijantnosti koju je bilo potrebno postići jest metrička. Međutim, mi smo testirali naše mjerne modele i za *skalarnu invarijantnost*, odnosno uz izjednačena zasićenja, dodatno ograničenje predstavljaju izjednačeni odsječci indikatora (tablica 3).

Tablica 3.
Longitudinalna mjerna invarijantnost konstrukata sa završnim modelima (N=852)

Konstrukt	Model invarijantnosti	skalirani χ^2	df	p	skalirani χ^2 /df	Δ df	$\Delta\chi^2$	$\Delta\chi^2$ Gr.	RMSEA [90% CI]	SRMR	CFI	Δ CFI
EI/NAC	Nul	6449.718	105	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	160.537	64	<.001	2.51	-	-	-	0.046 [0.037; 0.055]	0.026	0.985	-
	Metrijski	170.088	69	<.001	2.48	5	9.55	11.07	0.045 [0.037; 0.054]	0.029	0.985	-0.001
RP/SP	Nul	5976.236	171	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	360.756	116	<.001	3.11	-	-	-	0.054 [0.048; 0.060]	0.047	0.958	-
	Metrijski	373.735	123	<.001	3.04	7	12.979	14.067	0.053 [0.047; 0.059]	0.049	0.957	-0.001
TJ	Nul	2021.713	21	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	6.679	5	0.246	1.34	-	-	-	0.022 [0.000; 0.060]	0.012	0.999	-
	Parcijalni metrijski	7.060	6	0.315	1.18	1	0.381	3.84	0.016 [0.000; 0.055]	0.013	1.000	0
IK/PK*	Nul	3140.641	36	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	3.058	10	0.980	0.31	-	-	-	0.000 [0.000; 0.000]	0.005	1.000	-
	Metrijski	3.340	12	0.995	0.28	2	0.28	5.99	0.000 [0.000; 0.000]	0.006	1.000	0
	Skalarni	11.823	16	0.739	0.73	4	8.48	9.49	0.000 [0.000; 0.023]	0.014	1.000	0

Napomena. Svi konstrukti u tablici su latentne varijable. Zelenom bojom označeni su završni modeli. EI/NAC = etnički identitet i etnonacionalizam, dva faktora specificirana u modelu identiteta. RP/SP = percepcija realne i simboličke prijetnje, dva faktora specificirana u modelu prijetnje. TJ = percepcija međugrupne tjeskobe. IK/PK = izravni i prošireni međugrupni kontakti, dva faktora specificirana u modelu kontakata. Skalirani χ^2 = vrijednost uz Yuan-Bentler korekciju, Δ = razlika u parametrima između dva ugniježđena modela, $\Delta\chi^2$ Gr. = granična vrijednost iznad koje je razlika između uspoređenih modela statistički značajna na razini $p < .05$ za pripadajuće stupnjeve slobode (Δ df), granična vrijednost iznad koje je razlika između uspoređenih modela statistički značajna za Δ CFI uvijek je ista i iznosi .01. Sve vrijednosti pokazatelja pristajanja modela podacima predstavljaju robustne procjene. *Uzorak za provjeru ovog modela N = 818.

6.1.4. Longitudinalni mjerni model za identitete – faktori etnički identitet i etnonacionalizam

Konfiguralni model postavili smo tako što smo indikatore ni01-ni06 vezali na pretpostavljeni faktor etničkog identiteta, a indikatore ni07-ni09 na pretpostavljeni faktor etnonacionalizma (sadržaj indikatora može se vidjeti u priloženom upitniku u prilogu 13). Pristajanje tako postavljenog modela na cijelom uzorku, $N = 852$, kroz dvije točke mjerenja, pokazalo se zadovoljavajućim prema indikatorima apsolutnog i inkrementalnog pristajanja (skalirani $\chi^2(90) = 309.96$, $p < .001$; CFI = 0.97, RMSEA = 0.06 [0.05, 0.07], SRMR = 0.05). Međutim, drugi pokazatelji valjanosti specifikacije modela pokazali su da se čestica „*Radije bih bio/bila pripadnik/ca moga naroda nego ijednoga drugoga*“ iz faktora etnonacionalizma veže na faktor etničkog identiteta. Stoga smo na temelju sadržaja čestice zaključili da se teorijski razlikuje od druga dva indikatora kojima smo zahvatili etnonacionalizam, a koji u sebi imaju jasno izražen pokazatelj superiornosti i moralne prevlasti nad drugim grupama (vlastita grupa je uvijek u pravu i bolja od drugih). Stoga, indikator koji odstupa uistinu nije dobar odraz pretpostavljenog faktora u podlozi. Njegovim isključenjem iz analize poboljšali smo pristajanje konfiguralnog modela i dobili smo stabilniji model za daljnje testiranje metrijske invarijantnosti, koje je potvrdilo da su faktori u obje točke mjerenja jednako zasićeni svojim indikatorima (tablica 3). Daljnje testiranje invarijantnosti odsječaka pokazalo je značajan pad u pristajanju modela te smo se zadržali na prethodnom koraku analize.

Pouzdanosti skala procijenili smo na temelju McDonaldsovog omega total koeficijenta (ω_t) i Cronbachovog alfa koeficijenta (α) zbog lakše usporedivosti s prethodno provedenim istraživanjima iz područja. Skala etničkog identiteta pokazala je zadovoljavajuću pouzdanost ($k = 5$, ω_t u T1= .92, α u T1= .91, ω_t u T2= .94, α u T2= .93), kao i mjera etnonacionalizma ($k = 2$, α u T1= .76, α u T2= .80).

6.1.5. Longitudinalni mjerni model za percipiranu međugrupnu prijetnju – faktori percipirana realna i percipirana simbolička međugrupna prijetnja

Drugi mjerni model kojim smo ispitali strukturu percipirane međugrupne prijetnje postavili smo tako da smo faktor realne međugrupne prijetnje definirali pomoću pet čestica (indikatora), kao i faktor simboličke međugrupne prijetnje (prilog 3). Pristajanje tako postavljenog modela na cijelom uzorku, $N = 852$, kroz dvije točke mjerenja, nije se pokazalo zadovoljavajućim, pri čemu se kao problematičan indikator pokazala čestica „*Moji [vanjska grupa] vršnjaci slušaju glazbu koja nam smeta*“, koji je imao velike standardizirane rezidualne.

Sadržajno je indikator primjenjiv samo za postkonfliktni hrvatsko-srpski kontekst, dok u ostalim kontekstima nije dobar odraz socijalne realnosti većinsko-manjinskih odnosa budući da pripadnici etničke većine i manjine nemaju jasno određeni glazbeni stil koji bi istovremeno bio ugrožavajući za identitet druge grupe i povezujući za vlastitu grupu. Zbog toga je model pokazao problem sa specifikacijom i kod longitudinalnog multigrupnog testiranja invarijantnosti, odnosno obrazac zasićenja indikatora latentnim faktorima nije bio isti između dva konteksta. Jedna od preporuka za postupanje u takvim situacijama jest da se izbacili identificirani problematični indikator i da se model retestira (Putnick i Bornstein, 2016), što smo i napravili. Nakon toga je konfiguradni model imao bolje pokazatelje pristajanja modela podacima, ali do svog konačnog oblika stigao je nakon što smo, u obje točke mjerenja, dopustili korelacije između dva para indikatora koje su nam sugerirali modifikacijski indeksi, a koje su bile sadržajno opravdane. Riječ je o indikatorima „*Vjerojatnije je da će u našem mjestu posao dobiti [pripadnik vanjske grupe] nego [pripadnik vlastite grupe]*“ i „*[Pripadnici vanjske grupe] u našem mjestu imaju više privilegija (prava) nego bilo gdje drugdje*“, koji zahvaćaju općenitiji doživljaj diskriminiranosti vlastite grupe u mjestu življenja te indikatorima „*Učenici u nastavi na [vanjska grupa] jeziku imaju više prilike sudjelovati na školskim natjecanjima od učenika u nastavi na [vlastita grupa] jeziku*“ i „*Učenici u nastavi na [vanjska grupa] jeziku imaju više prilika ići na ekskurzije i školske izlete od učenika u nastavi na [vlastita grupa] jeziku*“, koji i leksičkom konstrukcijom odudaraju od prva dva indikatora te se konkretnije odnose na (ne)jednake mogućnosti koje škole nude svim svojim učenicima. Daljnje izjednačavanje faktorskih zasićenja indikatora nije rezultiralo pogoršanjem u pristajanju modela podacima te smo time utvrdili potrebnu metrijsku invarijantnost (tablica 3).

Pouzdanost skale percipirane realne međugrupne prijete pokazuje se zadovoljavajućom ($k = 5$, ω_t u T1= .85, α u T1= .79, ω_t u T2= .88, α u T2= .84), kao i skala percipirane simboličke međugrupne prijete ($k = 4$, ω_t u T1= .81, α u T1= .83, ω_t u T2= .85, α u T2= .82).

6.1.6. Longitudinalni mjerni model za percipiranu međugrupnu tjeskobu

Za specifikaciju faktora percipirane međugrupne tjeskobe, umjesto pojedinačnih, koristili smo kompozitne indikatore (engl. parcels; Little, 2013). Rezultati na svakom kompozitnom indikatoru izraženi su kao prosječni rezultati na svim pojedinačnim indikatorima uključenima u taj kompozit. Korištenje prosječnih rezultata umjesto sumativnih nužno je kako bi kompozitni indikatori imali istu metriku, usporedive aritmetičke sredine i varijance te kako

bi rezultati odražavali originalnu skalu na kojoj su se prikupili podaci. Stupnjevi na originalnoj skali smisleno su postavljeni i kao takvi predstavljaju važnu referentnu točku za interpretaciju aritmetičkih sredina i pokazatelja odstupanja od nje (Little, 2013).

Kompozitni indikatori imaju brojne analitičke i statističke prednosti nad analizama na razini pojedinih indikatora. Budući da su nastali po principu agregacije, kompozitni indikatori imaju više razine pouzdanosti od indikatora od kojih su nastali što znači i da imaju više komunaliteta, odnosno imaju više varijance pravog rezultata od samih indikatora. Posljedično, omjer komunaliteta i univriteta u objašnjavanju varijance faktora bit će viši, a i veća je vjerojatnost da će rezultati biti normalno distribuirani. Sve navedene karakteristike kompozitnih indikatora predstavljaju prednosti za pristajanje SEM modela, koji će imati stabilnije procjene parametara i bolje pristajanje podacima u odnosu na modele temeljene na pojedinim indikatorima (Little i sur., 2002; Little, 2013)¹⁷.

Šest indikatora pomoću kojih smo operacionalizirali latentni faktor percipirane međugrupne tjeskobe podijelili smo u tri kompozitna od po dvije čestice slijedeći principe stvaranja uravnoteženih kompozitnih indikatora (Weijters i Baumgarten, 2021). Tom tehnikom povećali smo parsimoničnost mjernog i strukturalnog modela te smanjili utjecaje različitih izvora potencijalnih pogreški mjerenja koje se vežu uz svaki pojedini indikator (Little i sur., 2002). Također, tehnika uravnoteženih kompozitnih indikatora može zamijeniti modeliranje faktora metode¹⁸ kada se regularne i obrnuto bodovane čestice kombiniraju u indikatore (prilog 14). Pri tome, trebalo bi težiti tome da u svakom kompozitnom indikatoru bude jednak broj regularnih i obrnuto bodovanih čestica te da bude minimalno šest čestica koje će tvoriti tri kompozitna indikatora po faktoru, kako bi nastali model bio identificiran (Matsunaga 2008; Weijters i Baumgarten, 2021).

Konfiguralni model pokazao je jako dobro pristajanje podacima (tablica 3). Međutim, u sljedećem koraku, pad u pristajanju metrijskog modela bio je značajan u odnosu na konfiguralni (skalirana $\Delta\chi^2(2) = 7.90, p = .02$). Stoga smo pokušali dobiti parcijalnu metrijsku invarijantnost (eng. partial metric invariance), koja predstavlja nešto blaži kriterij i gdje je dovoljno imati barem 50% jednakih faktorskih zasićenja indikatora. Provjerili smo veličinu faktorskih

¹⁷ Za detaljniju raspravu o prednostima i nedostacima korištenja kompozitnih indikatora u analizama pogledati Little i sur., 2002; Matsunaga 2008; Plummer, 2000; Weijters i Baumgarten, 2021.

¹⁸ Faktor metode predstavlja onaj dio neobjašnjene varijance koji se može pripisati korištenju više različitih metoda mjerenja konstrukta. U kontekstu korištenja skala koje sadrže i pozitivno i negativno formulirane čestice, faktor metode predstavlja onaj dio univriteta koji se može pripisati korištenju obrnuto bodovanih čestica (Kam i Sun, 2022).

zasićenja i oslobodili onaj parametar koji je imao najveću nestandardiziranu razliku između dvije točke mjerenja (van de Schoot i sur., 2012). Potom smo taj model usporedili s konfiguralnim te je neznačajan pad u pristajanju modela potvrdio parcijalnu metrijsku invarijantnost mjere.

Pouzdanost skale percipirane međugrupne tjeskobe pokazala se zadovoljavajućom ($k = 3$, ω_t u T1= .86, α u T1= .86, ω_t u T2= .88, α u T2= .87).

6.1.7. Longitudinalni mjerni model za međugrupne kontakte – faktori izravni i prošireni međugrupni kontakt

Četvrti mjerni model postavili smo tako da smo čestice kojima smo ispitali broj međugrupnih prijatelja i čestinu druženja s njima vezali na faktor nazvan izravni međugrupni kontakt, a čestice kojima smo ispitali procjene broja prijatelja iz vanjske grupe koje imaju prijatelji i članovi obitelji naših sudionika vezali smo na pretpostavljeni faktor proširenih međugrupnih kontakata. Tako postavljeni model na uzorku od 818 sudionika pokazao je izvrsno pristajanje podacima, a kako daljnje izjednačavanje faktorskih zasićenja i odsječaka indikatora nije rezultiralo značajnim padom u pristajanju modela, zadržali smo skalarni model kao završni model (tablica 3).

6.1.8. Provjera longitudinalnih multigrupnih invarijantnosti mjernih modela latentnih varijabli

Osim zadovoljene longitudinalne mjerne invarijantnosti, kako bismo mogli na bilo koji način uspoređivati iste konstrukte kroz različite grupe morali smo provjeriti i da pripadnici različitih etničkih grupa, odnosno iz različitih konteksta, pripisuju isto značenje izmjerenim konstruktima. Kako ne bismo pogrešno interpretirali uzroke u podloži opaženih efekata, uz provjeru ponašaju li se naši konstrukti psihometrijski jednako kroz ponovljena mjerenja, konfirmatornim analizama u sklopu SEM-a, provjerili smo i imaju li jednako značenje kod statusne većine i manjine, odnosno u postkonfliktnom i nekonfliktnom kontekstu.

Iz tablice 4 vidljivo je da smo za sve modele utvrdili zadovoljavajuće razine mjerne invarijantnosti na poduzorcima etničke većine i manjine u dvije vremenske točke. Jedino smo za model percipirane međugrupne prijateljnosti omogućili trima parametrima koji su se najviše

razlikovali među grupama da se slobodno procjenjuju, kako bismo dobili neznačajan pad u pristajanju modela u odnosu na konfiguralni.¹⁹

Podaci o testiranju mjerne invarijantnosti na poduzorcima iz postkonfliktnog i nekonfliktnog konteksta u dvije vremenske točke nalaze se u tablici 5. U modelu percipirane međugrupne tjeskobe jednom kompozitnom indikatoru dopustili smo da varira između grupa u jednoj vremenskoj točki i time utvrdili parcijalnu metričku invarijantnost, dok smo za sve ostale modele pokazali potpunu metričku invarijantnost.

Pouzdanosti svih skala pokazale su se zadovoljavajućima na svim poduzorcima te vrijednosti koeficijenta ne odudaraju od onih dobivenih na ukupnom uzorku.

¹⁹ Parametre smo oslobađali postepeno, jednog po jednog, počevši od onoga koji se najviše razlikovao između dvije grupe te smo nakon svakog oslobađanja parametra model uspoređivali s konfiguralnim. Stali smo nakon što je pad u pristajanju modela bio neznačajan.

Tablica 4.

Longitudinalna multigrupna mjerna invarijantnost konstrukata sa završnim modelima za etničku većinu i manjinu ($N_{\text{većina}} = 485$, $N_{\text{manjina}} = 367$)

Konstrukt	Model invarijantnosti	skalirani χ^2	df	p	skalirani χ^2 /df	Δ df	$\Delta\chi^2$	$\Delta\chi^2$ Gr.	RMSEA [90% CI]	SRMR	CFI	Δ CFI
EI/NAC	Nul	6794.890	224	<0.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	244.748	128	<0.001	1.91	-	-	-	0.050 [0.040; 0.059]	0.032	0.983	-
	Metrički	269.240	143	<0.001	1.88	15	24.49	25	0.049 [0.040; 0.058]	0.037	0.982	-0.001
RP/SP	Nul	6555.894	360	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	522.359	232	<.001	2.25	-	-	-	0.059 [0.052; 0.065]	0.058	0.954	-
	Parcijalni metrički	541.405	245	<.001	2.21	13	19.046	22.362	0.058 [0.051; 0.064]	0.060	0.953	-0.001
TJ	Nul	2099.317	48	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	20.896	10	0.022	2.09	-	-	-	0.054 [0.020; 0.087]	0.021	0.995	-
	Metrički	31.133	16	0.013	1.95	6	10.24	12.59	0.052 [0.023; 0.079]	0.037	0.993	-0.002
IK/PK*	Nul	3345.061	80	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	19.731	20	0.475	0.987	-	-	-	0.000 [0.000; 0.044]	0.012	1.000	-
	Metrički	30.656	26	0.241	1.18	6	10.93	12.59	0.021 [0.000; 0.047]	0.030	0.999	-0.001

Napomena. Svi konstrukti u tablici su latentne varijable. Zelenom bojom označeni su završni modeli. EI/NAC = etnički identitet i etnonacionalizam, dva faktora specificirana u modelu identiteta. RP/SP = percepcija realne i simboličke prijetnje, dva faktora specificirana u modelu prijetnje. TJ = percepcija međugrupne tjeskobe. IK/PK = izravni i prošireni međugrupni kontakti, dva faktora specificirana u modelu kontakata. Skalirani χ^2 = vrijednost uz Yuan-Bentler korekciju, Δ = razlika u parametrima između dva ugniježđena modela, $\Delta\chi^2$ Gr. = granična vrijednost iznad koje je razlika između uspoređenih modela statistički značajna na razini $p < .05$ za pripadajuće stupnjeve slobode (Δ df), granična vrijednost iznad koje je razlika između uspoređenih modela statistički značajna za Δ CFI uvijek je ista i iznosi .01. Sve vrijednosti pokazatelja pristajanja modela podacima predstavljaju robustne procjene. *Uzorak za provjeru ovog modela $N_{\text{VEĆINA}} = 456$, $N_{\text{MANJINA}} = 362$.

Tablica 5.

Longitudinalna multigrupna mjerna invarijantnost konstrukata sa završnim modelima za postkonfliktni i nekonfliktni kontekst ($N_{\text{postkonfliktni}} = 360$, $N_{\text{nekonfliktni}} = 492$)

Konstrukt	Model invarijantnosti	skalirani χ^2	df	p	skalirani χ^2 /df	Δ df	$\Delta\chi^2$	$\Delta\chi^2$ Gr.	RMSEA [90% CI]	SRMR	CFI	Δ CFI
EI/NAC	Nul	6679.733	224	<0.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	224.494	128	<0.001	1.75	-	-	-	0.046 [0.036; 0.055]	0.029	0.986	-
	Metrički	269.302	143	<0.001	1.88	15	44.81	25	0.050 [0.040; 0.059]	0.047	0.982	0.004
RP/SP	Nul	6635.851	360	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	474.669	232	<.001	2.05	-	-	-	0.053 [0.046; 0.060]	0.050	0.962	-
	Metrički	501.470	253	<.001	1.98	21	26.801	32.671	0.052 [0.045; 0.058]	0.053	0.961	-0.001
TJ	Nul	2100.956	48	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	15.025	10	0.131	1.50	-	-	-	0.038 [0.000; 0.075]	0.017	0.998	-
	Parcijalni metrički	23.209	14	0.057	1.66	4	8.18	9.49	0.043 [0.007; 0.064]	0.028	0.996	-0.002
IK/PK*	Nul	3193.896	80	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
	Konfiguralni	12.326	20	0.904	0.62	-	-	-	0.000 [0.000; 0.037]	0.010	1.000	-
	Metrički	15.622	26	0.945	0.60	6	3.30	12.59	0.000 [0.000; 0.006]	0.018	1.000	0

Napomena. Svi konstrukti u tablici su latentne varijable. Zelenom bojom označeni su završni modeli. EI/NAC = etnički identitet i etnonacionalizam, dva faktora specificirana u modelu identiteta. RP/SP = percepcija realne i simboličke prijetnje, dva faktora specificirana u modelu prijetnje. TJ = percepcija međugrupne tjeskobe. IK/PK = izravni i prošireni međugrupni kontakti, dva faktora specificirana u modelu kontakata. Skalirani χ^2 = vrijednost uz Yuan-Bentler korekciju, Δ = razlika u parametrima između dva ugniježđena modela, $\Delta\chi^2$ Gr. = granična vrijednost iznad koje je razlika između uspoređenih modela statistički značajna na razini $p < .05$ za pripadajuće stupnjeve slobode (Δ df), granična vrijednost iznad koje je razlika između uspoređenih modela statistički značajna za Δ CFI uvijek je ista i iznosi .01. Sve vrijednosti pokazatelja pristajanja modela podacima predstavljaju robustne procjene. *Uzorak za provjeru ovog modela $N_{\text{POSTKONFLIKTNI}} = 345$, $N_{\text{NEKONFLIKTNI}} = 473$.

6.2. Preliminarne analize

Prije nego prikažemo rezultate analiza kojima smo odgovorili na postavljene istraživačke probleme, osvrnut ćemo se na dio preliminarnih analiza koje nismo već spomenuli u odjeljku analize osipanja i podataka koji nedostaju, a to uključuje izračun deskriptivne statistike i povezanosti svih ukupnih rezultata na cijelom uzorku i na poduzorcima.

U tablici 6 prikazane su aritmetičke sredine i standardne devijacije istraživačkih varijabli za ukupni uzorak te odvojeno po kontekstima i statusu za obje vremenske točke.

Kod identitetnih varijabli uočavamo da je etnički identitet visoko izražen na korištenoj skali kod svih sudionika ($M_{T1} = 4.13$; $M_{T2} = 4.02$), dok etnonacionalizam ni u jednom (pod)uzorku ne prelazi neutralnu točku skale ($M_{T1} = 2.43$; $M_{T2} = 2.30$). Relativno nisko izraženi, odnosno ispod neutralne vrijednosti skale, nalaze se i rezultati percepcije realne ($M_{T1} = 2.50$; $M_{T2} = 2.51$) i simboličke ($M_{T1} = 2.28$; $M_{T2} = 2.19$) međugrupne prijete te međugrupne tjeskobe ($M_{T1} = 1.80$; $M_{T2} = 1.79$).

Tablica 6.

Deskriptivna statistika istraživačkih varijabli za ukupni uzorak te odvojeno po kontekstima i statusu za obje vremenske točke

Vrijeme prikupljanja podataka	Varijable	Kontekst			Status	
		Ukupni uzorak <i>N</i> =852	Postkonfliktni <i>N</i> =360	Nekonfliktni <i>N</i> =492	Većina <i>N</i> =485	Manjina <i>N</i> =367
		<i>M</i> (<i>SD</i>)	<i>M</i> (<i>SD</i>)	<i>M</i> (<i>SD</i>)	<i>M</i> (<i>SD</i>)	<i>M</i> (<i>SD</i>)
T1	Etnički identitet	4.13 (0.869)	4.28 (0.835)	4.02 (0.876)	4.14 (0.860)	4.12 (0.880)
	Etnonacionalizam	2.43 (1.113)	2.57 (1.183)	2.33 (1.048)	2.43 (1.113)	2.43 (1.115)
	Realna prijetnja	2.50 (0.966)	2.74 (1.036)	2.32 (0.871)	2.39 (0.914)	2.64 (1.014)
	Simbolička prijetnja	2.28 (1.061)	2.79 (1.045)	1.90 (0.904)	2.14 (1.022)	2.47 (1.083)
	Međugrupna tjeskoba	1.80 (0.716)	1.94 (0.767)	1.70 (0.658)	1.78 (0.693)	1.82 (0.746)
	Izravni kontakt*	3.51 (1.120)	3.23 (1.054)	3.71 (1.124)	3.14 (1.119)	3.96 (0.941)
	Prošireni kontakt*	3.29 (0.605)	3.16 (0.584)	3.38 (0.602)	3.10 (0.613)	3.53 (0.503)
T2	Etnički identitet	4.02 (0.939)	4.26 (0.872)	3.84 (0.948)	4.07 (0.943)	3.95 (0.930)
	Etnonacionalizam	2.30 (1.121)	2.47 (1.152)	2.17 (1.082)	2.31 (1.153)	2.29 (1.079)
	Realna prijetnja	2.51 (1.029)	2.80 (1.051)	2.30 (0.961)	2.43 (1.013)	2.62 (1.041)
	Simbolička prijetnja	2.19 (0.996)	2.61 (0.968)	1.88 (0.896)	2.05 (0.960)	2.37 (1.014)
	Međugrupna tjeskoba	1.79(0.708)	1.89 (0.754)	1.72 (0.664)	1.79 (0.702)	1.79 (0.716)
	Izravni kontakt*	3.41 (1.161)	3.15 (1.077)	3.60 (1.185)	3.02 (1.158)	3.91 (0.959)
	Prošireni kontakt*	3.24 (0.632)	3.09 (0.600)	3.36 (0.632)	3.04 (0.639)	3.50 (0.519)

Napomena. *M* i *SD* odnose se na manifestne varijable. T1=prva vremenska točka. T2=druga vremenska točka. Raspon rezultata na svim skalama je od 1 do 5, osim na česticama za mjerenje proširenog kontakta, gdje je raspon rezultata od 1 do 4. *Uzorak na ovim varijablama su samo sudionici koji imaju podatke za računanje varijabli kontakta: ukupni uzorak *N*=818; postkonfliktni *N*=345, nekonfliktni *N*=473, većina *N*=456, manjina *N*=362

Po pitanju međugrupnog kontakta, sudionici izvještavaju o većoj frekvenciji proširenih međugrupnih prijateljstava, nego izravnih međugrupnih prijateljstava. Najčešći odgovori kod proširenih međugrupnih prijateljstava u obje točke mjerena na cijelom uzorku glase da prijatelji i članovi obitelji naših sudionika, prema njihovim procjenama, imaju nekoliko ili puno prijatelja iz druge etničke grupe²⁰, što bi sugeriralo normativnost takvog ponašanja. Ovdje smo malo produbili analizu i provjerili razlike na razini čestica, prvo za podjelu na etničku većinu i manjinu, a potom i za podjelu po kontekstima.

Na čestici procjene koliko prijatelja naših sudionika imaju prijatelja iz druge etničke grupe, pripadnici etničke manjine daju značajno više odgovora iz kategorije „puno“, a pripadnici većine značajno više odgovora iz kategorija „jedan do dva“ i „njih nekoliko“ i to u obje točke mjerenja (T1: $\chi^2(3) = 46.68; p < .001$; T2: $\chi^2(3) = 54.14; p < .001$). Na čestici procjene koliko članova obitelji naših sudionika imaju prijatelja iz druge etničke grupe, pripadnici etničke manjine opet daju značajno više odgovora iz kategorije „puno“, a pripadnici većine značajno više odgovora iz kategorija „niti jedan“, „jedan do dva“ i „njih nekoliko“ i to u obje točke mjerenja (T1: $\chi^2(3) = 93.60; p < .001$; T2: $\chi^2(3) = 112.07; p < .001$). Kada se osvrnemo na rezultate na česticama izravnog međugrupnog prijateljstva, možemo primijetiti da etničke manjine dosljedno prijavljuju intenzivnije kontakte s većinom u vidu veće proporcije odgovora „puno“ kada ih se pita za broj međugrupnih prijatelja, kao i veću proporciju odgovora „jako često“ kada ih se pita o čestini druženja s međugrupnim prijateljima. Pripadnici etničke većine, s druge strane, češće biraju odgovore da *nemaju* međugrupnih prijatelja, da ih imaju *jednog do dva* ili *njih nekoliko* te da se s njima tek *rijetko* ili *povremeno* druže (T1_{BROJ PRIJATELJA}: $\chi^2(3) = 148.64; p < .001$; T1_{ČESTINA DRUŽENJA}: $\chi^2(4) = 95.70; p < .001$; T2_{BROJ PRIJATELJA}: $\chi^2(3) = 134.02; p < .001$; T2_{ČESTINA DRUŽENJA}: $\chi^2(4) = 106.59; p < .001$).

Što se tiče razlike u rezultatima na mjerama proširenih međugrupnih prijateljstava s obzirom na kontekst istraživanja, utvrdili smo da sudionici iz nekonfliktnog tipa konteksta generalno izvještavaju o većem broju prijatelja i članova obitelji koji imaju prijatelje iz druge etničke grupe u odnosu na sudionike iz postkonfliktnog konteksta (T1_{PRIJATELJI}: $\chi^2(3) = 12.81; p < .01$; T1_{OBITELJ}: $\chi^2(3) = 55.76; p < .001$; T2_{PRIJATELJI}: $\chi^2(3) = 25.48; p < .001$; T2_{OBITELJ}: $\chi^2(3) = 71.56; p < .001$). U skladu s tim nalazima su i rezultati na mjerama izravnog međugrupnog prijateljstva gdje kategorije odgovora „nekoliko“ i „puno“ na pitanje o broju međugrupnih

²⁰ Uvijek kada spominjemo pripadnike iz druge etničke grupe mislimo na relevantnu vanjsku grupu ovisno o kontekstu istraživanja kako smo opisali u dijelu nacrti i postupka. Te grupe bile su eksplicitno navedene u upitnicima namijenjenima većinskim učenicima, dok su Hrvati uvijek relevantna vanjska grupa za manjinske učeničke.

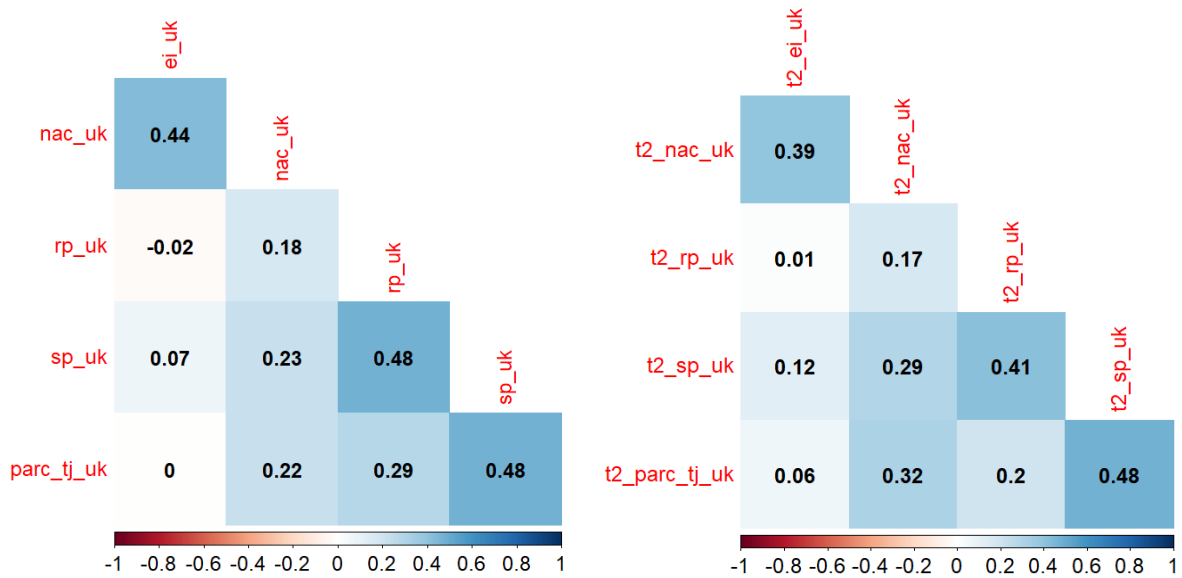
prijatelja značajno više biraju sudionici iz nekonfliktnog tipa konteksta u odnosu na postkonfliktni (T1_{BROJ PRIJATELJA}: $\chi^2(3) = 33.44$; $p < .001$; T2_{BROJ PRIJATELJA}: $\chi^2(3) = 37.31$; $p < .001$). Nadalje, osim većeg broja prijatelja, sudionici iz nekonfliktnog tipa konteksta izvještavaju i o češćem druženju sa svojim prijateljima iz druge etničke grupe. Tako sudionici iz nekonfliktnog tipa konteksta u većoj mjeru odgovaraju da se sa svojim međugrupnim prijateljima druže *često* i *jako često*, dok su kod sudionika iz postkonfliktnog konteksta zastupljenije kategorije odgovora *rijetko* i *povremeno*. Isti obrazac odgovora primjetan je u obje vremenske točke (T1_{ČESTINA DRUŽENJA}: $\chi^2(4) = 58.73$; $p < .001$; T2_{ČESTINA DRUŽENJA}: $\chi^2(4) = 47.40$; $p < .001$).

Pearsonovi koeficijenti korelacije između ukupnih rezultata na skalama etničkog identiteta, etnonacionalizma, percipirane realne i simboličke međugrupne prijetnje te međugrupne tjeskobe na cijelom uzorku (N=852) u obje točke mjerenja nalaze se na slici 5. Također, na slici 6. prikazane su povezanosti između svih navedenih ukupnih rezultata, ali na onom dijelu uzorka koji je informativan za varijable međugrupnog kontakta (N=818).

Dobiveni obrazac korelacija bio je u očekivanim smjerovima te interpretativno istovjetan u obje točke mjerenja. Za interpretaciju veličine efekta koristili smo se Cohenovim (1988) smjernicama prema kojima se koeficijenti od $r = .10$ do $.29$ mogu smatrati niskima, od $r = .30$ do $.50$ umjerenima te od $r \geq .50$ visokima.

Dva oblika vezanosti za vlastitu etničku grupu, etnički identitet i etnonacionalizam, pokazuju pozitivnu umjerenu povezanost što znači da veća izraženost jednog konstrukta znači i veću izraženost drugoga, ali s tek oko 16% dijeljenje varijance. U istu kategoriju povezanosti ulaze i dva oblika doživljaja međugrupne prijetnje, realna i simbolička međugrupna prijetnja, dok je percipirana međugrupna tjeskoba snažnije povezana s percipiranom simboličkom međugrupnom prijetnjom ($r = .48$), nego s percipiranom realnom međugrupnom prijetnjom ($r = .20$ do $.30$). Dva oblika međugrupnog kontakta očekivano su visoko pozitivno povezana ($r_{T1} = .57$, $r_{T2} = .56$), što bi značilo da oni sudionici koji i sami imaju veći broj međugrupnih prijatelja s kojima se vole družiti istovremeno procjenjuju i da više njihovih prijatelja iz iste etničke grupe, kao i članova njihove obitelji, imaju prijatelje iz druge etničke grupe. No, ipak je riječ o tek nešto više od 30% dijeljenje varijance tako da je evidentna potreba za uključivanjem različitih vrsta međugrupnih kontakata u strukturalne modele. Što se povezanosti između pretpostavljenih prediktora i kriterija u modelima tiče, uočavamo da etnički identitet ima vrlo nisku pozitivnu povezanost samo s percipiranom simboličkom međugrupnom prijetnjom ($r_{T1} = .07$, $r_{T2} = .12$), dok je etnonacionalizam nisko do umjereno visoko pozitivno

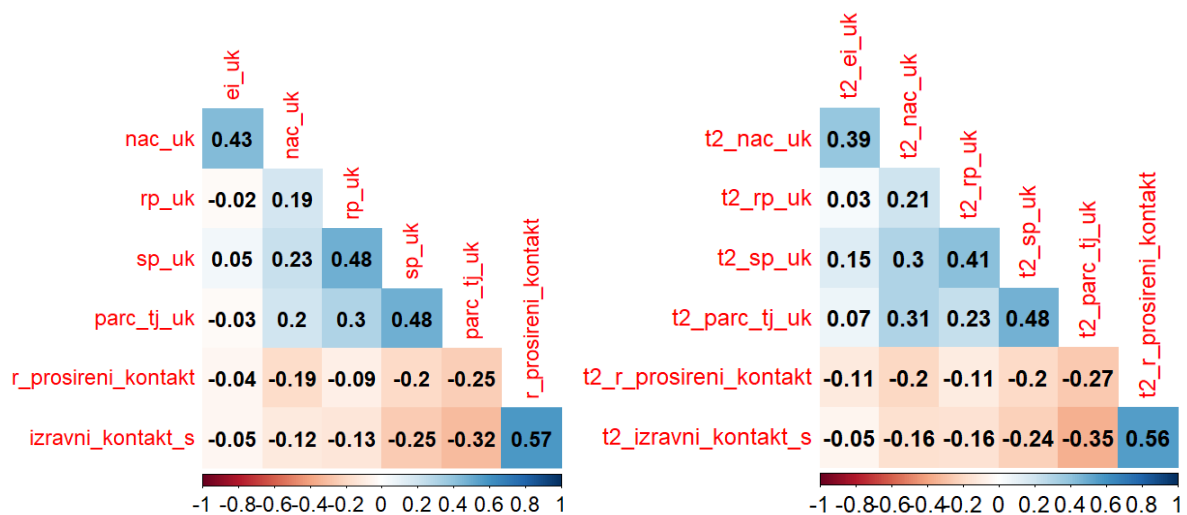
povezan sa svim oblicima međugrupne prijetnje. S druge strane, i izravna i proširena međugrupna prijateljstva pokazuju nizak negativni obrazac korelacija sa svim varijablama međugrupne prijetnje, pri čemu su ti koeficijenti nešto viši za odnos izravnog međugrupnog prijateljstva i percipirane međugrupne tjeskobe ($r_{T1} = - .32$, $r_{T2} = - .35$).

Slika 5.

Pearsonovi koeficijenti korelacije između ukupnih rezultata na skalama etničkog identiteta, etnonacionalizma, percipirane međugrupne realne i simboličke prijetnje te percipirane međugrupne tjeskobe u obje točke mjerenja na cijelom uzorku (N = 852)

Napomena. Lijevi prikaz odnosi se na rezultate u prvoj točki mjerenja (T1), a desni na rezultate u drugoj točki mjerenja (T2). ei_uk = etnički identitet, nac_uk = etnonacionalizam, rp_uk = percepcija realne međugrupne prijetnje, sp_uk = percepcija simboličke međugrupne prijetnje, parc_tj_uk = percepcija međugrupne tjeskobe.

Slika 6.

Pearsonovi koeficijenti korelacije između ukupnih rezultata na skalama izravnog i proširenog međugrupnog kontakta, etničkog identiteta, etnonacionalizma, percipirane međugrupne realne i simboličke prijetnje te percipirane međugrupne tjeskobe u obje točke mjerenja na cijelom uzorku (N = 818)

Napomena. Lijevi prikaz odnosi se na rezultate u prvoj točki mjerenja (T1), a desni na rezultate u drugoj točki mjerenja (T2). ei_uk = etnički identitet, nac_uk = etnonacionalizam, rp_uk = percepcija realne međugrupne prijetnje, sp_uk = percepcija simboličke međugrupne prijetnje, parc_tj_uk = percepcija međugrupne tjeskobe, r_prosireni_kontakt = procjena broja članova obitelji i prijatelja koji imaju međuetnička prijateljstva, izravni_kontakt_s = broj međugrupnih prijatelja i čestina druženja.

U tablici 7. prikazali smo Pearsonove koeficijente korelacije odvojeno za etničku većinu i manjinu te za postkonfliktni i nekonfliktni kontekst. Zanimljivo je primijetiti da je povezanost između etničkog identiteta i varijabli percipirane međugrupne prijetnje različitog predznaka ovisno o kontekstu istraživanja. Naime, u postkonfliktnom kontekstu, etnički identitet i percipirana međugrupna simbolička prijetnja pozitivno su povezani i u T1 i u T2 ($r_{T1} = .13$, $r_{T2} = .22$), a u T2 značajna je i pozitivna povezanost između etničkog identiteta i percipirane međugrupne tjeskobe ($r_{T2} = .18$). Suprotno navedenome, u nekonfliktnom kontekstu, etnički identitet pokazuje negativnu korelaciju s percipiranom realnom međugrupnom prijetnjom u T1 ($r_{T1} = -.13$) te s percipiranom simboličkom međugrupnom prijetnjom u T2 ($r_{T2} = .09$). Etnonacionalizam dosljedno pokazuje značajne pozitivne povezanosti sa svim oblicima percipirane međugrupne prijetnje u oba konteksta.

Tablica 7.

Pearsonovi koeficijenti korelacije između ukupnih rezultata na skalama izravnog i proširenog međugrupnog kontakta, etničkog identiteta, etnonacionalizma, percipirane međugrupne realne i simboličke prijetnje te međugrupne tjeskobe u obje točke mjerenja na poduzorcima

	ei_uk	nac_uk	rp_uk	sp_uk	tj_uk	proš ^a	izrav ^a	ei_uk	nac_uk	rp_uk	sp_uk	tj_uk	proš ^a	izrav ^a
	T1	T1	T1	T1	T1	T1	T1	T2	T2	T2	T2	T2	T2	T2
ei_uk	-	.41**	-.09	.06	-.01	.02	.03	.66**	.24**	-.02	.10*	.07	.03	.03
T1		.46**	.07	.09	.02	-.13*	-.12*	.58**	.25**	.07	.08	.04	-.04	-.12*
nac_uk	.45**	-	.17**	.28**	.25**	-.15**	-.08	.33**	.60**	.10*	.27**	.25**	-.12*	-.11*
T1	.40**		.20**	.18**	.19**	-.27**	-.22**	.36**	.52**	.10*	.18**	.17**	-.16**	-.18**
rp_uk	.06	.20**	-	.41**	.26**	-.05	-.09	-.08	.11*	.57**	.29**	.18**	-.09	-.21**
T1	-.13**	.14**		.54**	.31**	-.25**	-.29**	.08	.26**	.60**	.33**	.20**	-.34**	-.33**
sp_uk	.13*	.26**	.54**	-	.53**	-.22**	-.24**	.10*	.32**	.26**	.57**	.36**	-.18**	-.18**
T1	-.09	.16**	.37**		.42**	-.35**	-.45**	.16**	.24**	.43**	.58**	.36**	-.42**	-.44**
tj_uk	.05	.25**	.23**	.37**	-	-.30**	-.35**	.04	.33**	.20**	.36**	.46**	-.21**	-.22**
T1	-.08	.17**	.30**	.53**		-.23**	-.39**	.04	.27**	.26**	.41**	.61**	-.23**	-.38**
proš ^a	-.04	-.22**	-.07	-.16**	-.30**	-	.51**	.00	-.14**	.02	-.14**	-.22**	.56**	.34**
T1	.00	-.13**	-.05	-.13**	-.16**		.50**	-.14**	-.28**	-.21**	-.27**	-.20**	.52**	.43**
izrav ^a	-.08	-.19**	-.12*	-.27**	-.42**	.49**	-	.00	-.12**	-.05	-.19**	-.28**	.41**	.66**
T1	.06	-.03	-.04	-.09	-.20**	.60**		-.13*	-.20**	-.23**	-.35**	-.36**	.44**	.74**
ei_uk	.67**	.41**	.02	.11*	.10	-.12*	-.13*	-	.41**	-.05	.15**	.08	-.08	.05
T2	.58**	.27**	-.12**	-.04	-.07	.01	.04		.39**	.10	.10	.05	-.12*	-.12*

	ei_uk	nac_uk	rp_uk	sp_uk	tj_uk	proš ^a	izrav ^a	ei_uk	nac_uk	rp_uk	sp_uk	tj_uk	proš ^a	izrav ^a
	T1	T1	T1	T1	T1	T1	T1	T2	T2	T2	T2	T2	T2	T2
nac_uk	.32**	.62**	.17**	.30**	.33**	-.19**	-.23**	.46**		.12**	.35**	.38**	-.21**	-.16**
T2	.16**	.51**	.15**	.20**	.25**	-.13**	-.03	.33**	-	.24**	.23**	.23**	-.24**	-.20**
rp_uk	.03	.11*	.64**	.37**	.21**	-.02	-.11*	-.02	.15**		.38**	.17**	-.01	-.13**
T2	-.05	.06	.50**	.22**	.19**	-.01	-.01	-.04	.15**	-	.44**	.24**	-.33**	-.27**
sp_uk	.22**	.31**	.29**	.51**	.31**	-.13*	-.15**	.22**	.40**	.43**		.49**	-.20**	-.26**
T2	-.09*	.10*	.27**	.52**	.39**	-.03	-.07	-.09*	.15**	.32**	-	.47**	-.40**	-.41**
tj_uk	.17**	.27**	.17**	.33**	.47**	-.25**	-.31**	.18**	.40**	.20**	.51**		-.30**	-.38**
T2	-.06	.15**	.17**	.36**	.57**	-.11*	-.23**	-.06	.23**	.17**	.45	-	-.32**	-.42**
proš ^a	-.07	-.16**	-.15**	-.19**	-.18**	.53**	.38**	-.20**	-.28**	-.19**	-.23**	-.35**		.46**
T2	.11*	-.06	-.07	-.07	-.14**	.62**	.54**	.01	-.11*	.03	-.06	-.17**	-	.53**
izrav ^a	-.15**	-.22**	-.21**	-.25**	-.30**	.36**	.67**	-.13*	-.29**	-.24**	-.29**	-.46**	.46**	
T2	.08	-.03	-.13**	-.05	-.17**	.48**	.76**	.09	-.03	-.04	-.11*	-.26**	.59**	-

Napomena. ei_uk = etnički identitet, nac_uk = etnonacionalizam, rp_uk = percepcija realne prijetnje, sp_uk = percepcija simboličke prijetnje, parc_tj_uk = međugrupna tjeskoba (kompozitni indikatori), proš = prošireni međugrupni kontakt, izrav = izravni međugrupni kontakt.

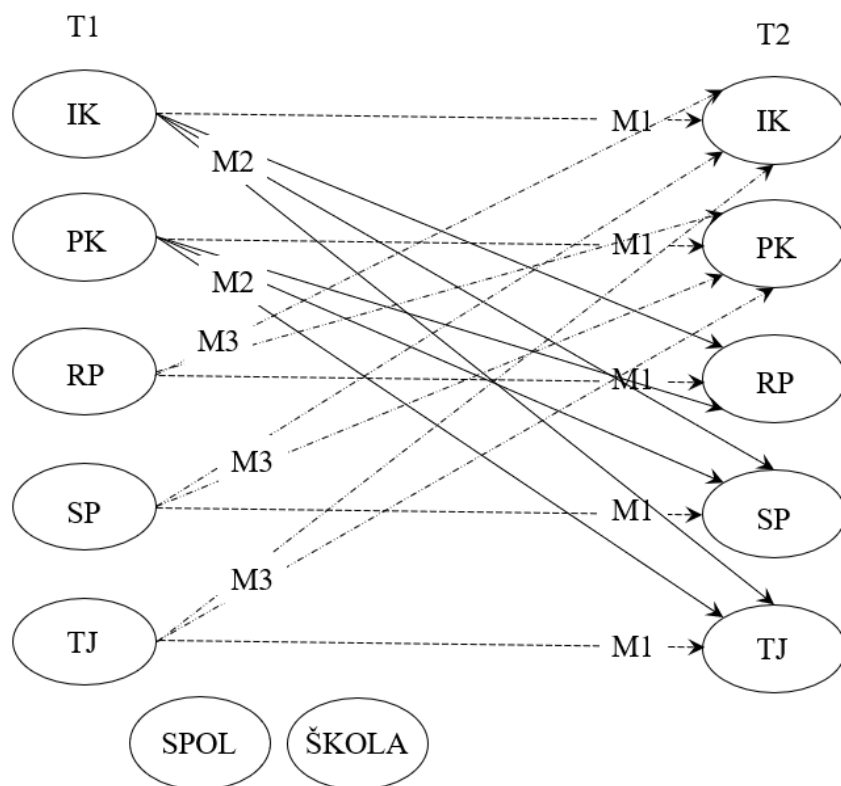
Ispod dijagonale napisane su vrijednosti za postkonfliktni kontekst u standardnom fontu i za nekonfliktni kontekst u kurzivu, a iznad dijagonale za većinu u standardnom fontu i za manjinu u kurzivu.

** = $p < .01$; * = $p < .05$; ^a = rezultate na ovim varijablama imaju sudionici s iskustvom izravnog ili proširenog kontakta (N=818)

6.3. Longitudinalni efekti izravnog i proširenog međugrupnog kontakta na percepciju međugrupne prijetnje i međugrupnu tjeskobu

Nakon što smo proveli sve preliminarne provjere i definirali adekvatne mjerne modele, prešli smo na postavljanje i testiranje longitudinalnih autoregresivnih križnih panel modela (eng. longitudinal autoregressive cross-lagged panel model, AR-CLPM) pomoću SEM metode. Temeljno o principu testiranja opisali smo u dijelu obrade podataka te ćemo u ovom dijelu teksta samo podsjetiti da je AR-CL nacrtom istraživanja s prikupljenim podacima u dvije vremenske točke moguće ispitati recipročne utjecaje jednog konstrukta na drugi kroz vrijeme, kontrolirajući istovremeno stabilnost konstrukta sa samim sobom u vremenu kao i povezanost ostalih konstrukata uključenih u model (Kline, 2016). Kako bismo ispitali odnose među konstruktima i odgovorili na prvi istraživački problem, testirali smo pristajanje četiri alternativna ugniježdena modela (slika 7). Model 1 bio je najjednostavniji model i uključivao je samo autoregresivne puteve, bez ijednog ukrižanog. Kao takav, predstavljao je referentni model za usporedbu, odnosno model temporalne stabilnosti, koji pretpostavlja da je jedini prediktor konstrukta u T2 taj isti konstrukt izmjeren u T1. Model 2 postavili smo tako da smo autoregresivnim putevima dodali i puteve od izravnog i proširenog međugrupnog kontakta iz T1 do percepcije realne i simboličke međugrupne prijetnje te međugrupne tjeskobe u T2. Model 2 predstavlja model pretpostavljene uzročnosti. Suprotno njemu, model 3 ili model obrnute uzročnosti, postavili smo tako da smo uz autoregresivne puteve specificirali i puteve od percepcije realne i simboličke međugrupne prijetnje te međugrupne tjeskobe u T1 do izravnog i proširenog međugrupnog kontakta u T2. Konačno, model 4 ili puni recipročni model predstavlja najsloženiji model i kao takav uključuje sve puteve specificirane u prethodnim modelima²¹. Za procjenu pristajanja strukturalnih modela podacima služili smo se istim kriterijima kao i kod određivanja mjernih modela, a modele smo međusobno uspoređivali pomoću razlike u veličini skaliranog hi-kvadrata (skalirani $\Delta\chi^2$). U slučaju da su dva modela pokazala jednako dobro pristajanje podacima, preferirani model bio je onaj parsimoničniji (Vötter i Schnell, 2019).

²¹ Svi modeli podrazumijevaju i uključene kovarijate spola i vrste škole (osnovna ili srednja), no kako su oni samo kontrola, ne navodimo ih posebno.

Slika 7.

Strukturalni AR-CLP model longitudinalnih efekata između izravnog i proširenog međugrupnog kontakta (IK i PK), percepcije realne i simboličke međugrupne prijateljstva (RP i SP) te percepcije međugrupne tjeskobe (TJ). Ucertani su svi putevi koje smo testirali u sklopu 4 ugniježdena modela. M1 (pravilno isprekidane linije) predstavljaju referentni model stabilnosti, M2 (pune linije) predstavljaju model pretpostavljene uzročnosti, M3 (nepravilno isprekidane linije) predstavljaju model obrnute uzročnosti i konačno, puni model recipročne uzročnosti (M4) dobijemo tako da uključimo sve ucrtane puteve od M1 do M3.

Napomena. T1=prva vremenska točka, T2=druga vremenska točka. Krugovi predstavljaju konstrukte (latentne varijable). Putevi od dviju kovarijata iz T1, spola i škole (osnovna ili srednja), na konstrukte u T2 nisu ucrtani zbog jasnoće prikaza, ali su uključeni u sve analize.

Mjerni model za testiranje longitudinalnih efekata između izravnih i proširenih međugrupnih prijateljstava, percepcije realne i simboličke međugrupne prijateljstva te međugrupne tjeskobe postavili smo s ograničenjima koja smo utvrdili prilikom testiranja longitudinalnih mjernih invarijantnosti. Matrice korelacija manifestnih varijabli (indikatora) strukturalnog modela u dvije točke mjerenja prikazali smo u prilogima 15 i 16.

U prilogu 17 prikazali smo pokazatelje pristajanja za sve testirane modele te se može primijetiti kako je svaki od njih imao zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike. Popratno, u prilogu 18 mogu se pročitati nestandardizirani i standardizirani koeficijenti stabilnosti i ukrižanih efekata.

Rezultati testiranja autoregresivnog modela pokazali su da su svi naši konstrukti prilično stabilni u vremenu te da takvi i ostaju neovisno o tome koji se ukrižani putevi dodali u model. Suprotno našim očekivanjima, niti jedan ukrižani put dodan u modelu 2 nije se pokazao značajnim, što sugerira da izravna i proširena međugrupna prijateljstva nisu prediktivna za percepciju međugrupne prijetnje i tjeskobe u vremenu u kojem smo mi prikupljali podatke. U modelu obrnute uzročnosti dobili smo značajan ukrižani put od percepcije realne međugrupne prijetnje u T1 do izravnih međugrupnih prijateljstava u T2. Ovaj nalaz znači da će veći doživljaj realne međugrupne prijetnje u T1 biti prediktivan za manje izravnih međugrupnih prijateljstava u T2 kod adolescenta u višetničkim zajednicama. U istom smo modelu primijetili i pojavu *supresor efekta*, koji je vidljiv u pozitivnom predznaku u odnosu između percepcije simboličke međugrupne prijetnje u T1 i izravnih međugrupnih prijateljstava u T2. Pojava supresor efekta nije rijetkost u modelima s latentnim varijablama u kojima su sve varijable, pa tako i supresor varijable, korigirane za pogrešku mjerenja. Dapače, neki autori (primjerice, Maassen i Bakker, 2001) upravo skreću pažnju na modele s dvije točke mjerenja koji tome mogu biti posebno podložni. Klasifikacije mogućih supresor efekta nisu sasvim jednoznačne, pogotovo ne u situacijama gdje ima više od dvije prediktorske varijable, no u ovom slučaju smatramo kako je riječ o *negativnoj supresiji* iz Velicerove (1978) klasifikacije, premda je ta klasifikacija ograničena na modele s tri varijable. Čini se da percepcija simboličke međugrupne prijetnje dijeli određenu količinu relevantnih informacija s izravnim međugrupnim prijateljstvima, no to varijance što oni dijele manje je od zajedničkih elemenata koje između sebe dijele percepcija realne i simboličke međugrupne prijetnje, a koji su nevezani za izravna međugrupna prijateljstva. Drugim riječima, percepcija simboličke međugrupne prijetnje ima ulogu supresora efekta realne međugrupne prijetnje na izravna međugrupna prijateljstva²². Konačno, model 4 sa svim ukrižanim putevima pokazao se

²² Proveli smo dodatne analize kako bismo provjerili što se događa u modelu između preostala dva tipa prijetnje kako pojedini tip izbacimo te smo potvrdili dobiveni odnos kada izbacimo percepciju međugrupne tjeskobe, ali kada izbacimo percepciju realne međugrupne prijetnje, nijedan put nije više značajan, ali su svi s očekivanim predznacima. U modelu bez percipirane simboličke međugrupne prijetnje, percepcija realne međugrupne prijetnje ostaje jedini značajni negativni prediktor.

kao model s dobrim pokazateljima pristajanja, no nije donio nijednu novu informaciju u odnosu na parsimoničniji model 3 te smo potonji zadržali kao preferirani završni model (prilog 19).

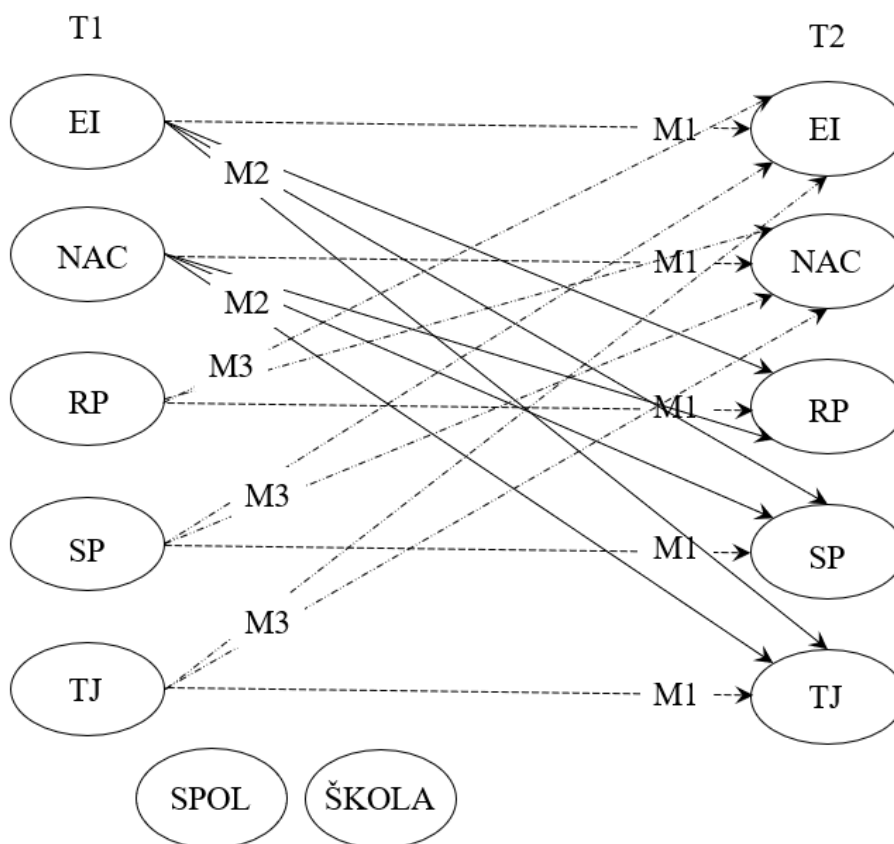
Setom prediktora iz prve vremenske točke objasnili smo 64.4% varijance izravnog međugrupnog kontakta u T2, 64.7% varijance proširenog međugrupnog kontakta u T2, 47.3% varijance percepcije realne međugrupne prijateljnosti u T2, 43.1% percepcije simboličke međugrupne prijateljnosti u T2 i 34.3% percepcije međugrupne tjeskobe u T2.

6.3.1. Moderatorski učinci grupnog statusa (većina/manjina) i konteksta (postkonfliktni/nekonfliktni)

Kako bismo testirali moguće moderatorske učinke grupnog statusa (većina/manjina) i konteksta (postkonfliktni/nekonfliktni) na odnose među varijablama u završno postavljenom AR-CLP modelu iz prethodnog koraka analize, proveli smo multigrupno testiranje opisano u dijelu o obradi podataka. Ukratko, multigrupno testiranje temelji se na usporedbi ugniježđenih modela i informira nas dolazi li do značajnog pada u pristajanju modela prilikom usporedbe modela u kojem smo sve ukrižane regresijske puteve izjednačili kroz obje vrijednosti moderatora s modelom u kojem smo dopustili da se svi efekti slobodno procjenjuju. Početni multigrupni model bez ograničenja pokazao je dobro pristajanje podacima i kod testiranja moderacije statusa (skalirani $\chi^2(939) = 1495.24$, $p < .001$, $\chi^2/df = 1.59$, CFI = 0.959, RMSEA = 0.039 [0.036, 0.043], SRMR = 0.054) i kod testiranja moderacije konteksta (skalirani $\chi^2(945) = 1520.136$, $p < .001$, $\chi^2/df = 1.60$, CFI = 0.958, RMSEA = 0.040 [0.036, 0.043], SRMR = 0.055). Model s izjednačenim ukrižanim putevima nije pokazao značajno lošije pristajanje podacima u odnosu na model sa slobodnim procjenama parametara niti prilikom testiranja moderacije statusa (skalirana $\Delta\chi^2(6) = 10.63$, $p = .099$), niti prilikom testiranja moderacije konteksta (skalirana $\Delta\chi^2(6) = 2.48$, $p = .863$). Takvi rezultati sugeriraju ekvivalentnost među grupama, odnosno nalažu da finalni AR-CLP model jednako dobro pristaje i etničkoj većini i manjini i postkonfliktnoj i nekonfliktnoj zajednici. Drugim riječima, nismo potvrdili pretpostavljene moderatorske učinke niti grupnog statusa niti konteksta.

6.4. Longitudinalni efekti identifikacije s vlastitom etničkom grupom na percepciju međugrupne prijatnje i međugrupnu tjeskobu

Kako bismo ispitali odnose među konstruktima i odgovorili na drugi istraživački problem, proveli smo isti analitički postupak prethodno opisanom, samo smo radili s varijablama identiteta umjesto kontakta (slika 8).

Slika 8.

Strukturalni AR-CLP model longitudinalnih efekata između etničkog identiteta i etnonacionalizma (EI i NAC), percepcije realne i simboličke međugrupne prijatnje (RP i SP) te percepcije međugrupne tjeskobe (TJ). Ucertani su svi putevi koje smo testirali u sklopu 4 ugniježdena modela. M1 (pravilno isprekidane linije) predstavljaju referentni model stabilnosti, M2 (pune linije) predstavljaju model pretpostavljene uzročnosti, M3 (nepravilno isprekidane linije) predstavljaju model obrnute uzročnosti i konačno, puni model recipročne uzročnosti (M4) dobijemo tako da uključimo sve ucrtane puteve od M1 do M3.

Napomena. T1=prva vremenska točka, T2=druga vremenska točka. Krugovi predstavljaju konstrukte (latentne varijable). Putevi od dviju kovarijata iz T1, spola i škole (osnovna ili srednja), na konstrukte u T2 nisu ucrtani zbog jasnoće prikaza, ali su uključeni u sve analize.

Mjerni model za testiranje longitudinalnih efekata između etničkog identiteta i etnonacionalizma, percepcije realne i simboličke međugrupne prijetnje te međugrupne tjeskobe postavili smo s ograničenjima koja smo utvrdili prilikom testiranja longitudinalnih mjernih invarijantnosti. Matrice korelacija manifestnih varijabli (indikatora) strukturalnog modela u dvije točke mjerenja prikazali smo na priložima 20 i 21.

U prilogu 22 prikazali smo pokazatelje pristajanja za sve testirane modele te se može primijetiti kako je svaki od njih imao zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike. Popratno, iz priloga 23 mogu se očitati nestandardizirani i standardizirani koeficijenti stabilnosti i ukrižanih efekata.

Očekivano, rezultati testiranja autoregresivnog modela pokazali su da su svi naši konstrukti prilično stabilni u vremenu te da takvi i ostaju neovisno o tome koji ukrižani putevi se dodali u model. Uvođenje usmjeravajućih veza od identitetnih varijabli u T1 do percepcije međugrupne prijetnje i tjeskobe u T2 rezultiralo je poboljšanjem općeg pristajanja modela, no kao jedina značajna veza pokazala se ona od etnonacionalizma u T1 do percepcije simboličke međugrupne prijetnje u T2. Model obrnute uzročnosti pokazao je još bolje pristajanje podacima sa značajnim putevima od percepcije simboličke međugrupne prijetnje u T1 do etničkog identiteta u T2, odnosno od percepcije međugrupne tjeskobe u T1 do etnonacionalizma u T2. Konačno, najbolje pristajanje podacima pokazao je model 4 s objedinjenim značajnim efektima utvrđenima prilikom testiranja modela 2 i 3. Naš finalno prihvaćeni model 4 prikazali smo na prilogu 24. Ovi nalazi upućuju na recipročan odnos identiteta i doživljaja prijetnje na našem uzorku kroz period od godine dana. Snažniji doživljaj simboličke međugrupne prijetnje s vremenom će dovesti do veće privrženosti vlastitoj etničkoj grupi kao što će i snažnije doživljena međugrupna tjeskoba s vremenom povećati etnonacionalističke sentimente. Istovremeno, izraženiji etnonacionalistički sentimente pokazali su se prediktivnima za veći doživljaj vanjske grupe kao ugrožavajuće za identitet vlastite grupe.

Setom prediktora iz prve vremenske točke objasnili smo 45.8% varijance etničkog identiteta u T2, 46.7% varijance etnonacionalizma u T2, 47.7% varijance percepcije realne međugrupne prijetnje u T2, 44.6% percepcije simboličke međugrupne prijetnje u T2 i 35.2% percepcije međugrupne tjeskobe u T2.

6.4.1. Moderatorski učinci grupnog statusa (većina/manjina) i konteksta (postkonfliktni/nekonfliktni)

Kako bismo testirali moguće moderatorske učinke grupnog statusa (većina/manjina) i konteksta (postkonfliktni/nekonfliktni) na odnose među varijablama u završno postavljenom AR-CLP modelu iz prethodnog koraka analize, ponovili smo multigrupno testiranje ugniježđenih modela. Početni multigrupni model bez ograničenja pokazao je dobro pristajanje podacima i kod testiranja moderacije statusa (skalirani $\chi^2(1356) = 2164.095$, $p < .001$, $\chi^2/df = 1.60$, CFI = 0.955, RMSEA = 0.039 [0.036, 0.042], SRMR = 0.051) i kod testiranja moderacije konteksta (skalirani $\chi^2(1362) = 2108.308$, $p < .001$, $\chi^2/df = 1.55$, CFI = 0.959, RMSEA = 0.037 [0.034, 0.040], SRMR = 0.049). Model s izjednačenim ukrižanim putevima nije pokazao značajno lošije pristajanje podacima u odnosu na model sa slobodnim procjenama parametara niti prilikom testiranja moderacije statusa (skalirana $\Delta\chi^2(12) = 10.53$, $p = .638$), niti prilikom testiranja moderacije konteksta (skalirana $\Delta\chi^2(12) = 18.76$, $p = .066$). Takvi rezultati sugeriraju ekvivalentnost među grupama, odnosno nalažu da finalni AR-CLP model jednako dobro pristaje i etničkoj većini i manjini i postkonfliktnoj i nekonfliktnoj zajednici. Drugim riječima, nismo potvrdili pretpostavljene moderatorske učinke niti grupnog statusa niti konteksta.

7. RASPRAVA

Da, jer nekako više cijene Talijane zato što su oni kao manjina. I onda oni imaju veća prava i takve stvari. Njima je lakše i gradivo i sve, ovdje u školi. Kasnije opet mogu naći neki bolji posao jer znaju dva jezika, a mi toliko ne znamo talijanski koliko oni. Da, jer više traže te neke poslove kojima treba jezik, nego ove ostale.²³

Međugrupna prijetnja ima značajnu ulogu u oblikovanju međugrupnih odnosa jer njeno javljanje tijekom interakcija između pripadnika različitih grupa može rezultirati negativnim stavovima i očekivanjima, aktivirati kognitivne pristranosti i heuristike, smanjiti kontrolirano mišljenje i probuditi snažne neugodne emocije, poput straha, ljutnje, bijesa i mržnje. Uz sve to, percipirana međugrupna prijetnja može dovesti do negativnih ponašajnih namjera ili ponašanja

²³ Citat iz fokusne grupe provedene s osnovnoškolcima u nastavi na hrvatskom jeziku iz Istre u sklopu kvalitativnog dijela projekta IntegraNorm. Odgovor na pitanje misle li učenici da im etnička pripadnost može pomoći ili odmoći u životu koji jasno odražava doživljaj realne prijetnje od etničke manjine.

prema drugoj grupi, odnosno do raznih oblika diskriminacija i agresije (Stephan i Stephan, 2016). Doživljaj prijetnje imanentan je ljudskoj prirodi jer je riječ o visoko funkcionalnom, adaptivnom mehanizmu, kojim osiguravamo kako vlastito preživljavanje tako i opstanak naše grupe (Haselton i Buss, 2003). Međutim, doživljaj prijetnje može trajno narušiti društvene odnose i kvalitetu života te je stoga važno razumjeti zašto i kako do nje dolazi u određenom kontekstu. Upravo iz tog razloga, prijetnja je već dugi niz godina u interesu brojnih istraživača, no tek s konceptualizacijom teorije međugrupne prijetnje (eng. intergroup threat theory – ITT; Stephan i Stephan, 2000; W. G. Stephan i Renfro, 2002) stvoren je jedan širi istraživački okvir unutar kojega je bilo moguće sistematizirati dosadašnje spoznaje, kao i potaknuti kreiranje novih hipoteza i proširiti razumijevanje dinamike međugrupnih odnosa i konflikata. Jedan od ključnih doprinosa ITT-a predstavlja identifikacija različitih izvora percepcije prijetnje, koji uključuju realnu ugrozu (poput natjecanja za resurse, položaj i status), simboličku ugrozu (poput fundamentalnih razlika u svjetonazorima i kulturalnih razlika) i međugrupnu tjeskobu (poput nelagode i straha od susreta s nepoznatim). S obzirom na to da percepcija prijetnje, ukoliko se javi tijekom međugrupnih interakcija, može postati dominantno obilježje društvenog funkcioniranja u zajednici, istraživanja prijetnje u stvarnim uvjetima suživota dviju ili više grupa, kao što su to višetničke sredine, od iznimnog su značaja. Kako je i sama teorija međugrupne prijetnje nastala kao dodatan i cjelovitiji teorijski doprinos razumijevanju predrasuda, tako su se i istraživači iz ovog područja primarno usmjerili na ispitivanje prediktivne uloge koju različiti oblici prijetnje imaju na, mahom nepovoljne, međugrupne ishode. Neupitna je vrijednost tih znanstvenih spoznaja kao i njihova iskoristivost u praktične svrhe, no ovim istraživanjem prvenstveno smo željeli odgovoriti na nedostatak u istraživanju prethodnica doživljaja međugrupne prijetnje. Naime, istraživanje prethodnica međugrupne prijetnje ključno je za razumijevanje individualnih, kontekstualnih i političkih faktora koji pridonose međugrupnim napetostima i konfliktima. Kada naučimo koji su faktori rizika najistaknutiji u kojim kontekstima i između kojih grupa, bit ćemo u mogućnosti predložiti empirijski utemeljene strategije, koje će za cilj imati poticati međugrupni dijalog te prevenirati bilo kakve potencijalne buduće konflikte. Nužno je razumjeti pod kojim uvjetima se javlja koji tip prijetnje jer ćemo tada znati i kako je smanjiti te poboljšati međugrupne odnose (Rios i sur., 2018).

Stoga je cilj ovog istraživanja bio ispitati ulogu različitih oblika međugrupnog kontakta i identifikacije s vlastitom grupom u predikciji različitih oblika međugrupne prijetnje prema teoriji

međugrupne prijateljstva (Stephan i Stephan, 2000; W. G. Stephan i sur., 2002), kod adolescenata iz višetničkih zajednica u Hrvatskoj. Kroz dva istraživačka problema provjerili smo longitudinalne efekte izravnih i proširenih međugrupnih prijateljstava te etničkog identiteta i etnonacionalizma na percepciju međugrupne prijateljstva. U okviru oba problema provjerili smo i jesu li pretpostavljeni odnosi moderirani većinsko-manjinskim statusom grupe te višetničkim kontekstom istraživanja. Simultano ispitivanje većinske i manjinske grupe daje nam jasniju sliku o učinkovitosti međugrupnih prijateljstava i različitih oblika vezanosti za vlastitu grupu kod etničke većine i kod manjina. Drugim riječima, bili smo u mogućnosti ispitati ekvivalentnost longitudinalnih efekata između većine i manjine te na taj način identificirati sličnosti i razlike u iskustvima grupa različitog statusa. Nadalje, nismo pronašli nijedno istraživanje u kojem se provjeravala moderacija konteksta u navedenim odnosima između varijabli, a naš specifični istraživački kontekst može dati vrijedan doprinos daljnjem razvoju teorije i prakse u području razumijevanja i rada na međugrupnim odnosima. Bili smo u mogućnosti provjeriti razlikuju li se odnosi među varijablama kontakta, unutargrupne identifikacije i percepcije prijateljstva ovisno o tome radi li se o grupama iz postkonfliktnog vukovarskog konteksta, u kojem još uvijek nije došlo do socijalnog oporavka zajednice ili o grupama iz nekonfliktnih konteksta, u kojem većina i manjina već desetljećima funkcioniraju kao dobro integrirano multikulturno društvo.

7.1. Longitudinalni efekti izravnog i proširenog međugrupnog kontakta na percepciju međugrupne prijateljstva i međugrupnu tjeskobu

„To nikad nije ni bilo pravo prijateljstvo. Stalno su onako malo gledali drukčije jedan na drugog nego kad bi gledali Hrvat i Hrvat i Srbin i Srbin. Drukčije je. Ne znam. Meni osobno nije uopće bitno.“²⁴

Po pitanju međugrupnog kontakta, sudionici ovog istraživanja izvještavaju o većoj frekvenciji proširenih, nego izravnih međugrupnih prijateljstava. Najčešći odgovori kod proširenih međugrupnih prijateljstava u obje točke mjerena na cijelom uzorku glase da prijatelji i članovi obitelji naših sudionika, prema njihovim procjenama, imaju nekoliko ili puno međugrupnih prijatelja, što bi sugeriralo normativnost takvog ponašanja. Pri tome, prošireni kontakti češća su pojava kod pripadnika etničkih manjina. Time smo ustanovili da je međugrupni kontakt

²⁴ Citat iz fokusne grupe provedene s osnovnoškolcima u nastavi na hrvatskom jeziku iz Vukovara u sklopu kvalitativnog dijela projekta IntegraNorm. Razgovor o pojavnosti i poticanju međugrupnih prijateljstava iz kojega je vidljiva razlika u kvaliteti etnički homogenih i etnički heterogenih prijateljstava.

prihvatljiviji u najbližem krugu prijatelja i obitelji pripadnika manjina u odnosu na većinu. Taj nalaz ne iznenađuje s obzirom na to da je numerička i normativna manjina ta koja je u većoj prilici stupiti u kontakte s većinom i kojoj su ti kontakti potrebniji nego što je to slučaj s pripadnicima većine. U skladu s prethodnim spoznajama o većoj kvantiteti i kvaliteti izravnog međugrupnog kontakta kod pripadnika manjine (Birtel i sur., 2019; Čorkalo Biruški i Ajduković, 2012; Čorkalo Biruški i sur., 2019; Löw Stanić, 2014), utvrdili smo da etničke manjine dosljedno izvještavaju o intenzivnijim kontaktima s većinom u vidu veće proporcije odgovora „puno“ kada ih se pita za broj međugrupnih prijatelja, kao i veće proporcije odgovora „jako često“ kada ih se pita o čestini druženja s međugrupnim prijateljima. Što se tiče razlike u rezultatima na mjerama proširenog međugrupnog prijateljstva obitelji i vršnjaka s obzirom na višeetnički kontekst istraživanja, utvrdili smo da sudionici iz nekonfliktnog tipa konteksta generalno izvještavaju o većem broju prijatelja i članova obitelji koji imaju prijatelje iz druge etničke grupe u odnosu na sudionike iz postkonfliktnog konteksta. U skladu s tim nalazima su i rezultati na mjerama izravnih međugrupnih prijateljstava, gdje kategorije odgovora „nekoliko“ i „puno“ na pitanje o broju međugrupnih prijatelja značajno više biraju sudionici iz nekonfliktnog konteksta u odnosu na postkonfliktni. Osim većeg broja međugrupnih prijatelja, sudionici iz nekonfliktnog konteksta izvještavaju i o češćim druženjima s njima. Čini se da sjećanje na prošli međugrupni sukob još uvijek u nekoj mjeri određuje prirodu međugrupnih odnosa u postkonfliktnoj zajednici, odnosno određuje manji stupanj međuetničke bliskosti. Moguće je da na razinu pojavnosti izravnih i proširenih međugrupnih prijateljstava djeluju socijalne norme o međugrupnom kontaktu (Pehar i sur., 2020), a koje se razlikuju s obzirom na povijest odnosa među grupama i manje su permisivne u postkonfliktnom kontekstu. Pridržavanju normi vlastite etničke grupe posebno su skloni oni koji se snažnije identificiraju s tom grupom (Turner i sur., 1987), a dobiveni rezultati pokazuju upravo takav profil sudionika u našem istraživanju što je vidljivo kroz visoku izraženost etničkog identiteta u našem uzorku.

Testiranjem postavljenih alternativnih strukturalnih modela u okviru SEM metode, pokazali smo da je našim podacima najprimjereniji model obrnute uzročnosti od očekivane, odnosno suprotno postavljenim hipotezama 1.1. i 1.2., utvrdili smo samo jedan značajan ukrižani efekt, odnosno pokazali smo da će veći doživljaj realne međugrupne prijateljstva u T1 biti prediktivan za manje izravnih međugrupnih prijateljstava u T2. Negativan ukrižani efekt od percipirane realne međugrupne prijateljstva do izravnih međugrupnih prijateljstava znači da će oni adolescenti koji imaju

višu razinu percipirane realne prijetnje u T1 (u odnosu na druge), u T2 imati niže rezultate na mjeri izravnih međugrupnih prijateljstava, nego što bi se to očekivalo na temelju njihovih rezultata na mjeri izravnih međugrupnih prijateljstava u T1. Negativni efekt pokazuje da se izravna međugrupna prijateljstva smanjuju u funkciji percepcije realne međugrupne prijetnje.

Nismo utvrdili statistički značajne odnose između proširenog međugrupnog prijateljstva i percepcije međugrupne prijetnje što bi značilo da proširena međugrupna prijateljstva na međugrupne odnose djeluje preko nekih drugih puteva, ne putem redukcije međugrupne prijetnje i tjeskobe. Izglednije je da se proširenim međugrupnim kontaktom šalju poruke o unutargrupnim deskriptivnim i preskriptivnim normama o vanjskoj grupi i normama vanjske grupe o vlastitoj, nego što se smanjuje doživljaj međugrupne prijetnje. S obzirom na smjer povezanosti između međugrupnih prijateljstava i percepcije međugrupne prijetnje koji smo dobili u ovom istraživanju, možemo povući paralelu pa zaključiti da će po istom principu i međugrupna prijetnja stavljena u ulogu prediktora djelovati na izravna, ali ne i na proširena međugrupna prijateljstva. Neočekivano je i da nismo potvrdili prediktivnost izravnog i proširenog međugrupnog prijateljstva na doživljaj međugrupne tjeskobe (Christ i sur., 2010; Pettigrew i Tropp, 2008; Vedder i sur., 2017; Wölfer i sur., 2018; Wright i sur., 1997), no to može biti i rezultat odabira specifikacije modela. Mi smo se usmjerili na odrednice percepcije prijetnje koju smo zahvatili kroz tri konstrukta, no kako ITT ističe cirkularnost modela te mogućnost da se tjeskoba smatra i prethodnicom i posljedicom percepcije prijetnje, moguće je da bi istraživanja koja tjeskobu drukčije pozicioniraju u modelu od onoga kako smo je mi pozicionirali u ovom istraživanju, pokazala da je međugrupna tjeskoba mehanizam djelovanja u odnosu percepcije prijetnje i međugrupnih prijateljstava (W. G. Stephan i Renfro, 2002). Drukčiju ulogu međugrupne tjeskobe od one koju smo joj mi dali kao zasebnog tipa prijetnje valjalo bi provjeriti u budućim istraživanjima. Naime, prilikom stvarne ili zamišljene interakcije s pripadnikom grupe za koju pojedinac vjeruje da je nepravedno privilegirana, mogu se javiti neugodne emocije koje će dovesti do izostanka želje za interakcijom s pripadnicima te grupe, a kamoli da se s njima uđe u neki dublji odnos, poput prijateljstva. To bi bio mogući afektivni put djelovanja realne prijetnje na smanjenje međugrupnih prijateljstava preko doživljaja tjeskobe, dok bi kognitivna ruta uključivala postojeća negativna uvjerenja o pripadnicima vanjske grupe koja se aktiviraju uslijed percepcije nejednakih mogućnosti. Percepcija diskriminacije vlastite grupe pri čemu se vanjsku grupu percipira kao konkurenta za željene ograničene resurse, može pojačati

postojeće negativne stereotipe, stvoriti atmosferu nepovjerenja i doživljaja nepravde te na taj način otežati formiranje međugrupnih prijateljstava među adolescentima.

Premda smo zahvaljujući longitudinalnom nacrtu istraživanja s dvije točke mjerenja bili u mogućnosti provjeriti recipročnu uzročnost između varijabli međugrupnog kontakta i percepcije međugrupne prijateljnosti, potpuniju sliku dobili bismo da smo imali više točaka mjerenja. Naime, ključna odlika međuodnosa kontakta i prijateljnosti jest njegova temporalnost, odnosno međutjecaj varijabli mijenja se u vremenu (Abrams i Eller, 2016). Stoga bismo iz longitudinalnih istraživanja s više točaka mjerenja mogli provjeriti i te pretpostavljene mehanizme. Jedno od takvih istraživanja proveli su Van Laar i suradnici (2005) te su pokazali da međugrupna tjeskoba, shvaćena kao tip prijateljnosti i inače pozicionirana kao medijator između međugrupnog kontakta i predrasuda, u kasnijim točkama mjerenja postaje prediktor međugrupnog kontakta.

Percepcija realne prijateljnosti kako smo je operacionalizirali u ovom istraživanju uključuje percepciju da druga grupa ima više privilegija i prava, prednost pri zapošljavanju te više obrazovnih prilika, lakši put kroz obrazovni sustav i bolje uvjete u školama. Dakle, doživljaj nepravdne podjele resursa smanjuje vjerojatnost međugrupnih prijateljstava. Dobiveni nalaz možemo objasniti iz perspektive pristupa socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1979) koji nalaže da pojedinci teže očuvanju pozitivnog socijalnog identiteta tako što favoriziraju vlastitu grupu te se, pod određenim uvjetima, distanciraju od drugih grupa. Jedan od tih uvjeta uključuje percepciju realne međugrupne prijateljnosti na koju grupe reagiraju zatvaranjem u svoje etničke krugove moguće kako bi iskazali unutargrupnu solidarnost i kako bi se udaljili od izvora prijateljnosti. Međugrupno natjecanje potiče i unutargrupni moral, kohezivnost i suradnju tako da stvarni i percipirani sukobi između grupa ne samo da stvaraju antagonizam s vanjskom grupom, nego i jačaju unutargrupnu identifikaciju i privrženost vlastitoj grupi (Tajfel i Turner, 1979). Kao doprinos istraživanjima u kojima se potvrdila pozitivna povezanost negativnog kontakta i percepcije realne prijateljnosti (Aberson i Gaffney, 2008; Corenblum i W. G. Stephan, 2000), u ovom istraživanju pokazali smo da će realna prijateljnost negativno djelovati i na međugrupna prijateljstva.

Prema teoriji međugrupne prijateljnosti, posljedica doživljaja prijateljnosti jest i smanjeni međugrupni kontakt i povećano izbjegavanje članova vanjske grupe (W. G. Stephan i sur., 2015), a s obzirom na to da kontakt i prethodi doživljaju prijateljnosti to upućuje na cirkularnost same teorije.

Pokazalo se da će odgovori na percepciju realne prijetnje biti pragmatične prirode, poput udaljavanja od vanjske grupe i izbjegavanja kontakata s njima, a izbjegavanje kontakata s vanjskom grupom može se shvatiti kao oblik predrasuda koje će spriječiti razvoj međugrupnih odnosa (Awale i sur., 2018). Brambilla i suradnici (2013) eksperimentalno su pokazali da percipirana prijetnja sigurnosti vlastite grupe negativno predviđa želju za interakcijom s vanjskom grupom, a u ovom istraživanju, na longitudinalnim podacima, potvrdili smo da to vrijedi i za drugi tip realne prijetnje koji nije toliko usmjeren na sigurnost grupe koliko na percipiranu diskriminaciju te za drugi tip kontakata - međugrupna prijateljstva. Adolescenti teže sklapaju prijateljstva s onima za koje pretpostavljaju da imaju bolji tretman od njih na temelju svoje etničke pripadnosti kako u širem društvenom kontekstu tako i u specifičnom situacijskom kontekstu kakvo je školsko okruženje, a škole su najrelevantniji kontekst za djecu i adolescente unutar kojega grade svoju društvenu mrežu. Percepcija da njihova grupa nema zaslužene resurse može dovesti do nezadovoljstva statusom i pada samopoštovanja kod adolescenata kojima je pripadnost etničkoj grupi izražen socijalni identitet, te kako bi povratili narušeno samopoštovanje moguće je da dominantno ulaze u etnički homogena prijateljstva. Na tragu principa homofilije (McPherson i sur., 2001) prema kojemu je izgledniji kontakt između sličnih, nego različitih pojedinaca, adolescenti će biti manje skloni stupati u prijateljstva i povezati se s onima za koje pretpostavljaju da ne dijele jednako viđenje socijalne stvarnosti. Kako se razvoj i oblikovanje identiteta djece i mladih odvijaju paralelno sa stvaranjem prijateljstava u školskom okruženju (Umaña-Taylor i sur., 2020), javlja se opasnost od nepoželjnih socijalizacijskih ishoda, poput kategoriziranja i vrednovanja vršnjaka samo na temelju etničke pripadnosti, zanemarujući druge vidove identiteta i uviđanje potencijalnih međugrupnih sličnosti.

Sama operacionalizacija realne prijetnje kroz doživljaj diskriminacije često je istraživana na uzorku manjina pri čemu se pokazalo da će pozitivni kontakti s većinom smanjiti strah od diskriminacije i dovesti do pozitivnijih međugrupnih ishoda (Lutterbach i Beelmann, 2019), kao i da će percepcija diskriminacije dovesti do negativnih stavova prema većini (Jasinskaja-Lathi i sur., 2009). Naši rezultati potvrđuju pronađene veze, no sa smjerom efekta od percipirane diskriminacije do međugrupnog prijateljstva i jednakom snagom neovisnom od grupnog statusa i većinsko-manjinskog konteksta. Prethodna istraživanja pokazala su da je percipirana diskriminacija među pripadnicima manjinskih grupa štetna za njihova nastojanja da izgrade pozitivne odnose s pripadnicima većinske grupe (vidi Bagci i sur., 2017), a mi smo te nalaze

proširili tako što smo pokazali da oni vrijede u svim našim istraživačkim kontekstima kako za pripadnike etničkih manjina tako i za pripadnike većine.

7.2. Longitudinalni efekti identifikacije s vlastitom etničkom grupom na percepciju međugrupne prijete i međugrupnu tjeskobu

„Pa, ne znam kako da to objasnim. Ta jedna djevojčica se njoj rugala kako je ona Srkinja i onda su oni [vršnjaci] počeli svi se njoj izrugivati. To je došlo do njene mame i ona je to prijavila nastavnici i onda je nastavnica nama objasnila kako to nije lijepo i onda smo se mi počeli družiti svi s njom.“²⁵

Navedena situacija opisuje važnost socijalnog konteksta u kojem se jedan socijalni identitet ističe više u odnosu na drugi i kako ti istaknuti socijalni identiteti utječu na socijalno ponašanje i prosuđivanje. Socijalni identitet definira pojedinca, daje mu vrijednost i upravo je to razlog zašto su ljudi motivirani uspostaviti pozitivnu različitost svoje grupe u odnosu na relevantnu vanjsku. Važno identitetno obilježje u zajednicama u kojima je etnička raznolikost veća upravo je etnički identitet i stoga nas je zanimala njegova uloga u predikciji doživljaja međugrupne prijete. Po pitanju identifikacije s vlastitom etničkom grupom, sudionici ovog istraživanja izvještavaju o prilično snažnoj izraženosti unutargrupne privrženosti koja bi bila u kategoriji pozitivnih osjećaja etničkog ponosa bez negativnih tendencija prema drugim etničkim grupama. Prisutna je i etnonacionalistička ideologija operacionalizirana kroz uvjerenje da je nečiji narod bolji i moralno ispravniji od drugih naroda, no prosječni rezultati ne prelaze neutralnu točku skale.

Testiranjem postavljenih alternativnih strukturalnih modela u okviru SEM metode, pokazali smo da je našim podacima najprimjereniji recipročni model, odnosno utvrdili smo tri značajna ukrižana efekta. Pokazali smo da će doživljena međugrupna tjeskoba u T1 biti pozitivan prediktor za etnonacionalizam u T2, etnonacionalizam u T1 pozitivno će predviđati percepciju simboličke međugrupne prijete u T2, a percepcija simboličke međugrupne prijete u T1 dovest će do jačanja etničkog identiteta u T2. Svi pozitivni ukrižani efekti pokazuju da se rezultati adolescenata na mjerama etnonacionalizma, percipirane simboličke prijete i etničkog identiteta

²⁵ Citat iz fokusne grupe provedene s osnovnoškolcima u nastavi na hrvatskom jeziku iz Vukovara u sklopu kvalitativnog dijela projekta IntegraNorm. Odgovor na pitanje o tome kako pripadanje određenoj etničkoj grupi može pomoći ili odmoći u životu. U višeetničkim sredinama razlikovanje po etničkoj pripadnosti česta je pojava i iako nije odmah vidljivo razlikovno obilježje, poput druge rase ili spola, jednom kategorizirano, usmjerava daljnje međugrupne interakcije.

povećavaju u funkciji doživljaja međugrupne tjeskobe, etnonacionalizma i percepcije simboličke prijetnje. Rezultati su ukazali na recipročnost odnosa identiteta i doživljaja prijetnje na našem uzorku adolescenata u periodu od godine dana. Snažniji doživljaj simboličke međugrupne prijetnje s vremenom će dovesti do veće privrženosti vlastitoj etničkoj grupi kao što će i snažnije doživljena međugrupna tjeskoba s vremenom povećati etnonacionalističke ideje. Istovremeno, izraženiji etnonacionalistički identitet pokazao se prediktivnima za veći doživljaj vanjske grupe kao ugrožavajuće za identitet vlastite grupe. Od svih efekata, naj snažnijim i najstabilnijim pokazao se efekt međugrupne tjeskobe na etnonacionalizam i ako dobivene rezultate postavimo kao vremenski slijed počevši od tog naj snažnijeg efekta možemo uočiti spiralu međuodnosa prijetnje i identifikacije u kojoj međugrupna tjeskoba povećava etnonacionalizam, etnonacionalizam povećava doživljaj simboličke prijetnje, a simbolička prijetnja povećava etnički identitet.

Istraživanje je rađeno na grupama koje su već dugi niz godina u suživotu za razliku od (i)migranta ili tražitelja azila (na kojima je provedena većina istraživanja međugrupne prijetnje) pa je to dalo vremena prijetnji da se razvije na temelju postojećih razina negativnih stavova prema vanjskoj grupi ili doživljenih iskustava. S obzirom da je riječ o adolescentima, moguće je da su pod utjecajem transgeneracijskog prijenosa stavova i normi o drugoj grupi (Stasiuk i Bilewicz, 2013). Kako su već razvili neku percepciju o drugoj grupi kao više ili manje ugrožavajućoj, ideja dolaska u kontakt s pripadnicima te grupe, može rezultirati pojavom tjeskobe. Autori teorije međugrupne prijetnje naglašavaju recipročnost odnosa među varijablama u modelu, a kako smo u ovom istraživanju imali samo dvije točke mjerenja, ne možemo zaključiti o daljnjem vremenskom odnosu među varijablama (Stephan i Stephan, 2018). No, možemo pretpostaviti da bi unutargrupna vezanost operacionalizirana kroz socijalne identitete etničke pripadnosti i etnonacionalizma u nekom momentu mogla biti i prediktor doživljaja prijetnje. Na tragu tog razmišljanja je i nalaz kojim smo djelomično potvrdili hipotezu 2.1., a koji potvrđuje prediktivnu ulogu etnonacionalizma u doživljaju simboličke prijetnje. Već u prethodnim istraživanjima pokazalo se da će većoj percepciji prijetnje biti skloniji oni pojedinci koji imaju izraženiju unutargrupnu vezanost jer oni imaju više za izgubiti od onih pojedinaca kojima pripadnost grupi nije toliko važan dio samopojmanja (Riek i sur., 2006). Pojedincima kojima je razvijen etnonacionalistički identitet vrednovanje sebe i svoje grupe zavisi od usporedbe s drugim relevantnim grupama s kojima su u stalnom natjecanju. Bitne su im superiornost i različitost od drugih grupa te im pripadnost njihovoj grupi služi kao leća kroz koju promatraju odnose u svom društvenom kontekstu (Uzelac i sur.,

2022; Verkuyten, 2009). Jedino vlastitu grupu vide kao ispravnu i kao svojevrsan moralni kompas. Motivirani idejama o nadmoći vlastite grupe skloni su u drugima vidjeti prijetnju svojim vrijednostima i tradicijama, odnosno osjetljiviji su na simboličku prijetnju, a vlastiti identitet štite tako da naglašavaju važnost vlastite grupe. Snažnija unutargrupna identifikacija može dovesti do veće osjetljivosti na realnu ili simboličku prijetnju ovisno o tome kakav je narativ vlastite grupe o vanjskoj, a čini se da je u našem kontekstu istaknutije obilježje razlikovanja na razini identiteta (jezik, porijeklo, običaji), ne resursa. Da će pojedinci koji se snažnije identificiraju s vlastitom nacijom biti skloni percipirati prisutnost doseljeničkih etničkih manjina kao prijetnju njihovoj kulturi i društvenom sustavu pokazali su i Van Oudenhoven i suradnici (1998), a da nacionalizam preko simboličke prijetnje dovodi do otvorenog iskazivanja predrasuda adolescenata prema Romima pokazali su i Dimitrova i suradnici (2015) te Ljubic i suradnici (2012). Osim što ti nalazi vrijede za doseljeničke skupine, Skokandić (2018) potvrđuje prediktivnu ulogu nacionalizma u doživljaju simboličke prijetnje i od tradicionalnih etničkih manjina u Hrvatskoj. U ovom istraživanju, proširili smo te spoznaje tako što smo pokazali da one jednako vrijede i za etničku većinu i za pripadnike novih i tradicionalnih etničkih manjina.

Najistaknutiji i najstabilniji efekt međugrupne tjeskobe ne iznenađuje kada uzmemo u obzir uzorak i kontekst prikupljanja podataka. Adolescenti su generalno populacija koja je vrlo zabrinuta oko toga kakvu sliku ostavljaju o sebi pred drugima i to je razvojno razdoblje gdje su razmišljanja i ponašanja snažno pod utjecajem poruka koje šalju vršnjaci, čijem utjecaju su adolescenti vrlo podložni (Nekić i sur., 2016). Pogotovo u kontekstu škola očekivali bismo najsnažnije djelovanje afektivnog i interpersonalnog tipa prijetnje kakva je po svojoj prirodi međugrupna tjeskoba. Premda se u brojnim istraživanjima potvrdila veza između međugrupne tjeskobe i međugrupnog kontakta (Binder i sur., 2009; Pettigrew i Hewstone, 2017; Vedder i sur., 2017), u ovom istraživanju bitnijom se pokazala za etnonacionalizam. Postoji mogućnost da je taj tip snažne identifikacije, glorifikacije i slijepe odanosti vlastitoj grupi adolescentima način obrane od neugodnih emocija i način na koji si jačaju potrebu za pripadanjem koja biva narušena neželjenim i neugodnim interakcijama ili samom idejom da bi do njih moglo doći. Prethodna istraživanja pokazala su da neugodne emocije prema vanjskoj grupi, poput ljutnje, jačaju identifikaciju s vlastitom grupom (Kessler i Hollbach, 2005) i samim time grupnu pripadnost čine salijentnim identitetom prilikom sljedećih susreta, a mi smo pokazali da isto vrijedi i za doživljaj međugrupne tjeskobe. Etnonacionalizam može biti i način kojim si adolescenti iz višetničkih sredina

racionaliziraju doživljenu međugrupnu tjeskobu. Neugodne emocije vezane uz ideju kontakta sa svojim vršnjacima iz druge etničke grupe objašnjavaju si tako da razviju uvjerenje da se tako osjećaju zato što je jedino njihov narod ispravan, dok su drugi manje vrijedni te tako pomire svoje doživljene sentimente i kognicije.

Osim afektivnog tipa prijetnje, do jače identifikacije s vlastitom grupom dovodi i percepcija više kognitivne simboličke prijetnje. Sadržajno, simbolička prijetnja nastaje kada se druga grupa percipira kao ona koja ugrožava identitet i svjetonazor vlastite grupe tako da je smisleno da se taj ugroženi identitet želi sačuvati jačanjem privrženosti prema vlastitoj grupi. U našem istraživačkom kontekstu, međugrupna tjeskoba i percipirana simbolička prijetnja djeluju na identitet za razliku od percipirane realne prijetnje. Mogućnost jest da jačanje povezanosti s vlastitom grupom nije adekvatan odgovor na percepciju realne prijetnje, nego je tu rješenje odmak od vanjske grupe. Kako smo pokazali u okviru prvog problema, s pripadnicima grupe koja je izvor realne prijetnje, adolescenti ne žele imati bliske kontakte niti razvijati prijateljstva. S druge strane, negativne efekte koje donose doživljena međugrupna tjeskoba i simbolička prijetnja, moguće je djelomično ublažiti povećanom identifikacijom s vlastitom grupom i tako zaštititi psihološku dobrobit. Ta ideja bila bi u skladu s modelom prijetnje - identifikacije (Schmid i Muldoon, 2015), prema kojemu percipirana prijetnja ne samo da je direktno negativno vezana uz opću dobrobit, nego i indirektno pozitivno preko snažnije identifikacije s vlastitom grupom relevantnom u danoj situaciji što je etnička grupa u našem primjeru. Tako shvaćeno, snažnije identificiranje s vlastitom etničkom grupom može biti svojevrsna strategija nošenja s percipiranom prijetnjom.

7.3 Moderatorski učinci grupnog statusa (većina/manjina) i konteksta (postkonfliktni/nekonfliktni)

Kada smo postavljali hipotezu o tome da će većinsko – manjinski status grupe moderirati longitudinalne efekte izravnog međugrupnog kontakta na doživljenu međugrupnu prijetnju, pri čemu će ti efekti biti veći za pripadnike etničke većine, nego za pripadnike etničkih manjina, vodili smo se prvenstveno spoznajama iz dosadašnjih istraživanja učinkovitosti međugrupnog kontakta na poboljšanje međugrupnih odnosa (Binder i sur., 2009; Raabe i Beelmann, 2011; Vezzali i sur., 2010) i nalazima iz rijetkih istraživanja u kojima se direktno testirala moderacija statusa na vezu između međugrupnog prijateljstva i doživljaja međugrupne tjeskobe (Binder i sur., 2009), odnosno na vezu između međugrupnog prijateljstva i doživljaja realne i simboličke međugrupne prijetnje

(Löw Stanić, 2014). Istim principom vodili smo se i kod postavljanja očekivanja da će efekti proširenog međugrupnog prijateljstva na percepciju međugrupne prijete biti jednako snažni i kod manjine i kod većine (Feddes i sur., 2009; Gomez i sur., 2011; Zhou i sur., 2018). Što se tiče moderacije statusa u longitudinalnim efektima etnonacionalizma i etničkog identiteta na percepciju međugrupne prijete, postavili smo hipotezu o snažnijim efektima kod etničkih manjina, nego kod etničke većine. Naime, prema teoriji socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1986), visoko identificiranim pojedincima njihova grupa predstavlja važan dio identiteta i pojma o sebi te će biti motiviraniji očuvati njene vrijednosti i dobrobit od nisko identificiranih pojedinaca. Budući da imaju puno za izgubiti, visoko identificirani pojedinci bit će osjetljiviji na percepciju prijete i skloniji na nju reagirati (W. G. Stephan i sur., 2002; W. G. Stephan i sur., 2009, 2015). U brojnim istraživanjima potvrđena je pozitivna povezanost unutargrupne identifikacije i percepcije prijete, a i meta-analiza Rieka i suradnika (2006) pokazuje da je unutargrupna identifikacija konzistentan prediktor i realne i simboličke prijete. Također, u istraživanju Uzelac i suradnika (2022) potvrđen je *group-identity-lens model* (Verkuyten, 2009), prema kojem visoka identifikacija s vlastitom (etničkom) grupom vodi do snažnijeg doživljaja prijete jer taj istaknuti socijalni identitet služi kao svojevrsna prizma kroz koju se promatra nečija socijalna realnost i donosi sud o onima koji nisu unutar granica vlastite grupe. Međutim, naišli smo na malo istraživanja u kojem se provjeravala moderacija statusa grupe na vezu između stupnja unutargrupne identifikacije i percepcije realne i simboličke međugrupne prijete (Löw Stanić, 2014; W. G. Stephan i sur., 2002), pri čemu je ta veza za percepciju realne prijete bila snažnija kod etničke manjine (Srbi, crnci), nego kod većine (Hrvati, bijelci). Vodeći se tim spoznajama, pretpostavili smo da će snažnija identifikacija s manjinskom grupom rezultirati većim doživljajem prijete od većine jer će pripadnici manjinskih grupa koji se snažnije identificiraju s vlastitom grupom biti svjesniji razlika u statusu i doživljenu prijete resursima i identitetu atribuirat će svojoj grupnoj pripadnosti, odnosno pripadnike većine u većoj će mjeri percipirati odgovornima za slabiji/ugroženiji položaj svoje grupe.

Za višeetnički kontekst istraživanja postavili smo hipotezu o snažnijim longitudinalnim efektima izravnog međugrupnog prijateljstva na percepciju međugrupne prijete u nekonfliktnim višeetničkim zajednicama u odnosu na postkonfliktnu višeetničku zajednicu, dok smo snažnije longitudinalne efekte proširenog međugrupnog prijateljstva očekivali u postkonfliktnoj višeetničkoj zajednici u odnosu na nekonfliktnu višeetničku zajednicu. Navedena očekivanja

proizlaze iz istraživanja učinkovitosti različitih oblika međugrupnih kontakata na međugrupne ishode u različitim kontekstima. Da bi izravni međugrupni kontakt ostvario svoje pozitivne učinke, on mora biti moguć, što nije uvijek slučaj kada su u pitanju segregirane ili postkonfliktne zajednice. U tim zajednicama, osobito koristan mogao bi biti prošireni kontakt, koji djeluje tako da smanjuje međugrupnu tjeskobu i percipiranu etničku prijetnju (Žeželj i sur., 2017) i mijenja percepciju normi vlastite i vanjske grupe o poželjnosti međugrupnog kontakta (Wright i sur., 1997). Longitudinalni efekti proširenog međugrupnog prijateljstva na pozitivne bihevioralne namjere zabilježeni su u segregiranim područjima postkonfliktnog Belfasta, dok isto nije zabilježeno u područjima u kojima katolici i pravoslavci imaju mogućnost za izravne kontakte (Christ i sur., 2010). Posrednim informacijama generalno se manje vjeruje u odnosu na osobna iskustva (Vedder i sur., 2017) pa bi stoga proširena međugrupna prijateljstva mogla biti manje prediktivna za međugrupne stavove kada postoje mogućnosti za izravne kvalitetne kontakte. Što se tiče moderacije višetničkog konteksta u longitudinalnim efektima etnonacionalizma i etničkog identiteta na percepciju međugrupne prijetnje, postavili smo hipotezu o snažnijim efektima u postkonfliktnoj višetničkoj zajednici u odnosu na nekonfliktne višetničke zajednice. Naime, percepcija prijetnje trebala bi biti izraženiji mehanizam koji određuje dinamiku međugrupnih odnosa u onim kontekstima u kojima postoji povijest nedavnih sukoba, a na nju bi trebali biti osjetljiviji oni kojima je pripadnost vlastitoj etničkoj grupi važan element slike o sebi (Stephan i Stephan, 2018).

Kako bismo testirali moguće moderatorske učinke grupnog statusa (većina/manjina) i konteksta (postkonfliktni/nekonfliktni) na odnose među varijablama u završno postavljenim AR-CLP modelima, proveli smo multigrupno testiranje, kojim nismo potvrdili pretpostavljene moderatorske učinke niti grupnog statusa niti konteksta.

Jedan od mogućih razloga za takve rezultate leži u neadekvatnoj veličini uzorka. Naime, nedovoljno velik uzorak ograničava statističku snagu provedenih analiza, odnosno značajne moderacijske efekte teže je detektirati. Određivanje adekvatne veličine uzorka za SEM ovisi o raznim faktorima, uključujući razinu složenosti modela, broj manifestnih indikatora po latentnom faktoru, broj latentnih faktora, željenu statističku snagu i očekivanu veličinu efekta. Premda nema definitivnog pravila prema kojem bi se odredila adekvatna veličina uzorka, dostupne su opće smjernice kojima smo se i vodili u ovom istraživanju i prema kojima je naša veličina uzorka bila dovoljna kako bi se detektirala srednja veličina efekta (Moshagen i Erdfelder, 2016). Međutim,

ostaje mogućnost da bi povećanjem uzorka procjene parametara postale preciznije, a dobiveni mali efekti dosegнули razinu statističke značajnosti. Također, analize moderacijskih efekata, kao i sve analize u okviru linearnog strukturalnog modeliranja, ovise o valjanosti i pouzdanosti mjerenih instrumenata te o specifikaciji samog modela. Stoga glavna dva koraka analiza u okviru SEM-a i uključuju validiranje mjernog modela pomoću konfirmatornih faktorskih analiza (CFA) i potom provjeru pristajanja strukturalnog modela. Premda smo se u obradi podataka vodili adekvatnim postupcima i preporukama na temelju kojih smo donosili odluke o zadržavanju modela (Hu i Bentler, 1999; Kline, 2016; Little, 2013), potrebna su dodatna istraživanja te drugačiji analitički pristupi kako bi se nedvosmisleno utvrdili dobiveni odnosi. Isto vrijedi i za provjere longitudinalnih multigrupnih invarijantnosti mjernih modela latentnih varijabli jer da bismo mogli na bilo koji način uspoređivati iste konstrukte kroz različite grupe morali smo provjeriti i da pripadnici različitih etničkih grupa, odnosno iz različitih konteksta, pripisuju isto značenje izmjerenim konstruktima. Kako ne bismo pogrešno interpretirali uzroke u podloži opaženih efekata, uz provjeru ponašaju li se naši konstrukti psihometrijski jednako kroz ponovljena mjerenja, konfirmatornim analizama u sklopu SEM-a, provjerili smo i imaju li jednako značenje kod statusne većine i manjine, odnosno u postkonfliktnom i nekonfliktnom kontekstu. Pouzdanosti svih skala pokazale su se zadovoljavajućima na svim poduzorcima, no ostaje problem neidentificiranosti mjera kontakta u svakoj točki mjerenja pojedinačno. Povećanjem broja indikatora po svakom faktoru imali bismo pouzdanije mjere optimalnije za analize na latentnoj razini. Treba imati na umu da statistički nedokazana moderacija ne znači nužno da u realnom kontekstu konstrukti nisu u interakciji jedni s drugima. S obzirom na probleme s mjerama psiholoških konstrukata koje nikada ne mogu savršeno predstavljati konstrukt u podlozi, ustanovljeni odnosi među mjerama nisu egzaktna replikacija odnosa među mjerenim pojavama.

Konačno, mogućnost je i da su moderatorski efekti grupnog statusa i višetničkog konteksta u pretpostavljenim odnosima varijabli uistinu vrlo slabi i kao takvi neznčajni za odnos između međugrupnog prijateljstva i unutargrupne identifikacije te doživljaja međugrupne prijateljstva. Premda nije direktno usporedivo s obzirom na različite kriterije, takvi rezultati su u skladu s meta-analizom Daviesa i suradnika (2011), koja se bavila efektima međugrupnih prijateljstava na međugrupne stavove i koja je potvrdila snažne efekte međugrupnih prijateljstava koji ne variraju između grupa različitog statusa. O sličnim efektima etničkih stavova na prijateljstva i efektima prijateljstava na etničke stavove kod različitih etničkih grupa izvještavaju i

Levin i suradnici (2003) u svom longitudinalnom istraživanju, a moderaciju statusa u analizama drugih varijabli na istim podacima kao u ovom istraživanju ne pronalaze ni Pehar i suradnici (2022). Za razliku od mnogih istraživanja koja su se bavila efektima međugrupnih prijateljstava (i drugih oblika kontakta) na međugrupne orijentacije kod statusno različitih grupa, malobrojna su ona koja su proučavala moderatorski učinak grupnog statusa na odnos kontakta i doživljaja prijetnje te smo se mi u ovom istraživanju usmjerili na potencijalni razlikovni mehanizam djelovanja preko percepcije različitih tipova međugrupne prijetnje, no ustanovili smo da statistički značajne razlike s obzirom na grupni status nema. Moderacija konteksta još je manje istraživana te je ovo istraživanje vrijedan doprinos istraživanjima međugrupne prijetnje u različitim sredinama. Naši rezultati pokazali su kontekstualnu ekvivalentnost u dobivenim značajnim odnosima između varijabli međugrupnih prijateljstava, unutargrupne identifikacije i percepcije međugrupne tjeskobe i prijetnje što može biti ohrabrujuće za osmišljavanje intervencija usmjerenih približavanju različitih etničkih grupa. Podatak o statistički ekvivalentnim longitudinalnim odnosima među varijablama zapravo sugerira da odnosi među varijablama kod grupa funkcioniraju na jednak način, neovisno o statusu i kontekstu i time pridonosi generalizaciji nalaza. Moguće je da su adolescenti iz višetničkih zajednica sličniji jedni drugima jer još nisu usvojili socijalne norme poput odraslih (Löw Stanić, 2014), a možda ih i neće usvojiti, nego će ih mijenjati. No, potrebna su dodatna istraživanja kojima bi se provjerila uloga percepcije međugrupne prijetnje u oblikovanju međugrupne dinamike u različitim višetničkim sredinama. Postoji mogućnost da nismo uspjeli zahvatiti neke postojeće razlike među grupama i kontekstima zbog određenih metodoloških ograničenja o čemu ćemo više reći u nastavku teksta.

7.4. Metodološki nedostaci i ograničenja istraživanja

Osvrnut ćemo se na neka od metodoloških ograničenja koja treba imati na umu prilikom interpretacije dobivenih rezultata. Prvenstveno treba imati na umu način operacionalizacije konstrukata jer su dobiveni rezultati direktna posljedica pouzdanosti i valjanosti korištenih mjera. Primjerice, dobiveni obrasci korelacija na našim podacima pokazuju da su etnički identitet i etnonacionalizam povezani koncepti ($r \approx .40$), što je bilo i očekivano s obzirom da oba koncepta uključuju pozitivno vrednovanje vlastite etničke grupe. Međutim, upitno je koliko smo ih uspješno zahvatili različitim mjerama koje smo koristili i jesmo li uspjeli na mjernoj razini preslikati distinkciju konstrukata s konceptualne razine. Ono što ih razlikuje jesu odnosi prema grupama

koje su strane i različite pri čemu nacionalizam vodi do obezvrjeđivanja drugih grupa i želji za uspostavom kulturalne dominacije vlastite grupe unutar nekog teritorija koji se smatra vlastitim, a etnički identitet jača toleranciju prema drugim grupama (Blank i Schmidt, 2003). Osim različitih implikacija po društvene odnose, ovi socijalni identiteti razlikuju se i u samom značenju, pri čemu je etnički identitet prvenstveno subjektivni osjećaj pripadanja nekoj etničkoj grupi, a etnonacionalizam predstavlja ideologiju koja taj identitet želi prevesti u političku agendu ili pokret protiv onih koje se percipira ugrožavajućim. Međutim, nije uvijek jednostavno razdvojiti ta dva identiteta, no najbolje što možemo jest istovremeno ih modelirati i statistički kontrolirati njihovu dijeljenju varijancu te vidjeti na koji su način povezani s različitim tipovima prijetnje. Što se tiče operacionalizacije mjera percipirane prijetnje, usmjerili smo se na relativno usko poimanje realne prijetnje, kao doživljaja diskriminiranosti vlastite grupe u određenim situacijama, mahom u školskom okruženju. Mjera se potencijalno može proširiti česticama koje bi zahvatile doživljaj prijetnje zbog ekonomskih gubitaka, nepravedne podjele resursa i javnog utjecaja, brige za sigurnost imovine te brige za vlastitu sigurnost. Također, pitanje je atribuiraju li naši sudionici odgovornost za neravnopravni položaj grupa jedni drugima ili nekom drugom faktoru, poput vladajućih struktura i doživljavaju li se kao oponenti jedni drugima. Nadalje, jedino smo za specifikaciju faktora percipirane međugrupne tjeskobe koristili kompozitne indikatore (engl. parcels; Little, 2013), a poznate su njihove brojne analitičke i statističke prednosti nad analizama na razini pojedinih indikatora. Općenito, imali smo relativno malo indikatora po latentnom faktoru, a za mjerenje međugrupnih prijateljstava koristili smo mjere koje se sastoje samo od dvije čestice. To je dovelo do toga da mjerni modeli za međugrupne kontakte nisu bili identificirani u svakoj točki mjerenja zasebno, nego su imali dovoljno stupnjeva slobode za procjenu parametara tek na longitudinalno postavljenim mjernim modelima. Mjerenje međugrupnog kontakta s tek dva indikatora po faktoru, od kojih je zasićenje jednog već izjednačeno između različitih grupa i u vremenu (marker indikator) smanjuje sigurnost u dobivenu mjernu invarijantnost. Iako takve mjere nisu rijetke i često se koriste u istraživanjima, nisu preporučljive za latentne razine modeliranja.

Prijateljstvo je varijabla koja uključuje i kvalitetu i kvantitetu kontakta, ali, ovisno o tome kako se ispituje, može imati slabije ili jače efekte na međugrupne odnose. Naša mjera međugrupnog prijateljstva primarno je bila mjera kvantitete (broj prijatelja i čestina druženja). Kvalitetu prijateljstava zahvatili bismo da smo koristili indikatore bliskosti s prijateljima, razine samootkrivanja, suradnje na različitim zajedničkim ciljevima i utjecaja koji prijatelji imaju jedni

na druge. Meta-analiza Daviesa i suradnika (2011) pokazuje da je procjena toga koliko vremena se provodi s prijateljem iz vanjske grupe i koliko ima samootkrivanja u tom odnosu dovodi do najvećih efekata za međugrupne ishode. Kada se te kategorije kombiniraju, dobije se veličina efekta koja je značajno veća od kombiniranog efekta preostalih kategorija procjene (procjena bliskosti, percipirana inkluzija u sliku o sebi, broj međugrupnih prijatelja i postotak prijatelja koji su iz vanjske grupe). Osim toga, pitanja u upitniku potrebno je čim jasnije koncipirati kako bi sudionicima bilo jasno odnosi li se pitanje na njih i što se od njih traži. Moguće je da nisu svi sudionici jednako razumjeli razliku između poznanika i prijatelja kao i da nisu uvijek bili sigurni trebaju li odgovoriti na pitanje ili ga preskočiti s obzirom na neusuglašenost samog pitanja i opcija odgovora na nekim česticama za mjerenje kontakta. Pokušali smo pitanjem o vrsti osobnih kontakata s pripadnicima vanjske grupe u uzorak dobiti samo one koji imaju međugrupne prijatelje i za koje je bila uputa da odgovore na pitanje o broju takvih prijatelja. Međutim, iako je pitanje o broju međugrupnih prijatelja bilo namijenjeno samo onima koji su na pitanje o vrsti osobnih kontakata naveli kako imaju međugrupne prijatelje, prvi odgovor na pitanju o broju međugrupnih prijatelja glasilo je *nemam prijatelja [vanjska grupa] nacionalnosti*. Isto tako, neki autori ističu kako je i poznanstvo površna razina prijateljstva (Overup i Neighbors, 2016) te bi međugrupna prijateljstva ubuduće svakako trebalo šire operacionalizirati i detaljnije ispitati njihovu kvalitetu.

Određene izazove s korištenim analitičkim postupcima dijelom smo spomenuli i ranije kroz tekst, no svakako treba naglasiti mogućnost da bi neki drukčije specificirani model bolje pristajao podacima kao i da je odluka koji model zadržati na istraživaču s obzirom da nema općeprihvaćenih smjernica koje indekse pristajanja modela koristiti i na koji način. Povezano s navedenim, nismo imali dovoljno sudionika da bismo mogli provjeriti većinsko – manjinske odnose unutar svakog od četiri konteksta te je moguće da nismo uočili neke razlike koje postoje između grupa unutar svakog konteksta kada smo sudionike kategorizirali u postkonfliktni ili u nekonfliktni kontekst. Cilj ovog istraživanja nije bio uspoređivati pripadnike istog statusa između različitih konteksta, no svakako treba imati na umu da etnička većina nije homogena grupa (Jelić i sur., 2014), kao što to nisu ni etničke manjine te bi bilo korisno dodatno istražiti sličnosti i razlike između grupa istog statusa po pitanju doživljaja međugrupne prijateljstva, unutargrupne identifikacije, međugrupnih stavova i ponašanja. Ipak, vidimo doprinos ovog istraživanja u tome što smo ispitivali doživljaj prijateljstva i kontakte odvojeno prema različitim etničkim manjina koje su, ovisno o kontekstu, relevantna vanjska grupa etničkoj većini. U dosadašnjim istraživanjima, međugrupne varijable

ispitivale su se na uzorku većine zbirno prema svim etničkim manjinama (Skokandić, 2018; Vervoort i sur., 2011) ili samo prema jednoj (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2012) ili najviše dvije manjine, Srbima i Talijanima (Jelić i sur., 2014). Nadalje, premda smo utvrdili zadovoljavajuće razine mjernih invarijantnosti za međugrupne usporedbe povezanosti među varijablama, razumijevanje značenja etničkog identiteta kod većine i manjine iz različitih višetničkih sredina trebalo bi dodatno istražiti. Naime, postizanje multigrupne mjerne invarijantnosti identitetnih konstrukata za postkonfliktni i nekonfliktni kontekst pokazalo se najproblematičnijim. Stoga, korisnim smatramo dodatno istražiti značenje i shvaćanje etničkog identiteta za većinu i manjinu u kontekstu Vukovara u odnosu na druge višetničke sredine. Dodatan poticaj važnosti istraživanja u tom smjeru vidimo iz deskriptivnih pokazatelja ovog istraživanja. Naime, etnički identitet pozitivno je povezan s mjerama simboličke prijetnje i međugrupne tjeskobe samo u vukovarskom kontekstu, dok u ostalim kontekstima te povezanosti ili nisu značajne ili su negativnog predznaka (tablica 7). Stupanj integriranosti varira s obzirom na kontekst te se hrvatsko – češki kontekst ističe kao najharmoničniji te kao onaj u kojemu Česi svoj etnički identitet drže živim i primarno njeguju kroz folklor i uz podršku svojih sugrađana, a isto ne vrijedi za ostale kontekste (Jelić i sur., 2020).

U ovom dijelu osvrnut ćemo se i na podjelu sudionika u etničku većinu ili manjinu preko jezika nastave na kojem se obrazuju, što svakako smatramo boljom opcijom od podjele prema samoizjašnjavanju sudionika o njihovoj nacionalnosti, no nikako idealnim načinom određivanja grupnog statusa. Podatak o nacionalnosti nepouzdan je pokazatelj nečije grupne pripadnosti jer sudionici na to pitanje nisu odgovarali dosljedno (N = 65), nisu odgovorili uopće (N = 8) i odgovori nisu uvijek bili usklađeni s jezikom na kojem se sluša nastava (N = 201). Imajući na umu da pripadnici manjine u svim istraživanim višetničkim zajednicama mogu birati između obrazovanja na jeziku većine i obrazovanja na jeziku manjine, njihov odabir može se shvatiti kao indirektna mjera njihove vezanosti uz vlastitu grupu. Uz to, učenici iz manjinskih škola (razreda) imali su mogućnost odabira na kojem jeziku žele ispunjavati upitnik, hrvatskom ili materinskom te i iz tih podataka vidimo jasan odabir obilježja vlastite etničke grupe. Uz iznimku češke, pripadnici svih ostalih manjinskih grupa premoćno su odabrali ispunjavati upitnik na svom materinskom jeziku.²⁶

²⁶ Svi učenici na srpskom jeziku nastave odlučili su se ispunjavati upitnike na srpskom jeziku i ćirilicom pismu i u T1 i u T2, 91% učenika na mađarskom jeziku nastave u T1 i njih 96% u T2 odlučili su se za upitnike na mađarskom jeziku te 94% učenika na talijanskom jeziku nastave u T1 i njih 93% u T2 odlučili su se za upitnike na talijanskom jeziku. Odluku o ispunjavanju upitnika na hrvatskom jeziku za češku manjinu donijeli su ravnatelji škola koji su procijenili da će učenicima to ipak biti jednostavnije jer je hrvatski jezik u svakodnevnoj upotrebi u tom kontekstu.

Jezik obrazovanja dodatno jača identifikaciju s vlastitom etničkom grupom i čini je istaknutom u svakodnevnom životu. Tako se moguće jača i uloga etnonacionalizma u međugrupnim odnosima u kojima odvojeno školovanje predstavlja potencijalnu prijetnju. Prijetnja opstanku i prepoznatljivosti grupe može potaknuti ponašanja usmjerena na jačanje grupnog identiteta, a jedno od takvih ponašanja upravo je upisivanje djece u različite škole (Wohl i sur., 2010). Unatoč navedenim argumentima svjesni smo da kategoriziranje sudionika po ovom principu dovodi do neusklađenosti identitetnog samoizjašnjavanja i jezika obrazovanja kod dijela sudionika te bi bilo poželjno provjeriti dobivene rezultate na većem uzorku kod kojega će identitet i jezik obrazovanja biti usklađeni.

Konačno, ovo istraživanje predstavlja iskorak utoliko što je nacrt longitudinalnog karaktera, no dvije točke mjerenja nisu dovoljne da bi se moglo zaključiti o uzročno – posljedičnim odnosima kao ni da bi se mogla testirati medijacijska uloga prijetnje kako je teorijski postavljena. Tek bismo s više točaka mjerenja dobili pravu sliku međuodnosa kontakta, identiteta i percepcije prijetnje te bi bilo moguće modelirati promjene u vremenu. Naši rezultati pokazuju priličnu stabilnost konstrukata u vremenu izraženu preko visokih autoregresivnih koeficijenata, što ostavlja malo varijance koja bi se mogla objasniti drugim faktorima. Visoka prediktivnost rezultata varijabli iz T1 na njihove rezultate u T2 vjerojatno je odraz stagnacije u društvenim odnosima između dvije točke mjerenja. Za točniju reprezentaciju dinamičnosti međugrupnih varijabli, potrebno je osigurati više točaka mjerenja kroz duži vremenski period. Završno, postavljeni model u ovom istraživanju svakako bi bilo poželjno proširiti i uključivanjem stabilnijih individualnih razlika u budućim istraživanjima, kao i uključivanjem pozitivnih i negativnih posljedica doživljene međugrupne prijetnje.

7.5. Doprinosi i praktične implikacije

Istaknuli bismo nekoliko važnih implikacija i preporuka koje proizlaze iz rezultata ovog istraživanja. Za početak, kako bismo povećali vjerojatnost međugrupnih prijateljstava i omogućili njihove pozitivne efekte na međugrupne odnose, nužno je smanjiti doživljaj diskriminiranosti vlastite grupe. Međuetnička prijateljstava predstavljaju nezaobilazan segment socijalnog kapitala jer svim pripadnicima višetničke zajednice daju priliku da budu prepoznati i iskažu svoj puni potencijal čime pridonose životu zajednice, a preduvjet za nastanak međugrupnih prijateljstava predstavlja percepcija pravedne podjele resursa. Teško je razvijati prijateljske odnose s onima koje

se doživljava privilegiranim i statusno različitim te bi trebalo djelovati na suzbijanje doživljaja diskriminiranosti vlastite grupe kako bi se facilitiralo međugrupno približavanje. S obzirom da nismo utvrdili različite odnose između doživljaja diskriminacije vlastite grupe i međugrupnih prijateljstava između pripadnika etničke većine i manjina, kao niti između adolescenata koji žive u postkonfliktnom ili u nekonfliktnim kontekstima, iste intervencije mogu biti jednako učinkovite u svim ispitanim grupama čime se znatno olakšava njihova razrada i implementacija. Potrebno je djelovati na to da se različite etničke grupe ne vide kao privilegirani oponenti, nego da percipiraju jednake mogućnosti za sve. Bez da ulazimo u propitkivanje objektivnih strukturalnih nejednakosti u zajednici, smanjivanje percepcije realne prijetnje moglo bi se ostvariti kroz jasne i transparentne politike zapošljavanja, davanjem jednakih mogućnosti obrazovanja i napredovanja većini i manjinama te povezivanjem većinskih i manjinskih učenika kroz razne aktivnosti. Zajedničkim aktivnostima može se djelovati i na suradnički i pozitivni kontakt pripadnika različitih etničkih grupa u zajednici što može biti osnova za razvoj prijateljstava, a istovremeno će svi učenici dobiti priliku za nova iskustva i suradnju. Intervencije bi trebale biti usmjerene na integraciju u školama, ali se proširiti i na razinu zajednice. Istraživanja snažno podržavaju dobrobiti korištenja škole kao prostora socijalne integracije učenika, pogotovo u dvojezičnim školama u kojima su unutar istog prostora učenici iz većinske i manjinske nastave (Čorkalo Biruški i sur., 2019). Etnički homogena okruženja depriviraju djecu za iskustvo različitosti, smanjuju mogućnost za razvoj međugrupnih prijateljstava i jačanjem straha od nepoznatog potpiruju držanje socijalne distance od onih koje se smatra strancima (Szalai, 2011). Konačno, jedna od ekstremnijih i teško ostvarivih mjera bila bi omogućiti obrazovanje po modelu B ili C, uz model A, za što se u prethodnim istraživanjima pokazao interes kako kod djece pripadnika etničke većine, tako i kod manjina (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2008; Čorkalo Biruški i sur., 2019). Naime, etnička raznolikost u školama ima robusne psiho-socijalne dobrobiti za sve učenike i pozitivno je povezana s percepcijom pravednosti nastavnika i jednakog tretmana za sve (Juvonen i sur., 2017). Dakle, da bismo smanjili doživljaj diskriminacije, odnosno percepciju realne prijetnje u našem istraživanju, poželjno bi bilo da učenici nisu potpuno odvojeni u različitim školama, već da im se nude isti uvjeti i mogućnosti u okviru školovanja.

Naši rezultati ukazuju na kompleksnost odnosa između identitetnih varijabli i percepcije prijetnje što otvara prostor za nekoliko smjerova djelovanja. Učenjem o različitostima moguće je smanjiti međugrupnu tjeskobu i posljedično etnonacionalističke sentimente i tendencije.

Življenjem različitosti i promicanjem vrijednosti koju ta različitost nudi cijeloj zajednici, moguće je smanjiti nepoželjnu, isključivu vezanost za vlastitu grupu koja počiva na uspoređivanju i natjecanju s vanjskom grupom (etnonacionalizma). Etnička raznolikost treba biti shvaćena kao bogatstvo nekog kraja i utoliko su poželjne manifestacije u kojima se slave različite tradicije i kulture, poput Vinkovačkih jeseni, Đakovačkih vezova i raznih drugih folklornih sajмова i događaja, kako na mikro razini škola tako i na široj razini lokalne zajednica i zavičaja. U takvim situacijama svaka etnička grupa svojim naslijeđem može pridonijeti zajedničkom identitetu, bilo da se on temelji na pripadnosti školi, mjestu ili državi. Bez naglašavanja koja grupa je bolja, nego kako svaka grupa pridonosi zajedničkom, inkluzivnom identitetu, smanjit će se i doživljaj simboličke prijetnje od vanjske grupe. Smanjenjem doživljaja simboličke prijetnje, smanjit će se i snažno etničko identificiranje, što nije nužno loše u našim istraživanim kontekstima. Naime, u njima je podjela po etničkom načelu glavna osovina funkcioniranja, što je vidljivo i u odvojenom školovanju djece koje perpetuira etničku podjelu i ne ohrabruje djecu na međugrupno približavanje i upoznavanje na razini koja nije etnička (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2007, 2008a, 2008b, 2012). Naravno, svjesni smo da treba omogućiti etničke posebnosti jer kako i naši rezultati pokazuju, nije etnički identitet već etnonacionalizam taj koji rezultira doživljajem simboličke prijetnje i koji jača kao posljedica doživljaja međugrupne tjeskobe te za kojega možemo sa sigurnošću reći da je poguban za međugrupne odnose (Jelić i sur., 2022), no nužno je provjeriti koje su potrebe i interesi zajednice po tom pitanju. Primjerice, učenje jezika i većine i manjine može biti jedan od način povećanja posebnosti određenog višeetničkog konteksta i razvijanja zajedničkog identiteta, no jedino ako za to postoji interes i ako većina to ne percipira ugrožavajućim. U suprotnom, efekti bi mogli biti upravo suprotni od željenih.

Vršnjaci su jedni drugima jako bitan izvor informacija za razvoj socijalnih identiteta (Umaña-Taylor i sur., 2020) te treba iskoristiti školsko okruženje kao mjesto gdje su oni na okupu i gdje provode većinu svog vremena kako bi se djelovalo na njihov razvoj. U kontekstima etnički homogenih škola, ključna je uloga nastavnika u prijenosu poželjnih normi o međugrupnim odnosima i socijalnom umrežavanju među školama. Rad na međugrupnim odnosima s adolescentima predstavlja poseban izazov jer prvo treba provjeriti kakve su poruke već dobili iz prethodnih iskustava, kakvi su postojeći stavovi te ih potom po potrebi mijenjati. Izazov je tim veći jer se etnički identiteti učvršćuju tijekom adolescencije, a vršnjaci iz vlastitih grupa imaju snažan utjecaj na koji nije lako djelovati putem školskih sadržaja i programa. Međutim, adolescenti

su sposobni primiti kompleksnije i direktnije poruke o međugrupnim sličnostima i različitostima kao i o povijesti međugrupnih odnosa i njihovim utjecajima na trenutne odnose. Mogu se obraditi apstraktniji pojmovi poput pitanja pravednosti, jednakosti i njihove uloge u promijeni društva. Moguće je adresirati i pitanje percepcije diskriminacije i posljedično osnažiti pojavu međugrupnog prijateljstva. Neki od ciljeva programa usmjerenih na međugrupno približavanje uključuju razvijanje multikulturalnih vrijednosti, senzibilizaciju na postojeće predrasude i diskriminacijske politike u društvu te osvještavanje vlastitih pristranosti i identitetnih pitanja (W. G. Stephan i Vogt, 2004). Koliko je s mladima potrebno raditi na ovim osjetljivim pitanja potvrđuju i podaci iz fokusnih grupa provedenih u okviru projekta iz kojih je vidljivo da većina ne razumije uvijek perspektivu manjine, ali i da različite manjine imaju različita očekivanja o tome kako se većina treba ponašati i što smatraju uvažavanjem njihovih identiteta. Međutim, to su teme koje tek treba istražiti. U svakom slučaju, programi koji bi se provodili u školama moraju biti pomno osmišljeni i prije nego se primjene u radu s učenicima potrebno je educirati i osnažiti nastavnike za njihovu implementaciju.

8. ZAKLJUČAK

U ovom istraživanju usmjerili smo se na ispitivanje longitudinalnih efekata različitih oblika međugrupnog kontakta i identifikacije s vlastitom grupom na percepciju tri tipa prijete prema teoriji međugrupne prijete (Stephan i Stephan, 2000; W. G. Stephan i sur., 2002) u višetničkim zajednicama u Hrvatskoj. Važan doprinos predstavlja istovremeno ispitivanje efekata i izravnog i proširenog kontakta u formi međugrupnih prijateljstava, kao i privrženosti vlastitom narodu i etnonacionalizma. Dodatno, očekivali smo moderaciju većinsko – manjinskog statusa i postkonfliktnog – nekonfliktnog konteksta na spomenute odnose varijabli u predloženom ITT modelu.

Hipoteze postavljene u okviru prvog istraživačkog problema nisu potvrđene. Pronašli smo samo jedan značajni efekt, odnosno pokazali smo da će veći doživljaj realne međugrupne prijete u T1 biti prediktivan za manje izravnih međugrupnih kontakata u formi međugrupnih prijateljstava u T2. Nismo utvrdili statistički značajne efekte između proširenog međugrupnog kontakta i percepcije prijete što bi značilo da prošireni međugrupni kontakt na međugrupne odnose djeluje preko nekih drugih puteva, ne putem redukcije međugrupne prijete i tjeskobe. U okviru drugog istraživačkog problema, djelomično smo potvrdili jednu postavljenu hipotezu time što smo pokazali da će oni sudionici s izraženijim etnonacionalizmom u T1 doživljavati veće razine simboličke prijete u T2, nego što bismo to očekivali na temelju njihovih vrijednosti na skali simboličke prijete u T1. Od ostalih značajnih efekata, pokazali smo da će snažniji doživljaj simboličke međugrupne prijete s vremenom dovesti do veće privrženosti vlastitoj etničkoj grupi kao što će i snažnije doživljena međugrupna tjeskoba s vremenom povećati etnonacionalističke ideje. Pretpostavljene moderatorske učinke većinsko – manjinskog statusa i postkonfliktnog – nekonfliktnog konteksta nismo potvrdili. Podatak o statistički ekvivalentnim longitudinalnim odnosima među varijablama zapravo sugerira da odnosi među varijablama kod grupa funkcioniraju na jednak način, neovisno o statusu i kontekstu i time pridonosi generalizaciji nalaza.

Zaključno, rad nudi vrijedne spoznaje o međugrupnim odnosima adolescenata u višetničkim sredinama i ulozi percepcije prijete u njima. Nadamo se da će ovaj rad potaknuti nova, metodološki još snažnija istraživanja, koja će donijeti cjelovitije razumijevanje faktora rizika za pojavu međugrupne prijete i njenih negativnih (i pozitivnih) posljedica. Željeli bismo i da

naše preporuke naiđu na pozitivan odjek te potaknu aktivnosti usmjerene povezivanju djece i adolescenata.

9. LITERATURA

- Aberson, C. L. (2015). Positive intergroup contact, negative intergroup contact, and threat as predictors of cognitive and affective dimensions of prejudice. *Group Processes & Intergroup Relations*, 18(6), 743–760. <https://doi.org/10.1177/1368430214556699>
- Aberson, C. L. (2019). Indirect effects of threat on the contact–prejudice relationship: A meta-analysis. *Social Psychology*, 50(2), 105–126. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000364>
- Aberson, C. L. i Gaffney, A. M. (2008). An integrated threat model of explicit and implicit attitudes. *European Journal of Social Psychology*, 39(5), 808–830. <https://doi.org/10.1002/ejsp.582>
- Aboud, F.E. (1988). *Children and prejudice*. Basic Blackwell.
- Abrams, D. i Eller, A. D. (2017). A temporally integrated model of intergroup contact and threat (TIMICAT). U L. Vezzali i S. Stathi (Ur.), *Intergroup Contact Theory: Recent Developments and Future Directions* (str. 72–91). Routledge.
- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J. i Sanford, R.N. (1950). *The authoritarian personality*. Harper.
- Ajduković, D. i Ćorkalo Biruški, D. (2008). Caught between the ethnic sides: Children growing up in a divided post - war community. *International Journal of Behavioral Development*, 32, 337-347. <https://doi.org/10.1177/0165025408090975>
- Ajduković, M. i Kolesarić, V. (Ur.) (2003). *Etički kodeks istraživanja s djecom*. Zagreb: Vijeće za djecu Vlade Republike Hrvatske. Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Albarello, F., Crocetti, E. i Rubini, M. (2018). I and Us: A Longitudinal Study on the Interplay of Personal and Social Identity in Adolescence. *Journal of youth and adolescence*, 47(4), 689–702. <https://doi.org/10.1007/s10964-017-0791-4>
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Addison Wesley.
- Altemeyer, B. (1981). *Right- wing authoritarianism*. University of Manitoba Press.
- Anseel, F., Lievens, F., Schollaert, E. i Choragwicka, B. (2010). Response Rates in Organizational Science, 1995–2008: A Meta-analytic Review and Guidelines for Survey Researchers. *Journal of Business and Psychology*, 25, 335–349. <https://doi.org/10.1007/s10869-010-9157-6>

- Asbrock, F., Christ, O., Duckitt, J. i Sibley, C. G. (2012). Differential effects of intergroup contact for authoritarians and social dominators: A dual process model perspective. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(4), 477–490. <https://doi.org/10.1177/0146167211429747>
- Atwell Seate, A. i Mastro, D. (2016) Media's influence on immigration attitudes: An intergroup threat theory approach. *Communication Monographs*, 83(2), 194-213, <https://doi.org/10.1080/03637751.2015.1068433>
- Avery, D. R., Richeson, J. A., Hebl, M. R. i Ambady, N. (2009). It does not have to be uncomfortable: The role of behavioral scripts in black–white interracial interactions. *Journal of Applied Psychology*, 94(6), 1382–1393. <https://doi.org/10.1037/a0016208>
- Awale, A., Chan, C. S. i Ho, G. T. S. (2019). The influence of perceived warmth and competence on realistic threat and willingness for intergroup contact. *European Journal of Social Psychology*, 49(5), 857-870. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2553>
- Azar, E. E. i Burton, J. W. (1986). *International conflict resolution: Theory and practice*. Boulder, Rienner Publishers
- Bäckström, M. i Björklund, F. (2007). Structural modeling of generalized prejudice: The role of social dominance, authoritarianism, and empathy. *Journal of Individual Differences*, 28(1), 10–17. <https://doi.org/10.1027/1614-0001.28.1.10>
- Bagci, S. C., Çelebi, E. i Karaköse, S. (2017). Discrimination towards ethnic minorities: How does it relate to majority group members' outgroup attitudes and support for multiculturalism. *Social Justice Research*, 30(1), 1–22. <https://doi.org/10.1007/s11211-017-0281-6>
- Bahns, A. (2017). Threat as justification of prejudice. *Group Processes and Intergroup Relations* (20)1, 52-74. <https://doi.org/10.1177/1368430215591042>
- Balen, M. (2015, 6. svibanj). Znate li koliko jezika govore Hrvati? Dnevnik.hr. <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/koliko-jezika-govore-hrvati---383845.html>
- Bandalos, D. L. (2014) Relative Performance of Categorical Diagonally Weighted Least Squares and Robust Maximum Likelihood Estimation. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 21(1), 102-116. <https://doi.org/10.1080/10705511.2014.859510>
- Barlow, F. K., Hornsey, M. J., Thai, M., Sengupta, N. K. i Sibley, C. G. (2013). The wallpaper effect: The contact hypothesis fails for minority group members who live in areas with a high proportion of majority group members. *PLoS ONE*, 8(12): e8228. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0082228>

- Bar-Tal, D. (1996). Development of social categories and stereotypes in early childhood: The case of "the Arab" concept formation, stereotype and attitudes by Jewish children in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, 20(3-4), 341–370. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(96\)00023-5](https://doi.org/10.1016/0147-1767(96)00023-5)
- Bekerman, Z. (2004). Potential and limitations of multicultural education in conflict-ridden areas: Bilingual Palestinian-Jewish schools in Israel. *Teachers College Record*, 106(3), 574-610. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2004.00351.x>
- Berrenberg, J. L., Finlay, K. A., Stephan, W. G. i Stephan, C. (2003). Prejudice towards people with cancer or AIDS: Applying the integrated threat model. *Journal of Applied Biobehavioral Research*, 7(2), 75–86. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9861.2002.tb00078.x>
- Binder, J., Zagefka, H., Brown, R., Funke, F., Kessler, T., Mummendey, A., Maquil, A., Demoulin, S. i Leyens, J-P. (2009). Does contact reduce prejudice or does prejudice reduce contact? A longitudinal test of the contact hypothesis among majority and minority groups in three European countries. *Journal of personality and social psychology*, 96(4), 843-56. <https://doi.org/10.1037/a0013470>
- Birtel, M., Reimer, N., Wölfer, R. i Hewstone, M. (2020). Change in school ethnic diversity and intergroup relations: The transition from segregated elementary to mixed secondary school for majority and minority Students. *European Journal of Social Psychology*, 50(1), 160-176. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2609>
- Bizman, A. I Yinon, Y. (2001). Intergroup and interpersonal threats as determinants of prejudice: The moderating role of in-Group identification. *Basic and Applied Social Psychology*, 23(3), 191-196. https://doi.org/10.1207/S15324834BASP2303_5
- Blank, T. i Schmidt, P. (2003). National identity in a united Germany: Nationalism or patriotism? An empirical test with representative data. *Political Psychology*, 24(2), 289–312. <https://doi.org/10.1111/0162-895x.00329>
- Blascovich, J., Mendes, W. B., Hunter, S. B., Lickel, B., i Kowai-Bell, N. (2001). *Perceiver threat in social interactions with stigmatized others*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80(2), 253–267. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.80.2.253>
- Blažević Simić A. (2011). Socijalna distanca hrvatskih srednjoškolaca prema etničkim i vjerskim skupinama. *Pedagoški istraživanja*, 8(1), 153–168. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/118074>

- Bobo, L. i Hutchings, V. L. (1996). Perceptions of racial group competition: Extending Blumers' theory of group position to a multiracial social context. *American Sociological Review*, 61(6), 951-972. <https://doi.org/10.2307/2096302>
- Braddock, J. H. (1980). The Perpetuation of Segregation across Levels of Education: A Behavioral Assessment of the Contact Hypothesis. *Sociology of Education* 53(3), 178-186. <https://doi.org/10.2307/2112412>
- Brambilla, M., Sacchi, S., Pagliaro, S. i Ellemers, N. (2013). Morality and intergroup relations: Threats to safety and group image predict the desire to interact with outgroup and ingroup members. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(5), 811 -821. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2013.04.005>
- Branscombe, N. R., Ellemers, N., Spears, R. i Doosje, B. (1999). The context and content of social identity threats. U N. Ellemers, R. Spears i B. Doosje (Ur.), *Social identity: Context, commitment, content* (str. 35–58). Blackwell.
- Branscombe, N. R. i Wann, D. L. (1994). Collective self-esteem consequences of outgroup derogation when a valued social identity is on trial. *European Journal of Social Psychology*, 24(6), 641–657. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420240603>
- Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: In-group love or out-group hate? *Journal of Social Issues*, 55(3), 429–444. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00126>
- Brewer, M. B. (2007). The importance of being we: Human nature and intergroup relations. *American Psychologist*, 62(8), 728–738. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.62.8.728>
- Brewer, M. B. i Alexander, M. G. (2002). Intergroup emotions and images. U D. M. Mackie i E. R. Smith (Ur.), *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups* (str. 209–225). Psychology Press.
- Brown, T. A. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. The Guilford Press.
- Byrne, B. M. (2016). *Structural Equation Modelling with AMOS: Basic Concepts, Applications, and Programming* (3. izdanje). Routledge.
- Bulut, O. (2020). Testing for Measurement Invariance in R. Preuzeto s <https://okan.cloud/posts/2020-12-21-testing-for-measurement-invariance-in-r/>
- Callens, M. S., Meuleman, B. i Valentova, M. (2018). Contact, perceived threat, and attitudes toward assimilation and multiculturalism: Evidence from a majority and minority

- perspective in Luxembourg. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 50(2), 285-310. <https://doi.org/10.1177/0022022118817656>
- Cameron, J. A., Alvarez, J. M., Ruble, D. N. i Fulgni, A.J. (2001). Children's lay theories about ingroups and outgroups: Reconceptualizing research of prejudice. *Personality and Social Psychology Review*, 5(2), 118-128. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0502_3
- Cameron, L. i Rutland, A. (2006). Extended Contact through Story Reading in School: Reducing Children's Prejudice toward the Disabled. *Journal of Social Issues*, 62(3), 469–488. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2006.00469.x>
- Caricati, L. (2018). Perceived threat mediates the relationship between national identification and support for immigrant exclusion: A Cross-National Test of Intergroup Threat Theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 66, 41-51. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2018.06.005>.
- Chang, L. W., Krosch, A. R. i Cikara, M. (2016). Effects of intergroup threat on mind, brain, and behavior. *Current Opinion in Psychology*, 11(1), 69-73. <http://dx.doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.06.004>
- Cheung, G. W. i Rensvold, R. B. (2002) Evaluating Goodness-of-Fit Indexes for Testing Measurement Invariance. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 9(2), 233-255. https://doi.org/10.1207/S15328007SEM0902_5
- Christ, O., Hewstone, M., Tausch, N., Wagner, U., Voci, A., Hughes, J. i Cairns, E. (2010). Direct contact as a moderator of extended contact effects: Cross-sectional and longitudinal impact on outgroup attitudes, behavioral intentions, and attitude certainty. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(12), 1662–1674. <http://dx.doi.org/10.1177/0146167210386969>
- Christ, O., Schmid, K., Lolliot, S., Swart, H., Stolle, D., Tausch, N., Ramiah, A. A., Wagner, U., Vertovec, S. i Hewstone, M. (2014). Contextual effect of positive intergroup contact on outgroup prejudice. *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 111(11), 3996–4000. <https://doi.org/10.1073/pnas.1320901111>
- Constantin, A. A. i Cuadrado, I. (2021) Perceived intergroup competition and adolescents' behavioural intentions toward minorities: the role of threat, stereotypes and emotions. *Current Psychology*, 40, 3488–3498. <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00297-8>

- Corenblum, B. i Stephan, W. G. (2001). White fears and native apprehensions: an integrated threat theory approach to intergroup attitudes. *Canadian Journal of Behavioral Science*, 33(4), 251–268. <https://doi.org/10.1037/h0087147>
- Corneille, O., Yzerbyt, V. Y., Rogier, A. i Buidin, G. (2001). Threat and the group attribution error: When threat elicits judgments of extremity and homogeneity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(4), 437–446. <https://doi.org/10.1177/0146167201274005>
- Costarelli, S. (2006). The distinct roles of subordinate and superordinate group power, conflict, and categorization on intergroup prejudice in a multiethnic Italian territory. *The Journal of social psychology*, 146(1), 5–13. <https://doi.org/10.3200/SOCP.146.1.5-13>
- Cottrell, C. A. i Neuberg, S. L. (2005). Different emotional reactions to different groups: A sociofunctional threat-based approach to ‘prejudice’. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(5), 770–789. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.88.5.770>
- Croucher, S. M. (2013). Integrated threat theory and acceptance of immigrant assimilation: An analysis of Muslim immigration in Western Europe. *Communication Monographs*, 80(1), 46–62. <https://doi.org/10.1080/03637751.2012.739704>
- Croucher, S. (2018). Integrated threat theory. U H. Giles & J. Harwood (Ur.), *The Oxford encyclopedia of intergroup communication* (str. 627-635). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.490>
- Curşeu, P. L., Stoop, R. i Schalk, R. (2007). Prejudice toward immigrant workers among Dutch employees: Integrated threat theory revisited. *European Journal of Social Psychology*, 37(1), 125-140. <https://doi.org/10.1002/ejsp.331>
- Cvrtila, V., Slijepčević, M. i Levak, T. (2019). Migration, the perception of security risks and media interpretation frameworks in Croatia and Hungary. *Studia Polensia*, 8, 7-30. <https://doi.org/10.32728/studpol/2019.08.01.01>
- Čačić-Kumpes, J., Gregurević, S. i Kumpes, J. (2012). Migracija, imigracija i stavovi prema imigrantima u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 42(3), 305-336. <https://doi.org/10.5613/rzs.42.3.3>
- Čačić-Kumpes, J. i Kumpes, J. (2005). Etničke manjine: elementi definiranja i hijerarhizacija prava na razliku. *Migracijske i etničke teme*, 21(3), 173-186. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/4775>

- Čorkalo Biruški, D. (2011). Djeca i međuetnički odnosi u zajednici. Neobjavljena projektna dokumentacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2007). Separate schools - a divided community: The role of the school in post-war social reconstruction. *Review of Psychology*, 14(2), 93-108.
- Čorkalo Biruški, D., i Ajduković, D. (2008a). Stavovi učenika, roditelja i nastavnika prema školovanju: Što se promijenilo tijekom šest godina u Vukovaru. *Migracijske i etničke teme*, 24(3), 189-216.
- Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2008b). Promjene međuetničke diskriminacije u djece i međuetnički stavovi i ponašanja njihovih roditelja. *Ljetopis socijalnog rada*, 15(3), 377-400.
- Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2009). Od dekonstrukcije do rekonstrukcije traumatizirane zajednice: primjer Vukovara. *Revija za socijalnu politiku*, 16(1), 1-24. <https://doi.org/10.3935/rsp.v16i1.774>
- Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2012a). *Škola kao prostor socijalne integracije djece i mladih u Vukovaru* [Brošura]. Zaklada Friedrich Ebert.
- Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2012b). Što određuje međuetničke stavove adolescenata u podijeljenoj zajednici?. *Društvena Istraživanja*, 4 (118), 901-921.
- Čorkalo, D., Ajduković, D., Weinstein, H., Stover, E., Djipa, D. i Biro, M. (2004). Neighbors again? Inter-community relations after ethnic violence. U E. Stover i H. Weinstein (Ur.), *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity* (str. 143-161). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511720352.011>
- Čorkalo, Biruški D., Blanuša, N. i Kapović, I. (2021). *Grad zarobljen politikom. Kako građani Vukovara vide svoj grad danas?* [Brošura]. Zaklada Friedrich Ebert.
- Čorkalo, Biruški D., Jelić, M., Pavin Ivanec, T., Pehar, L., Uzelac, E., Rebernjak, B. i Kapović, I. (2019). *Obrazovanje nacionalnih manjina i međuetnički stavovi u četiri višetničke zajednice u Hrvatskoj: stanje, izazovi, perspektive* [Brošura]. Zaklada Friedrich Ebert.
- Čorkalo, D. i Kamenov, Ž. (1998), Nacionalni identitet i međunacionalna tolerancija, Izvještaj s VIII. Ljetne psihologijske škole, Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Čorkalo Biruški, D. i Magoč, A. (2009). »Mi« ne možemo biti krivi?! Etnički identitet i opravdavanje postupaka vlastite grupe kao odrednice doživljaja kolektivne krivnje. *Revija za sociologiju*, 40[39] (3-4), 211-231.

- Čorkalo Biruški, D., Pehar, L., Jelić, M., Pavin Ivanec, T. i Tomašić Humer, J. (2020). Obrazovni izbori i stavovi prema multikulturalizmu i asimilacionizmu većine i manjine u četiri hrvatske višetničke zajednice. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 29(1), 23 – 47. <https://doi.org/10.5559/di.29.1.02>
- Davies, K., Tropp, L. R., Aron, A., Pettigrew, T. F. i Wright, S. C. (2011). Cross-group friendships and intergroup attitudes: A meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review*, 15(4), 332-351. <https://doi.org/10.1177/1088868311411103>
- Davis, M. D. i Stephan, W. G. (2011). Electromyographic analyses of responses to intergroup threat. *Journal of Applied Social Psychology*, 41(1), 196-218. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2010.00709.x>
- Devos, T., Silver, L. A., Mackie, D. M. i Smith, E. R. (2002). Experiencing intergroup emotions. U D. M. Mackie i E. R. Smith (Ur.), *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups* (str. 111–134). Psychology Press.
- Dimitrova, R., Buzea, C., Ljubic, V. i Jordanov, V. (2015). Nationalistic attitudes and perceived threat determine romaphobia among Bulgarian and Romanian youth. *Revista de Asistență Socială*, 14(3), 33-47.
- Disabato, D. (2016, svibanj 22). *The double standard against cross-sectional mediation*. <http://www.daviddisabato.com/blog/2016/5/22/the-double-standard-against-cross-sectional-mediation>
- Dixon, J., Tredoux, C., Davies, G., Huck, J., Hocking, B., Sturgeon, B., Whyatt, D., Jarman, N. i Bryan, D. (2020). Parallel lives: Intergroup contact, threat, and the segregation of everyday activity spaces. *Journal of Personality and Social Psychology*, 118(3), 457–480. <https://doi.org/10.1037/pspi0000191>
- Dixon, J., Tredoux, C., Sturgeon, B., Hocking, B., Davies, G., Huck, J., Whyatt, D., Jarman, N. i Bryan, D. (2020). 'When the walls come tumbling down': The role of intergroup proximity, threat, and contact in shaping attitudes towards the removal of Northern Ireland's peace walls. *The British journal of social psychology*, 59(4), 922–944. <https://doi.org/10.1111/bjso.12370>
- Dollard, J., Doob, L., Miller, N. E., Mowrer, O. i Sears, R. (1939). *Frustration and aggression*. Yale University Press.
- Doosje, B., Ellemers, N. i Spears, R. (1995). Perceived intragroup variability as a function of group

- status and identification. *Journal of Experimental Social Psychology*, 31, 410-436.
- Doyle, A. B. i Aboud, F. E. (1995). A longitudinal study of White children's racial prejudice as a social-cognitive development. *Merrill-Palmer Quarterly*, 41(2), 209–228.
- Doyle, A.B., Beaudet, J. i Aboud, F.E. (1988). Developmental patterns in the flexibility of children's ethnic attitudes. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 19(1), 3-18. <https://doi.org/10.1177/0022002188019001001>
- Državni zavod za statistiku (2013). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku*. Statističko izvješće. Preuzeto 9. ožujka 2019., s <http://www.dzs.hr/>
- Duckitt, J. (1992). Psychology and prejudice: A historical analysis and integrative framework. *American Psychologist*, 47(10), 1182-1193. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.47.10.1182>
- Duckitt, J. (2005). Personality and prejudice. U J. F. Dovidio, P. Glick i L.A. Rudman (Ur.), *On the Nature of Prejudice - Fifty Years after Allport*, (str. 395-412). Blackwell.
- Duckitt, J. (2006). Differential effects of right wing authoritarianism and social dominance orientation on outgroup attitudes and their mediation by threat from and competitiveness to outgroups. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(5), 684-696. <https://doi.org/10.1177/0146167205284282>
- Duckitt, J., Wagner, C., du Plessis, I. i Birum, I. (2002). The psychological bases of ideology and prejudice: Testing a dual process model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(1), 75–93. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.83.1.75>
- Dugački, V. (2009). Historiografija o Česima u Hrvatskoj. *Historijski zbornik* 62(1), 233–250.
- Dukovski, D. (2000). Nacionalne manjine u Istri u 20. stoljeću. U Fleck, H-G. i Graovac, I. (Ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara 2* (str. 411-427). Zaklada Friedrich Naumann.
- Durkin, K., Nesdale, D., Dempsey, G. i McLean, A. (2012). Young children's responses to media representations of intergroup threat and ethnicity. *The British journal of developmental psychology*, 30(3), 459-476. <https://doi.org/10.1111/j.2044-835X.2011.02056.x>
- Echols, L., Ivanich, J. i Graham, S. (2018). Multiracial in middle school: The influence of classmates and friends on changes in racial self-identification. *Child development*, 89(6), 2070-2080. <https://doi.org/10.1111/cdev.13000>

- Edele, A., Jansen, M., Schachner, M., Schotte, K., Rjosk, C. i Radmann, S. (2020). School track and ethnic classroom composition relate to the mainstream identity of adolescents with immigrant background in Germany, but not their ethnic identity. *International Journal of Psychology*, 1-15. <https://doi.org/10.1002/ijop.12677>
- Ellemers, N. i Haslam, S. (2012). *Social identity theory*. U Van Lange P. A. M., Kruglanski, A. W. i Higgins, E. T., *Handbook of Theories of Social Psychology: Volume 2* (str. 379-399). SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446249222>
- Ellemers, N., Spears, R. i Doosje, B. (2002). Self and social identity. *Annual Review of Psychology*, 53(1), 161–186. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.53.100901.135228>
- Eller, A., Abrams, D. i Koschate, M. (2017). Can stateways change folkways? Longitudinal tests of the interactive effects of intergroup contact and categorization on prejudice. *Journal of Experimental Social Psychology*, 72, 21–31. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2017.04.005>
- Enders, C. K. (2001). A Primer on Maximum Likelihood Algorithms Available for Use With Missing Data. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 8(1), 128-141. http://dx.doi.org/10.1207/S15328007SEM0801_7
- Esses, V. M., Dovidio, J. F., Jackson, L. M. i Armstrong, T. L. (2001). The immigration dilemma: The role of perceived group competition, ethnic prejudice, and national identity. *Journal of Social Issues*, 57(3), 389–412. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00220>
- Esses, V. M., Jackson, L. M. i Armstrong, T. L. (1998). Intergroup competition and attitudes toward immigrants and immigration: An instrumental model of group conflict. *Journal of Social Issues*, 54(4), 699–724. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.911998091>
- Fairchild, A. J. i McDaniel, H. L. (2017). Best (but oft-forgotten) practices: mediation analysis. *The American journal of clinical nutrition*, 105(6), 1259–1271. <https://doi.org/10.3945/ajcn.117.152546>
- Feddes, A. R., Noack, P., i Rutland, A. (2009). Direct and extended friendship effects on minority and majority children's interethnic attitudes: A longitudinal study. *Child Development*, 80(2), 377–390. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2009.01266.x>
- Felix, E. i You, S. (2011). Peer victimization within the ethnic context of high school. *Journal of Community Psychology*, 39(7), 860–875. <https://doi.org/10.1002/jcop.20465>
- Fischer, P., Greitemeyer, T. i Kastenmüller, A. (2007). What do we think about Muslims? The validity of westerners' implicit theories about the associations between Muslims' religiosity,

- religious identity, aggression potential, and attitudes toward terrorism. *Group Processes and Intergroup Relations*, 10(3), 373–382. <https://doi.org/10.1177/1368430207078697>
- Fishman, J. A. (1965). Varieties of Ethnicity and Varieties of Language Consciousness. U Kreidler, C. W. (Ur.) *Report of the sixteenth annual round table meeting on linguistics and language studies* (str. 69–79). Georgetown University Press.
- Fiske, S. T. i Taylor, S. E. (1991). *Social cognition* (2. izdanje). McGraw-Hill.
- Frank, K. A., Muller, C. i Mueller, A. S. (2013). The embeddedness of adolescent friendship nominations: The formation of social capital in emergent network structures. *American Journal of Sociology*, 119(1), 216–253. <https://doi.org/10.1086/672081>
- Gallagher, T. (2005). Balancing Difference and the Common Good: Lessons from a Post-conflict Society. *Compare: A Journal of Comparative Education*. 35(4), 429–442. <https://doi.org/10.1080/03057920500331330>
- Garcia, S. M., Tor, A. i Richard Gonzalez (2006). Ranks and rivals: A theory of competition, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(1), 970–982. <https://doi.org/10.1177/014616720628764>
- Garson, G. D. (2014). Structural equation modeling. G. David Garson and Statistical Publishing Associates.
- Giles, H. i Johnson, P. (1987). Ethnolinguistic identity theory: A social psychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language*, 1987(68), 69–100. <https://doi.org/10.1515/ijsl.1987.68.69>
- Goldberger, G. (2004). Portrayal of immigrants in newsmagazines. *Migracijske i etničke teme* 20(1), 7–27.
- Gómez, A., Tropp, L. R. i Fernández, S. (2011). When extended contact opens the door to future contact: Testing the effects of extended contact on attitudes and intergroup expectancies in majority and minority groups. *Group Processes & Intergroup Relations*, 14(2), 161–173. <https://doi.org/10.1177/1368430210391119>
- Graf, S., Paolini, S. i Rubin, M. (2014). Negative intergroup contact is more influential, but positive intergroup contact is more common: Assessing contact prominence and contact prevalence in five Central European countries. *European Journal of Social Psychology*, 44(6), 536–547. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2052>

- Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., Rosenblatt, A., Veeder, M., Kirkland, S. i Lyon, D. (1990). Evidence for terror management theory II: The effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural worldview. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(2), 308–318. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.58.2.308>
- Greenberg, J., Solomon, S. i Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements. U M. P. Zanna (Ur.), *Advances in experimental social psychology*, (Vol. 29, str. 61–139). Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60016-7](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60016-7)
- Griffiths, J.A. i Nesdale, D. (2006). In-group and out-group attitudes of ethnic majority and minority children. *International Journal of Intercultural Relations*, 30(6), 735-749. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2006.05.001>
- Hamilton, D.L. (1981). *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*. Erlbaum.
- Haselton, M. G. i Buss, D. M. (2003). Biases in social judgment: Design flaws or design features? U J. P. Forgas, K. D. Williams i W. von Hippel (Ur.), *Social judgments: Implicit and explicit processes* (str. 23-43). Cambridge University Press.
- Hina, P.N. (2020, 7. lipanj). “Rijeka – mađarsko more”! Viktor Orban objavio video novog spomenika, hoće li Hrvatska reagirati? Novi list. https://www.novilist.hr/vijesti/hrvatska/rijeka-madarsko-more-viktor-orban-objavio-video-novog-spomenika-hoce-li-hrvatska-reagirati/?meta_refresh=true
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1014>
- Hoglund, W. i Hosan, N. (2012). The context of ethnicity: Peer victimization and adjustment problems in early adolescence. *Journal of Early Adolescence*, 33(5), 585–609. <https://doi.org/10.1177/0272431612451925>
- Hornsey, M. J. (2008). Social identity theory and self-categorization theory: A historical review. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(1), 204–222. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00066.x>
- Horowitz, E. L. i Horowitz, R. E. (1938). Development of social attitudes in children. *Sociometry*, 1, 301–338. <https://doi.org/10.2307/2785586>
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje (2021). Tesla, Nikola. *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*. Pristupljeno 28.8.2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61021>.

- Hržica, G., Padovan, N. i Kovačević, M. (2011). Društvenojezični utjecaj na dvojezičnost – hrvatske dvojezične zajednice u Istri i Beču. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, 2(12), 175-196.
- Hu, L.-t. i Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1–55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Hughes, C., Warren, P. Y., Stewart, E. A., Tomaskovic-Devey, D. i Mears, D. P. (2017). Racial Threat, Intergroup Contact, and School Punishment. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 54(5), 583–616. <https://doi.org/10.1177/0022427816689811>
- Hutinec, G. (2005). List Muraköz - Megyímurje kao organ mađarske okupacijske vlasti u Međimurju (1941-1943). *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 37 (1), 383-310. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/50291>
- IBM Corp. (2022). IBM SPSS Statistics for Windows (Version 29.0) [Computer software]. IBM Corp
- Islam, M. R. i Hewstone, M. (1993). Dimensions of contact as predictors of intergroup anxiety, perceived outgroup variability, and out-group attitude: An integrative model. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19(6), 700–710. <https://doi.org/10.1177/0146167293196005>
- ISSP Research Group (2015). International social survey programme: National identity III—ISSP 2013. Cologne: GESIS Data Archive. <http://dx.doi.org/10.4232/1.12312>
- Jasinskaja-Lahti, I., Mähönen, T. A. i Liebkind, K. (2011). Ingroup norms, intergroup contact and intergroup anxiety as predictors of the outgroup attitudes of majority and minority youth. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(3), 346–355. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2010.06.001>
- Jelić, M. (2009). Validacija hrvatske verzije Skale socijalnog samopoštovanja. *Migracijske i etničke teme*, 25(3), 237-262. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/44068>
- Jelić, M., Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2014). Ideološki stavovi većinske grupe u dvije višestručke sredine. *Revija Za Socijalnu Politiku*, 21(1), 19–41. <https://doi.org/10.3935/rsp.v21i1.1149>

- Jelić, M., Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2021). Competing Collective Narratives in Intergroup Rapprochement: A Transgenerational Perspective. *Journal of Social and Political Psychology*, 9(2), 370-400. <https://doi.org/10.5964/jspp.6939>
- Jelić, M., Čorkalo Biruški, D. i Rebernjak, B. (2022). If school walls could talk: A mixed-method study of physical space marking in promoting multiculturalism. *Current Psychology*, 41, 6063–6077. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01087-3>
- Jelić, M., Uzelac, E. i Čorkalo Biruški, D. (2020). Intergroup threat as a mediator of ethnic identification and intergroup orientations. *Journal of Language and Social Psychology*, 39(4), 533-549. <https://doi.org/10.1177/0261927X20932632>
- Jetten, J., Postmes, T. i McAuliffe, B. J. (2002). “We’re all individuals”: Group norms of individualism and collectivism, levels of identification and identity threat. *European Journal of Social Psychology*, 32(2), 189-207. <https://doi.org/10.1002/ejsp.65>
- Jetten, J. i Spears, R. (2003). The divisive potential of differences and similarities: The role of intergroup distinctiveness in intergroup differentiation. *European Review of Social Psychology*, 14(1), 203-241. <https://doi.org/10.1080/10463280340000063>
- Jović, D. (2011). Popis stanovništva: bitka za etnički status u postjugoslavenskim državama. *Političke analize*, 2(5), 36-45. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/102839>
- Juvonen, J., Kogachi, K. i Graham, Sandra. (2017). When and how do students benefit from ethnic diversity in middle school? *Child development*, 89(4), 1268-1282. <https://doi.org/10.1111/cdev.12834>
- Juvonen, J., Nishina, A. i Graham, S. (2006). Ethnic diversity and perceptions of safety in urban middle schools. *Psychological Science*, 17(5), 393–400. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2006.01718.x>
- Kachanoff, F., Bigman, Y., Kapsaskis, K. i Gray, K. (2020). Measuring two distinct psychological threats of COVID-19 and their unique impacts on wellbeing and adherence to public health behaviors. *Social Psychological and Personality Science*, 1-14. <https://doi.org/10.1177/1948550620931634>

- Kalebić Maglica, B., Švegar, D. i Jovković, M. (2018). Odnos osobina ličnosti, efekta okvira i stavova prema migrantima. *Društvena istraživanja*, 27(3), 495-517. <https://doi.org/10.5559/di.27.3.06>
- Kapović, I. i Čorkalo Biruški, D. (2021). Vzdelavani česke a dalších narodnostnich menšin v Chorvatsku podle modelu A. [Obrazovanje češke i drugih nacionalnih manjina u Hrvatskoj po modelu A: usporedbe, izazovi i socijalna dinamika višetničkih zajednica]. *Prehled*, 39, 33-59.
- Kessler, T. i Hollbach, S. (2005). Group-based emotions as determinants of ingroup identification. *Journal of Experimental Social Psychology*, 41(6), 677–685. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2005.01.001>
- Killen, M., Clark Kelly, M., Richardson, C., Crystal, D. i Ruck, M. (2010). European American children's and adolescents' evaluations of interracial exclusion. *Group Processes and Intergroup Relations*, 13(3), 283–300. <https://doi.org/10.1177/1368430209346700>
- Kim, N. i Chung, M. (2022). The Role of Contact Richness in Mediated Intergroup Contact: A Test of the Contact Space Framework. *Mass Communication and Society*, 25(3), 311-334, <https://doi.org/10.1080/15205436.2021.1961158>
- Kline, R. B. (2016). *Principles and practice of structural equation modeling* (4. izdanje). Guilford Press.
- Kokkonen, A., Esaiasson, P. i Gilljam, M. (2014). Migration-based ethnic diversity and social trust: A multilevel analysis of how country, neighbourhood and workplace diversity affects social trust in 22 Countries. *Scandinavian Political Studies*, 37(3), 263-300. 236. <https://doi.org/10.1111/1467-9477.12027>
- Konings, R. i Mosaico, M. (2020). Explaining differences in perceived threat: why education matters. *Italian Journal of Sociology of education*, 12(2), 101-121. <https://doi.org/10.14658/pupj-ijse-2020-2-5>
- Korunić, P. (2005). Nacija i nacionalni identitet. *Revija za sociologiju*, 36 (1-2), 87-105. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/13687>

- Kramer, R. M. (1998). Paranoid cognition in social systems: Thinking and acting in the shadow of doubt. *Personality and Social Psychology Review*, 2(4), 251-275. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0204_3
- Kumpes, J. (2018). Religioznost i stavovi prema imigrantima u Hrvatskoj. *Migracijske i etničke teme*, 34(3), 275-320. <https://doi.org/10.11567/met.34.3.3>
- Kunda, Z. (1990). The case for motivated reasoning. *Psychological Bulletin*, 108(3), 480-498. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.108.3.480>
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Clarendon Press.
- Lei, P.-W. i Shiverdecker, L. K. (2020). Performance of estimators for confirmatory factor analysis of ordinal variables with missing data. *Structural Equation Modeling*, 27(4), 584–601. <https://doi.org/10.1080/10705511.2019.1680292>
- Lemmer, G. i Wagner, U. (2015). Can we really reduce ethnic prejudice outside the lab? A meta-analysis of direct and indirect contact interventions. *European Journal of Social Psychology*, 45(2), 152–168. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2079>
- Leszczensky, L. i Pink, S. (2015). Ethnic segregation of friendship networks in school: Testing a rational-choice argument of differences in ethnic homophily between classroom-and grade-level networks. *Social Networks*, 42, 18-26. <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2015.02.002>
- Levin, S., Van Laar, C. i Sidanius, J. (2003). The effects of ingroup and outgroup friendships on ethnic attitudes in college: A longitudinal study. *Group Processes and Intergroup Relations*, 6, 76-92. <https://doi.org/10.1177/1368430203006001013>
- Levy, S., West, T., Bigler, R., Karafantis, D., Ramirez, L. i Velilla, E. (2005). Messages about the uniqueness and similarities of people: Impact on U.S. Black and Latino youth. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 26(6), 714-733. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2005.08.004>
- Levy Paluck, E., Green, S. i Green, D. (2019). The contact hypothesis re-evaluated. *Behavioural Public Policy*, 3(2), 129-158. <https://doi.org/10.1017/bpp.2018.25>
- Little, T. D. (2013). *Longitudinal structural equation modeling*. The Guilford Press.
- Little, T. D., Cunningham, W. A., Shahar, G. i Widaman, K. F. (2002). To parcel or not to parcel: Exploring the question, weighing the merits. *Structural Equation Modeling*, 9(2), 151–173. https://doi.org/10.1207/S15328007SEM0902_1

- Liu, X., Zhang, L., Wu, G., Yang, R. i Liang, Y. (2021). The longitudinal relationship between sleep problems and school burnout in adolescents: A cross-lagged panel analysis. *Journal of Adolescence*, 88, 14–24. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2021.02.001>
- Louis, W. R., Esses, V. M. i Lalonde, R. N. (2013). National identification, perceived threat, and dehumanization as antecedents of negative attitudes toward immigrants in Australia and Canada. *Journal of Applied Social Psychology*, 43(Suppl 2), E156–E165. <https://doi.org/10.1111/jasp.12044>
- Löw Stanić, A. (2014). *Provjera postavki teorije međugrupne prijateljstva u višetetničkoj zajednici nakon sukoba* (Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu). http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/9184/1/Loew%20Stanic_Disertacija_final.pdf
- Luhtanen, R. i Crocker, J. (1992). A collective self-esteem scale: Self-evaluation of one's own identity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18(3), 302-318. <https://doi.org/10.1177/0146167292183006>
- Lutterbach, S. i Beelmann, A. (2020). Positive and negative intergroup contact and shared reality: Contact effects among host society and refugees. *European Journal of Social Psychology*, 50(1), 143–159. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2601>
- Ljujic, V., Vedder, P. i Dekker, H. (2012). Romaphobia among Serbian adolescents: The role of national in-group attitudes and perceived threat. *Political Psychology*, 33(6), 911–924. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2012.00927.x>
- Maassen, G. H. i Bakker, A. B. (2001). Suppressor variables in path models: Definitions and interpretations. *Sociological Methods & Research*, 30(2), 241–270. <https://doi.org/10.1177/0049124101030002004>
- MacKinnon, D. P., Fairchild, A. J. i Fritz, M. S. (2007). Mediation analysis. *Annual review of psychology*, 58(1), 593–614. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.58.110405.085542>
- Mackinnon, S. P., Curtis, R. i O'Connor, R. (2022). A Tutorial in Longitudinal Measurement Invariance and Cross-lagged Panel Models Using Lavaan. *Meta-Psychology*, 6, 1-20. <https://doi.org/10.15626/MP.2020.2595>

- Makashvili, A., Vardanashvili, I. i Javakhishvili, N. (2018). Testing intergroup threat theory: realistic and symbolic threats, religiosity and gender as predictors of prejudice. *Europe's Journal of Psychology*, 14(2), 464-484. <https://doi.org/10.5964/ejop.v14i2.1483>
- Maloku, E., Derks, B., Van Laar, C. i Ellemers, N. (2016). Building national identity in newborn kosovo: Challenges of integrating national identity with ethnic identity among kosovar Albanians and kosovar Serbs. U S. McKeown, R. Haji i N. Ferguson (Ur.), *Understanding peace and conflict through social identity theory: Contemporary global perspectives* (str. 245–260). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29869-6_16
- Maloku, E., Derks, B., Van Laar, C. i Ellemers, N. (2019). Stimulating interethnic contact in Kosovo: The role of social identity complexity and distinctiveness threat. *Group Processes & Intergroup Relations*, 22(7), 1039–1058. <https://doi.org/10.1177/1368430218808884>
- Maloku, E., Derks, B., Van Laar, C., Ellemers, N., Dautel, J. i Taylor, L. K. (2023). How Do Children Learn Social Categorization and Intergroup Attitudes When They Grow Up in Divided Contexts? *Social Sciences*, 12(5), 281. <https://doi.org/10.3390/socsci12050281>
- Maričić, J. (2009). Teorije i istraživanja predrasuda u dječjoj dobi. *Psihologijske Teme*, 18(1), 137–152.
- Matsunaga, M. (2008). Item Parceling in Structural Equation Modeling: A Primer, *Communication Methods and Measures*, 2(4), 260-293. <https://doi.org/10.1080/19312450802458935>
- McGlothlin, H. i Killen, M. (2010). How social experience is related to children's intergroup attitudes. *European Journal of Social Psychology*, 40(4), 625–634. <https://doi.org/10.1002/ejsp.733>
- McKeown, S. i Taylor, L. K. (2017). Beyond the irony of intergroup contact: The effects of contact and threat on political participation and support for political violence in Northern Ireland. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 21(4), 234–244. <https://doi.org/10.1037/gdn0000074>
- McLaren, L. M. (2003). Anti-immigrant prejudice in Europe: Contact, threat perception, and preferences for the exclusion of migrants. *Social Forces*, 81(3), 909-936. <https://doi.org/10.1353/sof.2003.0038>

- McPherson, M., Smith-Lovin, L. i Cook, J. M. (2001). Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 27, 415–444. <http://www.jstor.org/stable/2678628>
- Meeus, W. (2011). The study of adolescent identity formation 2000–2010: A review of longitudinal research. *Journal of Research on Adolescence*, 21, 75–94. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2010.00716.x>
- Mesić, M. i Baranović, B. (2005). National minority education in Croatia. U N. Genov (Ur.), *Ethnicity and educational policies in South Eastern Europe* (str. 64-84). Lit Verlag
- Monteith, M. J. i Spicer, C. V. (2000). Contents and correlates of Whites' and Blacks' racial attitudes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 36(2), 125–154. <https://doi.org/10.1006/jesp.1999.1401>
- Moshagen, M. i Erdfelder, E. (2016). A new strategy for testing structural equation models. *Structural Equation Modeling*, 23, 54–60. <https://doi.org/10.1080/10705511.2014.950896>
- Mummendey, A., Klink, A. i Brown, R. (2001). Nationalism and patriotism: National identification and out-group rejection. *British Journal of Social Psychology*, 40(2), 159–172. <https://doi.org/10.1348/014466601164740>
- Munniksma, A., Scheepers, P., Stark, T. H. i Tolsma, J. (2016). The impact of adolescents' classroom and neighborhood ethnic diversity on same- and cross-ethnic friendships within classrooms. *Journal of Research on Adolescents*, 27(1), 20-33. <https://doi.org/10.1111/jora.12248>
- Munniksma, A., Stark, T. H., Verkuyten, M., Flache, A. i Veenstra, R. (2013). Extended intergroup friendships within social settings: The moderating role of initial outgroup attitudes. *Group Processes and Intergroup Relations*, 16(6), 752–770. <https://doi.org/10.1177/1368430213486207>
- Narodne novine (2010, 6. srpnja). Ustav Republike Hrvatske (pročišćeni tekst). Preuzeto 19.7.2023. s https://narodne-novine.mn.hr/clanci/sluzbeni/2010_07_85_2422.html
- Nekić, M., Uzelac, E. i Jurkin, M. (2016). Uloga samopoštovanja i vršnjačkog pritiska u objašnjenju usamljenosti adolescenata. *Acta Iadertina*. 13. 41-63. <https://doi.org/10.15291/ai.1286>

- Nesdale, D. (1999). Developmental changes in children's ethnic preferences and social cognitions. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 20(4), 501–519. [https://doi.org/10.1016/S0193-3973\(99\)00012-X](https://doi.org/10.1016/S0193-3973(99)00012-X)
- Nesdale, D. (2004). Social identity processes and children's ethnic prejudice. U M. Bennett i F. Sani (Ur.), *The Development of Social Self* (str. 219-245). Psychology Press
- Nesdale, D., Durkin, K., Maass, A. i Griffiths, J. (2004). Group status, out-group ethnicity and children's ethnic attitudes. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 25(2), 237 – 251. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2004.02.005>
- Nesdale, D., Durkin, K., Maass, A. i Griffiths, J. (2005). Threat, group identification, and children's ethnic prejudice. *Social Development*, 14(2), 189–205. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9507.2005.00298.x>
- Nesdale, D. i Flessner, D. (2001). Social Identity and the Development of Children's Group Attitudes. *Child Development*, 72(2), 506–517. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00293>
- Nesdale, D. i Lawson, M. J. (2011). Social groups and children's intergroup attitudes: Can school norms moderate the effects of social group norms? *Child Development*, 82(5), 1594–1606. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2011.01637.x>
- Nesdale, D., Maass, A., Durkin, K. i Griffiths, J. (2005). Group norms, threat, and children's racial prejudice. *Child Development*, 76(3), 652–663. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2005.00869.x>
- Neuberg, S. L. i Cottrell, C. A. (2002). Intergroup emotions: A biocultural approach. U D. M. Mackie i E. R. Smith (Ur.), *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups* (str. 265–283). Psychology Press.
- Newsom, J. T. (2015). Cross-lagged Panel Analysis. U S. Krauss Whitbourne (Ur.), *The encyclopedia of adulthood and aging* (1.izdanje) (str. 1-6). <https://doi.org/10.1002/9781118521373.wbeaa250>
- Newsom, J. T. (2018). Psy 523/623 Structural Equation Modeling. Practical Approaches to Dealing with Nonnormal and Categorical Variables. Preuzeto 23.2.2023. s <https://web.pdx.edu/~newsomj/semclass/>
- Newsom, J. T. (2020). Psy 523/623 Structural Equation Modeling. SEM with Nonnormal Continuous Variables. Preuzeto 23.2.2023. s <https://web.pdx.edu/~newsomj/semclass/>

- Ojala, K. i Nesdale, D. (2004). Bullying and social identity: The effects of group norms and distinctiveness threat on attitudes towards bullying. *British Journal of Developmental Psychology*, 22(1), 19–35. <https://doi.org/10.1348/026151004772901096>
- Oliver, J. E. i Wong, J. (2003). Intergroup Prejudice in Multiethnic Settings. *American Journal of Political Science*, 47(4), 567–582. <https://doi.org/10.1111/1540-5907.00040>
- Øverup, C. S. i Neighbors, C. (2016). Self-presentation as a function of perceived closeness and trust with romantic partners, friends, and acquaintances. *Journal of Social Psychology*, 156(6), 630-647. <https://doi.org/10.1080/00224545.2016.1152215>
- Pal, S. (2021). Your Presence Threatens Me! Experimental examination of intergroup threat theory to assess prejudice towards Muslims. Electronic Theses and Dissertations. 2124. <https://egrove.olemiss.edu/etd/2124>
- Paolini, S., Hewstone, M., Cairns, E. i Voci, A. (2004). Effects of direct and indirect cross-group friendships on judgements of Catholics and Protestants in Northern Ireland: The mediating role of an anxiety reduction mechanism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 770-786. <https://doi.org/10.1177/0146167203262848>
- Pearson, A. R., West, T. V., Dovidio, J. F., Powers, S., Renfro, S., Buck, R. i Henning, R. (2008). The fragility of intergroup relations: Divergent effects of delayed audiovisual feedback in intergroup and intragroup interaction. *Psychological Science*, 19(12), 1272–1279. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02236.x>
- Pehar L., Čorkalo Biruški D., Pavin Ivanec T. (2020) The role of peer, parental, and school norms in predicting adolescents' attitudes and behaviours of majority and different minority ethnic groups in Croatia. *PLoS ONE* 15(1): e0227512. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0227512>
- Pehar, L., Čorkalo Biruški, D. i Jelić, M. (2022). Longitudinal effects of direct and extended intergroup contact in multi-ethnic communities in Croatia. *Group Processes & Intergroup Relations*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/13684302221138340>
- Penic, S., Elcheroth, G. i Morselli, D. (2017). Inter-group forgiveness in the aftermath of symmetric and asymmetric communal violence: Contact density and nationalistic climates as contextual mediators. *European Journal of Social Psychology*, 47(2), 209–227. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2248>

- Perry, C. i Love, B. (2015). Young people's views on sharing and integration in education. *Northern Ireland Assembly Research and Information Service*, 86(15). 1-19. <https://dera.ioe.ac.uk/id/eprint/27363/1/8615.pdf>
- Pettigrew, T. F. (1997). Generalized intergroup contact effects on prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23(2), 173–185. <https://doi.org/10.1177/0146167297232006>
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65–85. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.49.1.65>
- Pettigrew, T. F., Christ, O., Wagner, U. i Stellmacher, J. (2007). Direct and indirect intergroup contact effects on prejudice: A normative interpretation. *International Journal of Intercultural Relations*, 31(4), 411–425. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2006.11.003>
- Pettigrew, T. F. i Hewstone, M. (2017). The single factor fallacy: Implications of missing critical variables from an analysis of intergroup contact theory. *Social Issues and Policy Review*, 11(1), 8–37. <https://doi.org/10.1111/sipr.12026>
- Pettigrew, T. F. i Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751–783. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>
- Pettigrew, T. F. i Tropp, L. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38(6), 922–934. <https://doi.org/10.1002/ejsp.504>
- Pettigrew, T. F. i Tropp, L. R. (2011). *When groups meet: The dynamics of intergroup contact*. Psychology Press.
- Pettigrew, T. F., Tropp, L. R., Wagner, U., i Christ, O. (2011). Recent advances in intergroup contact theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(3), 271–280. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2011.03.001>
- Pettigrew, T. F., Wagner, U. i Christ, O. (2010). Population ratios and prejudice: Modeling both contact and threat effects. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(4), 635–50. <https://doi.org/10.1080/13691830903516034>
- Putnick, D. L. i Bornstein, M. H. (2016). Measurement invariance conventions and reporting: The state of the art future directions for psychological research. *Developmental review*, 41, 71–90. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.06.004>

- Quillian, L. i Campbell, M. E. (2003). Beyond black and white: The present and future of multiracial friendship segregation. *American Sociological Review*, 68(4), 540–566. <https://doi.org/10.2307/1519738>
- R Core Team (2022). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. <https://www.R-project.org/>
- Raabe, T. i Beelmann, A. (2011). Development of ethnic, racial, and national prejudice in childhood and adolescence: a multinational meta-analysis of age differences. *Child development*, 82(6), 1715–1737. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2011.01668.x>
- Rajh, E., Budak, J. i Anić, I. (2016). Hofstede's Culture Value Survey in Croatia: Examining Regional Differences. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 25 (3), 309-327. <https://doi.org/10.5559/di.25.3.02>
- Renfro, C. L., Duran, A., Stephan, W. G. i Clason, D. L. (2006). The role of threat in attitudes toward affirmative action and its beneficiaries. *Journal of Applied Social Psychology*, 36(1), 41– <https://doi.org/10.1111/j.0021-9029.2006.00003.x>
- Riek, B. M., Mania, E. W. i Gaertner, S. L. (2006). Intergroup threat and out-group attitudes: A meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review*, 10(4), 336–353. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1004_4
- Rios, K., Sosa, N. i Osborn, H. (2018). An experimental approach to Intergroup Threat Theory: Manipulations, moderators, and consequences of realistic vs. symbolic threat. *European Review of Social Psychology*, 29(1), 212-255. <https://doi.org/10.1080/10463283.2018.1537049>
- Roccas, S., Klar, Y. i Liviatan, I. (2006). The paradox of group-based guilt: Modes of national identification, conflict vehemence, and reactions to the in-group's moral violations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(4), 698-711. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.91.4.698>
- Rohmann, A., Florack, A. i Piontkowski, U. (2006). The role of discordant acculturation attitudes in perceived threat: An analysis of host and immigrant attitudes in Germany. *International Journal of Intercultural Relations*, 30(6), 683-702. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2006.06.006>
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton University Press.

- Rossee Y. (2017). Mplus estimators: MLM and MLR. First Mplus User meeting – October 27th 2010, Utrecht University, the Netherlands (with a few corrections, 10 July 2017). Preuzeto 8.7.2022. s <https://users.ugent.be/~yrossee/lavaan/utrecht2010.pdf>
- Schatz, R. T., Staub, E. i Lavine, H. (1999). On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism. *Political Psychology*, 20(1), 151–174. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00140>
- Scheepers, P., Gijbbers, M. i Coenders, M. (2002). Ethnic exclusionism in European countries. Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic treat. *European Sociological Review*, 18(1), 17–34.
- Schlueter, E., Schmidt, P. i Wagner, U. (2008). Disentangling the causal relations of perceived group threat and outgroup derogation: Cross-national evidence from German and Russian panel surveys, *European Sociological Review*, 24(5), 567–581, <https://doi.org/10.1093/esr/jcn029>
- Schmid, K. i Muldoon, O. T. (2015). Perceived threat, social identification, and psychological well-being: The effects of political conflict exposure. *Political Psychology*, 36(1), 75–92. <https://doi.org/10.1111/pops.12073>
- Schmid, K., Al Ramiah, A. i Hewstone, M. (2014). Neighborhood ethnic diversity and trust: The role of intergroup contact and perceived threat. *Psychological Science*, 25(3), 665-674. <https://doi.org/10.1177/0956797613508956>
- Schmid, K., Tausch, N., Hewstone, M., Hughes, J. i Cairns, E. (2008). The effects of living in segregated vs. mixed areas in Northern Ireland: A simultaneous analysis of contact and threat effects in the context of micro-level neighbourhoods. *International Journal of Conflict and Violence*, 2 (1), 56-71. <https://doi.org/10.4119/ijcv-2775>
- Semyonov, M., Raijman, R., Tov, A. Y. i Schmidt, P. (2004). Population Size, Perceived Threat and Exclusion: A Multiple Indicator Analysis of Attitudes toward Foreigners in Germany. *Social Science Research*, 33(4), 681–701. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2003.11.003>
- Shelton, J. N. (2000). A reconceptualization of how we study issues of racial prejudice. *Personality and Social Psychology Review*, 4(4), 374-390. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0404_6

- Sidanius, J. i Pratto, F. (1999). Social dominance: an intergroup theory of social hierarchy and oppression. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139175043>
- Skokandić, L. (2018). *Dispozicijske dimenzije, socijalni identitet i percepcija međugrupne prijateljstva kao odrednice etničkih predrasuda*. (Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu). http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/9694/1/Lea_Skokandic_Doktorski_rad.pdf
- Slavin, R. E. (1985). Cooperative learning: Applying contact theory in desegregated schools. *Journal of Social Issues*, 41(3), 45–62. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1985.tb01128.x>
- Spencer-Rodgers, J. i McGovern, T. (2002). Attitudes toward the culturally different: The role of intercultural communication barriers, affective responses, consensual stereotypes, and perceived threat. *International Journal of Intercultural Relations*, 26(6), 609–631. [https://doi.org/10.1016/s0147-1767\(02\)00038-x](https://doi.org/10.1016/s0147-1767(02)00038-x)
- Stark, T. H., Mas, M. i Flache, A. (2015). Liking and disliking minority-group classmates: Explaining the mixed findings for the influence of ethnic classroom composition on interethnic attitudes. *Social Science Research*, 50(1), 164–176. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2014.11.008>
- Stasiuk K. i Bilewicz M. (2013). Extending contact across generations: Comparison of direct and ancestral intergroup contact effects on current attitudes toward outgroup members. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 23(6), 481–491. <https://doi.org/10.1002/casp.2147>
- Steele, R. R., Parker, M. T. i Lickel, B. (2015). Bias within because of threat from outside: The effects of an external call for terrorism on anti-Muslim attitudes in the United States. *Social Psychological and Personality Science*, 6(2), 193–200. <https://doi.org/10.1177/1948550614548727>
- Stephan, W. G., Boniecki, K. A., Ybarra, O., Bettencourt, A., Ervin, K. S., Jackson, L. A., McNatt, P. S. i Renfro, C. L. (2002). The role of threats in the racial attitudes of Blacks and Whites. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(9), 1242–1254. <https://doi.org/10.1177/01461672022812009>
- Stephan, W. G., Diaz-Loving, R. i Duran, A. (2000). Integrated threat theory and intercultural attitudes: Mexico and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31(2), 240–249. <https://doi.org/10.1177/0022022100031002006>

- Stephan, W. G. i Mealy, M. D. (2012). Intergroup threat theory. U D. J. Christie (Ur.), *Encyclopedia of Peace Psychology*. Wiley-Blackwell.
- Stephan, W. G. i Renfro, C. L. (2002). The role of threat in intergroup relations. U D. M. Mackie i E. R. Smith (Ur.), *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups* (str. 191–207). Psychology Press.
- Stephan, W. G., Renfro, L. C. i Davis, M. (2008). The role of threat in intergroup relations. U U. Wagner, L. R. Tropp, G. Finchilescu i C. Tredoux (Ur.), *Improving intergroup relations: Building on the legacy of Thomas F. Pettigrew* (str. 55-72). Blackwell.
- Stephan, W. G., Renfro, C. L., Esses, V. M., Stephan, C. W. i Martin, T. (2005). The effects of feeling threatened on attitudes toward immigrants. *International Journal of Intercultural Relations*, 29(1), 1–19. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2005.04.011>
- Stephan, W. G. i Stephan, C. W. (1985). Intergroup anxiety. *Journal of Social Issues*, 41(3), 157-175. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1985.tb01134.x>
- Stephan, W. G. i Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. U S. Oskamp (Ur.), *Reducing prejudice and discrimination* (str. 27–46). Erlbaum.
- Stephan, W. G. i Stephan, C. W. (2001). *Improving intergroup relations*. Sage.
- Stephan, W. G. i Stephan, C. W. (2016). Intergroup Threats. U C. Sibley i F. Barlow (Ur.), *The Cambridge Handbook of the Psychology of Prejudice* (str. 131-148). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316161579.007>
- Stephan, W. G. i Stephan, C. W. (2018). Intergroup threat theory. U Y. Y. Kim (Ur.), *The international encyclopedia of intercultural communication* (str. 1-12). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118783665.ieicc0162>
- Stephan, C. W., Stephan, W. G., Demitrakis, K., Yamada, A. M. i Clason, D. (2000). Women's attitudes toward men: An integrated threat theory analysis. *Psychology of Women Quarterly*, 24(1), 63-73. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.2000.tb01022.x>
- Stephan, W.G. i Vogt, W.P. (Ur.) (2004). *Education programs for improving intergroup relations : theory, research, and practice*. Teachers College Press.
- Stephan, W. G., Ybarra, O. i Bachman, G. (1999). Prejudice toward immigrants. *Journal of Applied Social Psychology*, 29(11), 2221–2237. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1999.tb00107.x>

- Stephan, W. G., Ybarra, O., Martinez, C. M., Schwarzwald, J. i Tur-Kaspa, M. (1998). Prejudice toward immigrants to Spain and Israel: An integrated threat theory analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29(4), 559-576. <https://doi.org/10.1177/0022022198294004>.
- Stephan, W. G., Ybarra, O. i Rios Morrison, K. (2009). Intergroup threat theory. U T. D. Nelson (Ur.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (1. izdanje, str. 43-55). Psychology Press.
- Stephan, W. G., Ybarra, O. i Rios Morrison, K. (2015). Intergroup threat theory U T. D. Nelson (Ur.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (2. izdanje, str. 43-55). Psychology Press.
- Swart, H., Hewstone, M., Christ, O. i Voci, A. (2011). Affective mediators of intergroup contact: A longitudinal analysis in South Africa. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(6), 1221-1238. <https://doi.org/10.1037/a0024450>
- Szalai, J. (2011). *Ethnic differences in education and diverging prospects for urban youth in an enlarged Europe*. Edumigrom summary findings. Budimpešta: Center for Policy studies and Central European University.
- Šram, Z. (2010). Etnocentrizam, percepcija prijatnje i hrvatski nacionalni identitet. *Migracijske i etničke teme*, 26(2), 113–142.
- Štambuk, M., Taylor, L., Löw, A., Čorkalo Biruški, D., Merrilees, C., Ajduković, D. i Cummings, E. (2020). Parental competitive victimhood and interethnic discrimination among their children: The mediating role of ethnic socialization and symbolic threat to the in-group. *British Journal of Social Psychology*, 59(1), 87-110. <https://doi.org/10.1111/bjso.12321>
- Tajfel, H. (1978). The achievement of inter-group differentiation. U H. Tajfel (Ur.), *Differentiation between social groups* (str. 77–100). Academic Press.
- Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, 33, 1–39. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.33.020182.000245>
- Tajfel, H. i Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. U J. A. Williams i S. Worchel (Ur.), *The social psychology of intergroup relations* (str. 33–47). Wadsworth.
- Tajfel, H. i Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. U S. Worchel i W. G. Austin (Ur.), *Psychology of intergroup relations* (str. 7–24). Nelson-Hall.

- Tam, M. i Bassett, G. (2004). Does diversity matter? Measuring the impact of high school diversity on freshman GPA. *Policy Studies Journal*, 32(1), 129-143. <https://doi.org/10.1111/j.0190-292X.2004.00056.x>
- Tarrant, M. (2002). Adolescent peer groups and social identity. *Social Development*, 11(1), 110–123. <https://doi.org/10.1111/1467-9507.00189>
- Tausch, N., Hewstone, M., Kenworthy, J., Cairns, E., & Christ, O. (2007). Cross-Community Contact, Perceived Status Differences, and Intergroup Attitudes in Northern Ireland: The Mediating Roles of Individual-level versus Group-level Threats and the Moderating Role of Social Identification. *Political Psychology*, 28(1), 53–68. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2007.00551.x>
- Tausch, N., Hewstone, M. i Roy, R. (2009). The relationships between contact, status, and prejudice: An integrated threat theory analysis of Hindu-Muslim relations in India. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 19(2), 83-94. <https://doi.org/10.1002/casp.984>
- Tausch, N., Tam, T., Hewstone, M., Kenworthy, J. i Cairns, E. (2007). Individual-level and Group-level Mediators of Contact Effects in Northern Ireland: The Moderating Role of Social Identification. *British Journal of Social Psychology*, 46(3), 541–56. <https://doi.org/10.1348/014466606X155150>
- Thijs, J. i Verkuyten, M. (2014). School ethnic diversity and students' interethnic relations. *British Journal of Educational Psychology*, 84(1), 1-21. <https://doi.org/10.1111/bjep.12032>
- Tropp, L. R. (2007). Perceived discrimination and interracial contact: Predicting interracial closeness among Black and White Americans. *Social Psychology Quarterly*, 70(1), 70–81. <https://doi.org/10.1177/019027250707000108>
- Tropp, L. R. (2008). The role of trust in intergroup contact: Its significance and implications for improving relations between groups. U: U. Wagner, L. R. Tropp, G. Finchilescu i C. Tredoux (Ur.), *Improving intergroup relations: Building on the legacy of Thomas F. Pettigrew* (str. 91-106). Blackwell.
- Tropp, L. R. i Pettigrew, T. F. (2000). Intergroup contact and the central role of affect in intergroup prejudice. U L. Z. Tiedens i C. W. Leach (Ur.), *The social life of emotions: Studies in emotion and social interaction* (str. 246-269). Cambridge University Press

- Tropp, L. R. i Pettigrew, T. F. (2005). Relationships between intergroup contact and prejudice among minority and majority status groups. *Psychological Science, 16*(12), 951–957. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2005.01643.x>
- Tropp, L. R., Stout, A. M., Boatswain, C., Wright, S. i Pettigrew, T. F. (2006). Trust and Acceptance in Response to References to Group Membership: Minority and Majority Perspectives on Cross-Group Interactions. *Journal of Applied Social Psychology, 36*(3), 769–794. <https://doi.org/10.1111/j.0021-9029.2006.00031.x>
- Turner, J. C. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology, 5*(1), 1–34. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420050102>
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D. i Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Blackwell.
- Turner, R. N., Dhont, K., Hewstone, M., Prestwich, A. i Vonofakou, C. (2014). The role of personality factors in the reduction of intergroup anxiety and amelioration of outgroup attitudes via intergroup contact. *European Journal of Personality, 28*(2), 180–192. <https://doi.org/10.1002/per.1927>
- Turner, R. N. i Feddes, A. R. (2011). How intergroup friendship works: A longitudinal study of friendship effects on outgroup attitudes. *European Journal of Social Psychology, 41*(7), 914–923. <https://doi.org/10.1002/ejsp.843>
- Turner, R. N., Hewstone, M. i Voci, A. (2007). Reducing explicit and implicit outgroup prejudice via direct and extended contact: The mediating role of self-disclosure and intergroup anxiety. *Journal of Personality and Social Psychology, 93*(3), 369–388. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.93.3.369>
- Turner, R. N., Hewstone, M., Voci, A., Paolini, S. i Christ, O. (2007). Reducing prejudice via direct and extended cross-group friendship. *European Review of Social Psychology, 18*(1), 212–255. <https://doi.org/10.1080/10463280701680297>
- Turner, R. N., Hewstone, M., Voci, A. i Vonofakou, C. (2008). A test of the extended intergroup contact hypothesis: The mediating role of intergroup anxiety, perceived ingroup and outgroup norms, and inclusion of the outgroup in the self. *Journal of Personality and Social Psychology, 95*(4), 843–860. <https://doi.org/10.1037/a0011434>

- Turner, R. N., Tam, T., Hewstone, M., Kenworthy, J. i Cairns, E. (2013). Contact between Catholic and Protestant schoolchildren in Northern Ireland. *Journal of Applied Social Psychology*, 43(2), 216-228. <https://doi.org/10.1111/jasp.12018>
- Umaña-Taylor, A. J., Kornienko, O., McDermott, E. R., & Motti-Stefanidi, F. (2020). National identity development and friendship network dynamics among immigrant and non-immigrant youth. *Journal of Youth and Adolescence*, 49(3), 706–723. <https://doi.org/10.1007/s10964-019-01181-1>
- Urbanaviciute, I., Udayar, S. i Rossier, J. (2019). Career adaptability and employee well-being over a two-year period: Investigating cross-lagged effects and their boundary conditions. *Journal of Vocational Behavior*, 111, 74-90. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2018.10.013>
- Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina, Vlada Republike Hrvatske (n.d.). Položaj i prava pripadnika nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. Preuzeto 19.7.2023. s <https://pravamanjina.gov.hr/polozej-i-prava-pripadnika-nacionalnih-manjina-u-republici-hrvatskoj/353>
- Uzelac, E., Kapović, I., Jelić, M. i Biruški, D. Č. (2022). One size does not fit all: Multiculturalism, assimilationism, and identity among majority and minority groups in two new-established democracies. *Social Psychology*, 53(5), 263–276. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000490>
- Vaes, J. i Wicklund, R. A. (2002). General threat leading to defensive reactions: A field experiment on linguistic features. *British Journal of Social Psychology*, 41(2), 271-280. <https://doi.org/10.1348/014466602760060246>
- Van Assche, J., Asbrock, F., Dhont, K. i Roets, A. (2018). The Diversity Challenge for High and Low Authoritarians: Multilevel and Longitudinal Effects Through Intergroup Contact and Threat. *Personality & social psychology bulletin*, 44(8), 1163–1179. <https://doi.org/10.1177/0146167218764653>
- van de Schoot, R., Lugtig, P. i Hox, J. (2012). A checklist for testing measurement invariance. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(4), 486-492. <http://dx.doi.org/10.1080/17405629.2012.686740>

- Van Laar, C., Levin, S., Sinclair, S. i Sidanius, J. (2005). The effect of university roommate contact on ethnic attitudes and behavior. *Journal of Experimental Social Psychology*, 41(4), 329–345. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2004.08.002>
- Van Oudenhoven, J. P., Prins, K. S. i Buunk, B. P. (1998). Attitudes of minority and majority members towards adaptation of immigrants. *European Journal of Social Psychology*, 28(6), 995–1013. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0992\(1998110\)28:6<995::AID-EJSP908>3.0.CO;2-8](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0992(1998110)28:6<995::AID-EJSP908>3.0.CO;2-8)
- Vedder, P. (2006) Black and White Schools in the Netherlands, *European Education*, 38(2), 36-49. <https://doi.org/10.2753/EUE1056-4934380203>
- Vedder, P., Wenink, E. i van Geel, M. (2016). Explaining negative outgroup attitudes between native Dutch and Muslim youth in The Netherlands using the integrated threat theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 53(1), 54-64. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2016.05.001>
- Vedder, P., Wenink, E. i van Geel, M. (2017). Intergroup contact and prejudice between Dutch majority and Muslim minority youth in The Netherlands. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 23(4), 477-485. <http://dx.doi.org/10.1037/cdp0000150>
- Velasco González, K., Verkuyten, M., Weesie, J. i Poppe, E. (2008). Prejudice towards Muslims in The Netherlands: testing integrated threat theory. *The British journal of social psychology*, 47(4), 667–685. <https://doi.org/10.1348/014466608X284443>
- Velicer, W. F. (1978). Suppressor Variables and the Semipartial Correlation Coefficient. *Educational and Psychological Measurement*, 38(4), 953–958. <https://doi.org/10.1177/001316447803800415>
- Verberk, G., Scheepers, P., i Felling, A. (2002). Attitudes and behavioural intentions towards ethnic minorities: an empirical test of several theoretical explanations for the Dutch case. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28(2), 197-219. <https://doi.org/10.1080/13691830220124297>

- Verkuyten, M. (2002). Ethnic attitudes among minority and majority children: The role of ethnic identification, peer group victimization and parents. *Social Development, 11*(4), 558-570. <https://doi.org/10.1111/1467-9507.00215>
- Verkuyten, M. (2009). Support for multiculturalism and minority rights: The role of national identification and out-group threat. *Social Justice Research, 22*(1), 31-52. <https://doi.org/10.1007/s11211-008-0087-7>
- Verkuyten, M. (2010). Multiculturalism and tolerance: An Intergroup perspective. U R. J. Crisp (Ur.), *The psychology of social and cultural diversity* (1. izdanje, str. 147-170). Wiley-Blackwell.
- Verkuyten, M. i Thijs, J. (2002). Racist victimization among children in The Netherlands: The effect of ethnic group and school. *Ethnic and Racial Studies, 25*(2), 310–331. <https://doi.org/10.1080/01419870120109502>
- Vervoort, M. H. M., Scholte, R. H. J. i Scheepers, P. L. H. (2011). Ethnic composition of school classes, majority-minority friendships, and adolescents' intergroup attitudes in the Netherlands. *Journal of Adolescence, 34*(2), 257–267. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2010.05.005>
- Vezzali, L., Giovannini, D. i Capozza, D. (2010). Longitudinal effects of contact on intergroup relations: The role of majority and minority group membership and intergroup emotions. *Journal of Community and Applied Social Psychology, 20*(6), 462–479. <https://doi.org/10.1002/casp.1058>
- Voci, A. i Hewstone, M. (2003). Intergroup contact and prejudice toward immigrants in Italy: The mediational role of anxiety and the moderational role of group salience. *Group Processes and Intergroup Relations, 6*(1), 37–52. <https://doi.org/10.1177/1368430203006001011>
- Vötter, B. i Schnell, T. (2019). Cross-lagged analyses between life meaning, self-compassion, and subjective well-being among gifted adults. *Mindfulness, 10*(7), 1294–1303. <https://doi.org/10.1007/s12671-018-1078-x>
- Wagner, U., van Dick, R., Pettigrew, T. F. i Christ, O. (2003). Ethnic prejudice in East and West Germany: The explanatory power of intergroup contact. *Group Processes and Intergroup Relations, 6*(1), 22–36. <https://doi.org/10.1177/1368430203006001010>

- Weijters, B. i Baumgartner, H. (2022). On the Use of Balanced Item Parceling to Counter Acquiescence Bias in Structural Equation Models. *Organizational Research Methods*, 25(1), 170–180. <https://doi.org/10.1177/1094428121991909>
- West, S. G., Finch, J. F. i Curran, P. J. (1995). Structural equation models with nonnormal variables: Problems and remedies. U R. H. Hoyle (Ur.), *Structural equation modeling: Concepts, issues, and applications* (str. 56–75). Sage.
- Widaman, K. F. i Thompson, J. S. (2003). On specifying the null model for incremental fit indices in structural equation modeling. *Psychological methods*, 8(1), 16–37. <https://doi.org/10.1037/1082-989x.8.1.16>
- Wike, R., Stokes, B. i Simmons, K. (2016, 11. srpanj). *Europeans fear wave of refugees will mean more terrorism, fewer jobs. Sharp ideological divides across EU on views about minorities, diversity and national identity*. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/global/2016/07/11/europeans-fear-wave-of-refugees-will-mean-more-terrorism-fewer-jobs/>
- Willis-Esqueda, C., Hazel Delgado, R. i Pedroza, K. (2017). Patriotism and the impact on perceived threat and immigration attitudes, *The Journal of Social Psychology*, 157(1), 114-125. <https://doi.org/10.1080/00224545.2016.1184125>
- Wohl, M. J., Branscombe, N. R. i Reysen, S. (2010). Perceiving your group's future to be in jeopardy: Collective existential threat induces collective angst and the desire to strengthen the ingroup. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36, 898–910. <https://doi.org/10.1177/0146167210372505>
- Wölfer, R., Christ, O., Schmid, K., Tausch, N., Buchallik, F. M., Vertovec, S. i Hewstone, M. (2018). Indirect contact predicts direct contact: Longitudinal evidence and the mediating role of intergroup anxiety. *Journal of Personality and Social Psychology*, 116(2), 277-295. <https://doi.org/10.1037/pspi0000146>
- Wölfer, R., Hewstone, M. i Jaspers, E. (2018). Social contact and interethnic attitudes: The importance of contact experiences in schools. U F. Kalter, J. O. Jonsson, F. van Tubergen, & A. F. Heath (Ur.), *Growing up in diverse Europe: The integration of the children of*

- immigrants in England, Germany, the Netherlands and Sweden*. Oxford University Press.
<https://doi.org/10.5871/bacad/9780197266373.003.0008>
- Wölfer, R., Schmid, K., Hewstone, M. i van Zalk, M. (2016). Developmental dynamics of intergroup contact and intergroup attitudes: Long-term effects in adolescence and early adulthood. *Child Development*, 87(5), 1466–1478. <https://doi.org/10.1111/cdev.12598>
- Wright, S. C., Aron, A., McLaughlin-Volpe, T. i Ropp, S. A. (1997). The extended contact effect: knowledge of cross-group friendships and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology* 73(1), 73-90. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.73.1.73>
- Ybarra, O. (2002). Naive causal understanding of valenced behaviors and its implications for social information processing. *Psychological Bulletin*, 128(3), 421-441. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.128.3.421>
- Ybarra, O., Stephen, W. G. i Schaberg, L. (2000). Misanthropic memory for the behavior of group members. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26(12), 1515–1525. <https://doi.org/10.1177/01461672002612006>
- Zarate, M. A., Garcia, B., Garza, A. A. i Hitlan, R. T. (2004). Cultural threat and perceived realistic group conflict as dual predictors of prejudice. *Journal of Experimental Social Psychology*, 40(1), 99-105. [https://doi.org/10.1016/S0022-1031\(03\)00067-2](https://doi.org/10.1016/S0022-1031(03)00067-2)
- Zou, L. X. i Cheryan, S. (2017). Two axes of subordination: A new_model of racial position. *Journal of Personality and Social Psychology*, 112(5), 696–717. <https://doi.org/10.1037/pspa0000080>
- Zou, L. X. i Cheryan, S. (2022). Diversifying neighborhoods and schools engender perceptions of foreign cultural threat among White Americans. *Journal of Experimental Psychology: General*, 151(5), 1115–1131. <https://doi.org/10.1037/xge0001115>
- Zhou, S., Page-Gould, E., Aron, A., Moyer, A. i Hewstone, M. (2018). The extended contact hypothesis: A meta-analysis on 20 years of research. *Personality and Social Psychology Review*, 23(2), 1-29. <https://doi.org/10.1177/1088868318762647>
- Žeželj, I., Ioannou, M., Franc, R., Psaltis, C. i Martinovic, B. (2017). The role of inter-ethnic online friendships in prejudice reduction in post-conflict societies: Evidence from Serbia, Croatia and Cyprus. *Computers in Human Behavior*, 76(1), 386-395. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.07.041>

Župarić-Iljić, D. i Gregurović, M. (2013). Stavovi studenata prema tražiteljima azila u Republici Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*. 22(1), 41-62. <https://doi.org/10.5559/di.22.1.03>

10. PRILOZI

Prilog 1. Struktura stanovništva prema narodnosti – usporedba popisa stanovništva iz 2011. i 2021. godine

Narodnost	Popis stanovništva 2011.		Popis stanovništva 2021.	
	Apsolutni broj	Postotak	Apsolutni broj	Postotak
Hrvati	3 874 321	90.42	3 547 614	91.63
Srbi	186 633	4.36	123 892	3.20
Talijani	17 807	0.42	13 763	0.36
Mađari	14 048	0.33	10 315	0.27
Česi	9 641	0.22	7 862	0.20

Prilog 2. Struktura stanovništva prema narodnosti u ciljanim mjestima uzorkovanja prema Popisu stanovništva iz 2011.

Kontekst	Mjesto	Ukupno stanovništva	Hrvati	Ciljana manjina
Hrvatsko-srpski	Vukovar	27 683	15 881 (57.4%)	9 654 (34.9%)
	Dalj	3 937	1 474 (37.4%)	1 636 (41.6%)
	Tenja	7 376	5 251 (71.2%)	1 903 (25.8%)
	Jagodnjak	2 023	391 (19.3%)	1 333 (65.9%)
	Mirkovci	3 283	2 031 (61.9%)	1 165 (35.5%)
Hrvatsko-mađarski	Osijek	108 048	96 746 (89.5%)	979 (0.9%)*
	Zmajevac	853	271 (31.8%)	546 (64%)
	Korođ (Korog)	485	136 (28%)	343 (70.7%)
	Novi Beždan	300	48 (16%)	243 (81%)
	Lug	764	152 (19.9%)	565 (74%)
	Tordinci	2 032	1 577 (77.6%)	371 (18.3%)
Hrvatsko-češki	Daruvar	11 633	7 129 (61.3%)	2 485 (21.4%)
	Končanica	2 360	983 (41.7%)	1 110 (47%)
	Dežanovac	2 715	1 598 (58.9%)	627 (23.1%)
Hrvatsko-talijanski	Rovinj	14 294	9 054 (63.3%)	1 608 (11.2%)
	Buje	5 182	2 525 (48.7%)	1 261 (24.3%)
	Umag	13 467	8 128 (60.4%)	1 962 (14.6%)
	Vodnjan	6 119	3 160 (51.6%)	1 017 (16.6%)

Napomena. Iako su Srbi u Osijeku brojnija manjina od Mađara i čine 6.2% stanovništva, jedina srednja škola s nastavom na jeziku i pismu mađarske manjine po modelu A nalazi se u Osijeku te su tamo uzorkovani pripadnici mađarske manjine.

Prilog 3. Struktura škola u uzorku

	Manjinska	Većinska	Dvojezična	Ukupno
OŠ	7	8	9	24
SŠ	3	4	3	10
Ukupno	10	12	12	34

Prilog 4. Struktura sudionika s obzirom na razred koji su pohađali u prvoj i drugoj točki mjerenja

Vrijeme prikupljanja podataka	Razred	Frekvencija	Postotak %	Kumulativni postotak %
T1	1. razred SŠ	139	16.3	16.3
	2. razred SŠ	210	24.6	41.0
	3. razred SŠ	216	25.4	66.3
	7. razred OŠ	284	33.3	99.6
	8. razred OŠ	3	0.4	100
	Ukupno	852	100	
T2	1. razred SŠ	5	0.6	0.6
	2. razred SŠ	137	16.1	16.7
	3. razred SŠ	212	24.9	41.5
	4. razred SŠ	214	25.1	66.7
	7. razred OŠ	1	0.1	66.8
	8. razred OŠ	283	33.2	100
	Ukupno	852	100	

Napomena. T1=prva vremenska točka, T2=druga vremenska točka, OŠ=osnovna škola, SŠ=srednja škola. N=1 ponavlja 7. razred, N=2 ponavljaju 1. razred, N=1 ponavlja 2. razred, N=2 ponavljaju 3. razred.

Prilog 5. Stopa odaziva sudionika u prvoj točki mjerenja

Kontekst	Etnička grupa	Prva točka mjerenja		
		Očekivani N	Prikupljeni N	Odbijeni N
Hrvatsko-srpski	Hrvati	348	337 (96.8%)	11 (3.2%)
	Srbi	212	208 (98.1%)	4 (1.9%)
Hrvatsko-mađarski	Hrvati	71	71 (100%)	0
	Mađari	78	78 (100%)	0
Hrvatsko-češki	Hrvati	109	109 (100%)	0
	Česi	102	102 (100%)	0
Hrvatsko-talijanski	Hrvati	156	152 (97.4%)	4 (2.6%)
	Talijani	244	222 (91%)	22 (9%)
Ukupno	Većina	684	669 (97.8%)	15 (2.2%)
	Manjina	635	610 (96.1%)	26 (3.9%)
	Svi sudionici	1 319	1 279 (97%)	41 (3%)

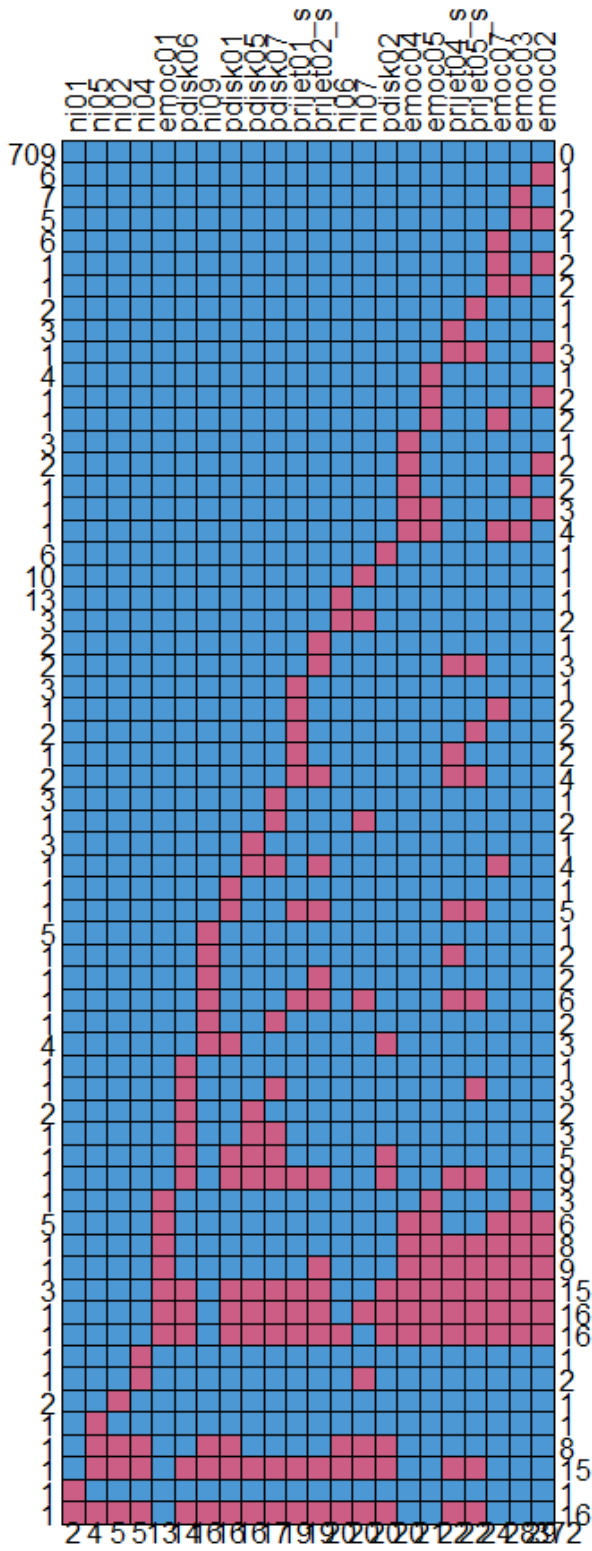
Napomena. Očekivani N=broj učenika u razredima u trenutku prikupljanja podataka. Prikupljeni N=broj učenika (postotak) koji su pristali ispuniti upitnik. Odbijeni N=broj učenika (postotak) koji su aktivno odbili ispuniti upitnik.

Prilog 6. Stopa osipanja sudionika između dvije točke mjerenja

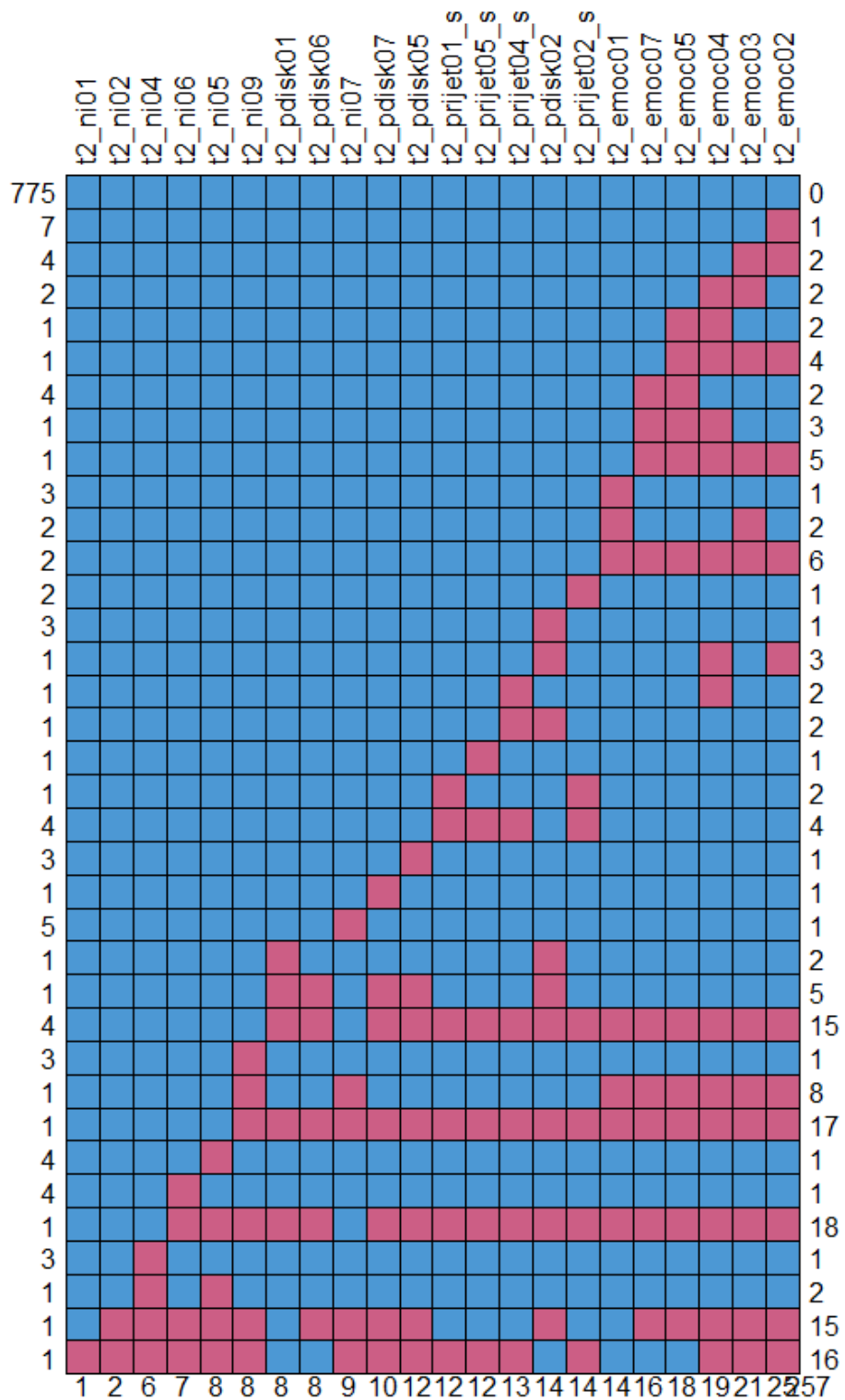
Kontekst	Etnička grupa	Očekivani N	Prikupljeni N	Odbijeni N
Hrvatsko-srpski	Hrvati	282	225 (79.8%)	0
	Srbi	169	135 (79.9%)	13 (7.7%)
Hrvatsko-mađarski	Hrvati	59	51 (86.4%)	1 (1.7%)
	Mađari	57	53 (93%)	0
Hrvatsko-češki	Hrvati	100	84 (84%)	0
	Česi	50	43 (86%)	0
Hrvatsko-talijanski	Hrvati	152	125 (82.2%)	0
	Talijani	166	136 (81.9%)	0
Ukupno	Većina	593	485 (81.8%)	1 (0.2%)
	Manjina	442	367 (83.6%)	13 (3%)
	Svi sudionici	1 035	852 (82.3%)	14 (1.4%)

Napomena. Očekivani N=prikupljeni N iz prve točke mjerenja bez osmih razreda i četvrtih razreda SŠ – oni se ne mogu pratiti – izuzetak je troje manjinskih učenika osmih razreda iz hrvatsko-mađarskog konteksta koji su u drugoj točki mjerenja ispitani u prvom razredu srednje škole. Prikupljeni N=broj učenika (postotak) koji su pristali ispuniti upitnik. Odbijeni N=broj učenika (postotak) koji su aktivno odbili ispuniti upitnik.

Prilog 7. Struktura podataka koji nedostaju na varijablama identiteta i prijetnje u T1

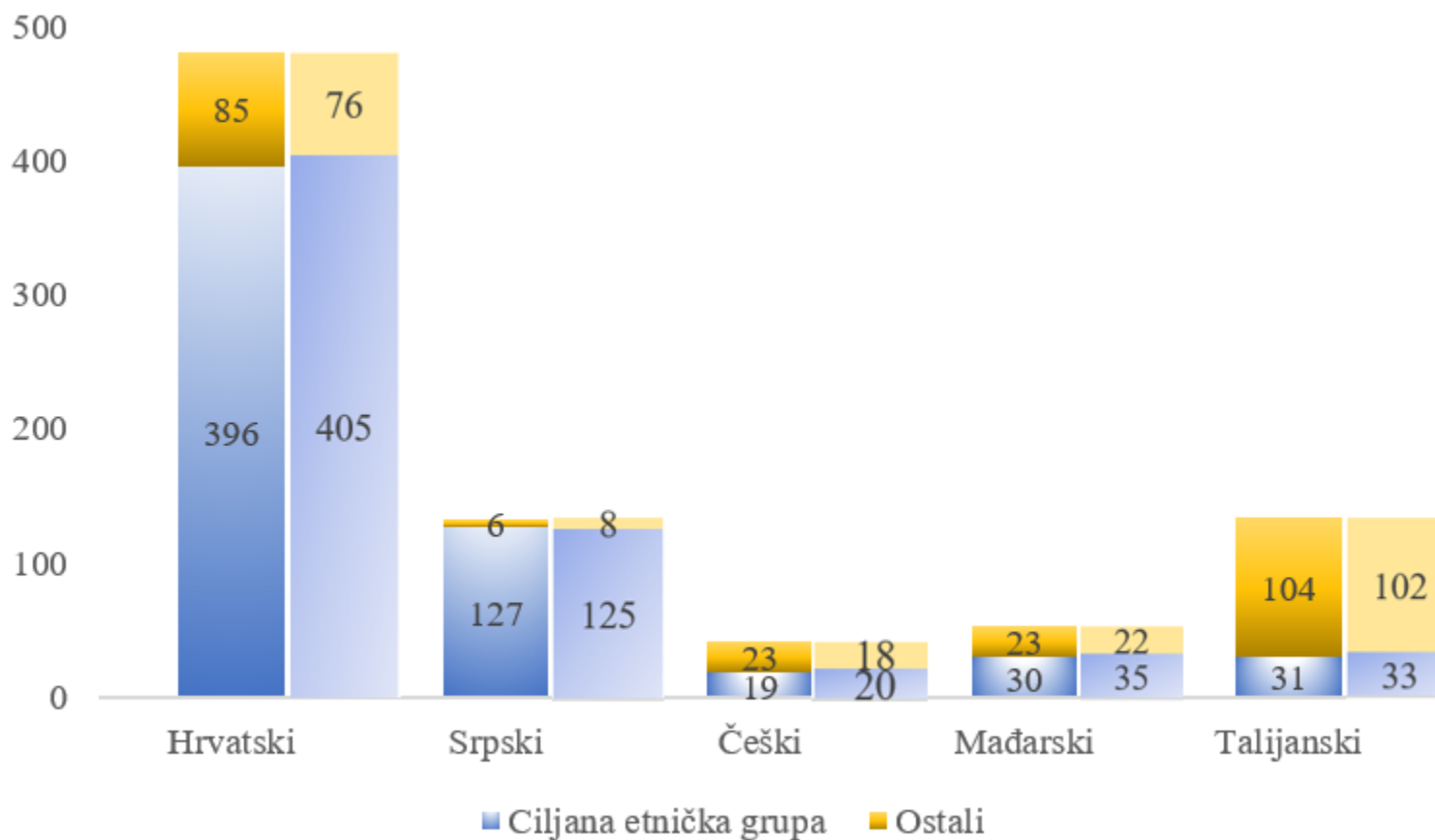
Prilog 8. Struktura podataka koji nedostaju na varijablama identiteta i prijetnje u T2

Prilog 9. Struktura podataka koji nedostaju na varijablama kontakta u T1 i T2

	prij_pro	ob_pro	t2_cdruz	bprij	t2_bprij	t2_prij_pro	t2_ob_pro	cdruz	
791									0
3									1
1									1
1									1
2									2
2									1
2									1
2									2
1									1
1									2
4									4
3									1
2									1
3									4
	5	6	6	7	7	7	7	8	53

Prilog 10. Podudaranje jezika nastave i nacionalnosti u nastavi na manjinskim jezicima i na jeziku većine

Napomena. U kategoriju *ostali* ulaze i oni sudionici koji su naznačili dvojne nacionalnosti. Stupci lijevo predstavljaju podatke iz prve vremenske točke (T1), a stupci desno iz druge (T2). Za osam sudionika u T1 i T2 nema podatka o nacionalnosti.

Prilog 11. Pismo obavijesti o istraživanju za roditelje i pasivni pristanak roditelja

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ivana Lučića 3

10000 Zagreb

Odsjek za psihologiju

Tel./Phone: +385 (0)1 6120-187

OBAVIJEST RODITELJIMA O PROVEDBI ISTRAŽIVANJA U ŠKOLI

Naziv istraživanja: *Integracijski procesi većine i manjine u etnički mješovitim zajednicama*

Voditeljica projekta: prof. dr. sc. Dinka Čorkalo Biruški

Poštovani roditelji,

Vaše je dijete pozvano sudjelovati u istraživanju koje ima za cilj ispitati kako djeca doživljavaju integracijske procese većine i manjine u etnički mješovitim zajednicama, kako vide svoje međuetničke vršnjačke odnose i kakva je pri tome uloga obitelji i škole. Također želimo ispitati kako se djeca osjećaju u školi, te kako vide ulogu škole, obitelji i zajednice u očuvanju i njegovanju svojega etničkog i nacionalnog identiteta. Naši su sudionici učenici u Hrvatskoj koji se školuju na hrvatskom, češkom, mađarskom, srpskom i talijanskom jeziku.

Ovo istraživanje provodi stručni tim psihologa na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, s dugogodišnjim iskustvom istraživanja s djecom u višetničkim zajednicama. Financira ga Hrvatska zaklada za znanost, a odobrilo ga je Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske, te Pravobraniteljica za djecu RH.

Istraživanje se provodi u dvije faze: u ovoj i idućoj školskoj godini. Ako odlučite da Vaše dijete može sudjelovati, zamolit ćemo ga da ispuni upitnik o odnosima s vršnjacima i odraslima vlastite i drugih nacionalnosti u školi i široj zajednici. Predviđamo da će ispunjavanje upitnika trajati jedan školski sat, a odvijat će se u školi za vrijeme nastave.

Razmišljanje o međunacionalnim odnosima među vršnjacima u školi i široj zajednici za djecu može biti važno i korisno, no ponekad može biti i uznemirujuće. Međutim, na temelju našega dugogodišnjeg iskustva u sličnim istraživanjima, ne očekujemo da će ispunjavanje ovog upitnika Vašem djetetu uzrokovati više neugode nego uobičajeni razgovori unutar obitelji i s vršnjacima. Osim toga, dijete ne mora odgovoriti niti na jedno pitanje na koje ne želi odgovoriti, a može i prekinuti svoje sudjelovanje u bilo kojem trenutku, bez ikakvih posljedica.

Očekujemo da će nam ovo istraživanje pomoći da bolje razumijemo na koji način različiti odnosi u školi, obitelji i zajednici te odrastanje u nacionalno mješovitim zajednicama utječu na dječje

vršnjačke odnose i njihovu prilagodbu u društvu. Spoznaje do kojih dođemo mogu biti korisne i pomoći i drugim ljudima i zajednicama. Korist od sudjelovanja u ovom istraživanju za Vaše dijete može biti i u tome što će imati priliku razmišljati o različitim odnosima s prijateljima, u školi, obitelji i zajednici i o tome kako ih unaprijediti.

U ovom ćemo istraživanju zamoliti i vas roditelje za sudjelovanje, a dijete će upitnik za Vas i supruga/u donijeti kući, te vratiti istraživačima u školu u zatvorenoj koverti. Razredu Vašeg djeteta bit će ponuđena nagrada od 800,00 kn za prikupljanje upitnika od roditelja, ako se u razredu prikupi 80% ili više roditeljskih upitnika. Razred koji skupi najviše upitnika, osvojit će navedenu nagradu. Nagrada će biti uplaćena na račun škole, a učenici će je moći upotrijebiti u dogovoru s razrednikom kako sami odluče. Kako bismo djecu i roditelje i dodatno motivirali na sudjelovanje, svaki učenik koji vrati upitnike svojih roditelja imat će priliku sudjelovati u školskoj lutriji na kojoj može osvojiti *tablet* računalo.

Ovo istraživanje je anonimno, što znači da Vaše dijete nigdje neće morati napisati svoje ime i prezime. Međutim, kako bismo mogli povezati upitnike iste djece ove i iduće godine, zamolit ćemo Vaše dijete, kao i drugu djecu, da na upitnik upišu jedinstvenu šifru koja će nam omogućiti uparivanje podataka istoga djeteta u dvije godine istraživanja. Također, šifre će nam poslužiti i za to da pomoću nje pronađemo pobjednika/cu lutrije te mu/joj uručimo *tablet*. Taj podatak i svi odgovori Vašeg djeteta bit će povjerljivi i čuvani s najvećom pažnjom.

Upitnici koje ćete vi kao roditelji dobiti bit će u zatvorenoj koverti bez ikakvih oznaka. Na upitnicima za roditelje će u desnom gornjem kutu biti oznaka upitnika, istovjetna s oznakom koju će imati i upitnik Vašega djeteta. Te su nam oznake potrebne kako bismo mogli povezati upitnike koje će popuniti dijete i roditelji iz iste obitelji. Oznake će biti napisane po slučaju, tako da je anonimnost Vas i Vašeg djeteta potpuna i zajamčena. Ispunjeni upitnici bit će pohranjeni u zaključanom uredu i označeni samo šifrom. Pristup tom materijalu imat će samo glavna istraživačica i njeni neposredni suradnici.

O istraživanju smo detaljno obavijestili roditelje na roditeljskom sastanku koji se održao u školi Vašeg djeteta, kada smo roditeljima na potpis podijelili pristanke za sudjelovanje njihove djece u istraživanju. S obzirom na to da niste mogli doći na roditeljski sastanak, a da nam je važno da o istraživanju budete informirani, šaljem Vam ovu pismenu obavijest o istraživanju. Uz to Vas molimo da razmislite može li Vaše dijete sudjelovati u ovom istraživanju. Ako **SE SLAŽETE** s djetetovim sudjelovanjem, **OVU OBAVIJEST SAMO ZADRŽITE.**

--

Ako **ne želite da Vaše dijete sudjeluje**, molim Vas da potpišete ovaj formular i vratite ga po djetetu u školu do petka, dd. mm. gggg. U tom slučaju nećemo Vaše dijete uključiti u istraživanje.

Ako prije nego odlučite o sudjelovanju svojega djeteta imate kakvih pitanja o ovom istraživanju, slobodno se javite voditeljici istraživanja prof. dr. Dinki Čorkalo Biruški (telefon: 01 4092-197; e-mail: dcorkalo@ffzg.hr), koja će Vam rado na njih odgovoriti.

Ako imate neke pritužbe na provedeni istraživački postupak, molimo Vas da se obratite Etičkom povjerenstvu Odsjeka za psihologiju na etikapsi@ffzg.hr.

Svojim potpisom ispod potvrđujem da sam pročitao/la navedene informacije, te se **NE SLAŽEM** da moje dijete sudjeluje u ovom istraživanju.

Potpis roditelja

Datum

Potpis istraživača

Datum

Prilog 12. Informirani pristanak učenika na sudjelovanje u istraživanju

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ivana Lučića 3

10000 Zagreb

Odsjek za psihologiju

Tel./Phone: +385 (0)1 6120-187

PRISTANAK UČENIKA NA SUDJELOVANJE U ISTRAŽIVANJU

Naziv istraživanja: *Integracijski procesi većine i manjine u etnički mješovitim zajednicama*

Voditeljica projekta: prof. dr. sc. Dinka Čorkalo Biruški

Pozivamo te da sudjeluješ u istraživanju koje ima za cilj ispitati kako djeca i mladi doživljavaju integracijske procese većine i manjine u etnički mješovitim zajednicama, kako vide svoje međuetničke vršnjačke odnose i kakva je pri tome uloga obitelji i škole. Također želimo istražiti kako se mladi osjećaju u školi, te kako vide ulogu škole, obitelji i zajednice u očuvanju i njegovanju svojega etničkog i nacionalnog identiteta. Naši su sudionici učenici u Hrvatskoj koji se školuju na hrvatskom, češkom, mađarskom, srpskom i talijanskom jeziku.

Ovo istraživanje provodi stručni tim psihologa na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, s dugogodišnjim iskustvom istraživanja s djecom i mladima u višetničkim zajednicama. Financira ga Hrvatska zaklada za znanost, a odobrilo ga je Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske, te Pravobraniteljica za djecu RH. Istraživanje se provodi u tvojoj i mnogim drugim školama, s čime su se suglasili ravnatelji škola.

Istraživanje se provodi u dvije faze: u ovoj i idućoj školskoj godini. Ako odlučiš sudjelovati u istraživanju, zamolit ćemo te da ispuniš upitnik o odnosima s vršnjacima i odraslima vlastite i drugih nacionalnosti u tvojoj školi i široj zajednici. Očekujemo da će ispunjavanje upitnika trajati oko 45 minuta, odnosno jedan školski sat. Zamolit ćemo te da svojim roditeljima odneseš slične upitnike koje će oni popuniti kod kuće, a tebe ćemo zamoliti da ih popunjene vratiš u školu.

Razmišljanje o međunacionalnim odnosima među vršnjacima u školi, obitelji i zajednici je važno, ali ponekad može biti uznemirujuće. Ipak, očekujemo kako ti pitanja postavljena u ovom upitniku neće biti neugodnija od uobičajenih razgovora u obitelji i s tvojim vršnjacima. U ovom istraživanju nema nikakvih posebnih rizika ili neugode, osim samog vremena koje je potrebno izdvojiti za sudjelovanje. Ako ne želiš, nećeš morati odgovoriti niti na jedno od postavljenih pitanja.

Očekujemo da će nam ovo istraživanje pomoći da bolje razumijemo na koji način različiti odnosi u školi, obitelji i zajednici te odrastanje u nacionalno mješovitim zajednicama utječu na prilagodbu djece i mladih u društvu. Spoznaje do kojih dođemo u ovom istraživanju mogu biti korisne i pomoći i drugim ljudima i zajednicama. Korist sudjelovanja u ovom istraživanju može biti i prilika za razmišljanje o ovim odnosima, te o načinima kako ih poboljšati. Tvoj razred ulazi u nagradnu

igru u kojoj može osvojiti 800,00 kn za sudjelovanje u istraživanju i prikupljanje upitnika od roditelja, ako najmanje 80% učenika i učenica iz tvog razreda vrati roditeljske upitnike u školu. Nagradu će dobiti onaj razred koji donese najviše upitnika. Nagrada će biti uplaćena na račun škole, a učenici će je moći upotrijebiti kako se u razredu dogovore. Kako bismo vas dodatno motivirali za sudjelovanje, predvidjeli smo i individualnu nagradnu igru. Naime, svaki učenik koji vrati upitnike svojih roditelja imat će priliku sudjelovati u školskoj lutriji na kojoj može osvojiti *tablet* računalo. Rezultate izvlačenja ćemo objaviti po završetku istraživanja.

Ovo istraživanje je anonimno, što znači da nigdje nećeš morati napisati svoje ime i prezime, niti imena i prezimena svojih roditelja. Međutim, kako bismo mogli povezati upitnike istih učenika ove i iduće godine, zamolit ćemo te da na upitnik upišeš jedinstvenu šifru koja će nam kasnije omogućiti uparivanje podataka istoga učenika u dvije godine istraživanja. Također, šifre će nam poslužiti i za to da pomoću nje pronađemo pobjednika/cu lutrije, te mu/joj uručimo *tablet*. Taj podatak i svi tvoji odgovori biti će strogo povjerljivi.

Upitnik ćeš dobiti u koverti bez ikakvih oznaka. Na upitniku će još biti napisana i dodatna oznaka koja će biti ista za tebe i tvoje roditelje. To nam je potrebno kako bismo mogli povezati upitnik koji ćeš ti popuniti s onima koje će popuniti tvoji roditelji. Oznake su izmišljene i ništa ne znače, tako da mi nećemo znati tko je koji upitnik rješavao. Svi ispunjeni upitnici biti će spremljeni na zaključanom mjestu, a pristup će imati samo voditeljica istraživanja i njeni najbliži suradnici.

Tvoji odgovori biti će korišteni isključivo u istraživačke svrhe. Također naglašavamo da je sudjelovanje u istraživanju sasvim dobrovoljno, te da možeš slobodno i bez ikakvih posljedica u bilo kojem trenutku odustati od sudjelovanja. Ako imaš bilo kakva dodatna pitanja u vezi istraživanja, sada ili kasnije, slobodno se javi voditeljici istraživanja prof. dr. Dinki Čorkalo Biruški (telefon: 01/4092-197, e-mail: dcorkalo@ffzg.hr), koja će ti na njih rado odgovoriti.

Ako imaš neke pritužbe na provedeni postupak ili si zabrinut/a zbog nečega što si tijekom istraživačkog postupka doživio/la, možeš se obratiti Etičkom povjerenstvu Odsjeka za psihologiju na etikapsi@ffzg.hr.

Svojim potpisom ispod potvrđujem da sam pročitao/la navedene informacije, te da pristajem sudjelovati u istraživanju.

Potpis sudionika

Datum

Potpis istraživača

Datum

Prilog 13. Upitnik korišten u istraživanju – skraćena verzija samo s varijablama korištenima u ovom istraživanju i česticama koje su korištene u obje vremenske točke prikupljanja podataka

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ivana Lučića 3

10000 Zagreb

Odsjek za psihologiju

Tel./Phone: +385 (0)1 6120-187

Šifra ispitanika: _____

Zahvaljujemo ti što si pristao/la sudjelovati u ovom istraživanju koje ispituje kako se osjećaš u školi, među svojim vršnjacima i kakvi su vaši odnosi. U ovom upitniku nalazi se niz pitanja grupiranih u cjeline, a ispred svake cjeline je posebna uputa. U nekim dijelovima upitnika trebat ćeš procijeniti koliko se slažeš ili ne slažeš s pojedinim tvrdnjama. U drugim ćeš pitanjima trebati odabrati onaj odgovor koji se najviše odnosi na tebe. Molimo te da svako pitanje pažljivo pročitaš, odabereš samo jedan od ponuđenih odgovora te da odgovaraš iskreno. Tvoji su odgovori potpuno povjerljivi i vidjet će ih samo istraživači – nitko više.

Etnički identitet i etnonacionalizam

U niže navedenim tvrdnjama pitamo te koliko ti je važna pripadnost tvome narodu. Molimo te da uz svaku tvrdnju zaokružiš jedan broj koji najbolje opisuje koliko se slažeš ili ne slažeš s tom tvrdnjom. Pri tome brojevi imaju sljedeće značenje:

- 1 – izrazito se ne slažem
- 2 – uglavnom se ne slažem
- 3 – niti se slažem, niti ne slažem
- 4 – uglavnom se slažem
- 5 – izrazito se slažem

ni01	Drago mi je što sam pripadnik/ca moga naroda.	1	2	3	4	5
ni02	Osjećam snažne veze s pripadnicima moga naroda.	1	2	3	4	5
ni04	Važno mi je da sam pripadnik/ca moga naroda.	1	2	3	4	5
ni05	Osjećam da pripadam mom narodu.	1	2	3	4	5
ni06	Ponosan/na sam što sam pripadnik/ca svoga naroda.	1	2	3	4	5

ni07	Moj je narod bolji od drugih naroda.	1	2	3	4	5
ni08	Radije bih bio/la pripadnik/ca moga naroda nego ijednoga drugog.	1	2	3	4	5
ni09	U svim povijesnim sukobima s drugim nacijama moj je narod uvijek bio u pravu.	1	2	3	4	5

Izravni kontakti s vanjskom grupom

Sada te pitamo kakvi su tvoji kontakti s pripadnicima [vanjska grupa] nacionalnosti. Molimo te da zaokružiš **samo jedan** odgovor koji je najtočniji za tebe.

Moji osobni kontakti s [vanjska grupa] su:

- Znam da žive u mojoj zajednici, ali ne dolazim u kontakt s njima
- Imam s njima samo slučajne kontakte
- Imam poznanike (poznajem ih i pozdravljam na ulici, ali se s njima ne družim)
- Imam prijatelje (družimo se i možemo računati jedan na drugog)

Ako si u prethodnom pitanju odgovorio/la **da imaš prijatelje** [vanjska grupa] nacionalnosti, molimo te da procijeniš koliko takvih prijatelja imaš (zaokruži jedan odgovor):

- nemam prijatelja [vanjska grupa] nacionalnosti
- jednog ili dva
- nekoliko
- puno

Koliko se često družiš sa svojim prijateljima [vanjska grupa] nacionalnosti (zaokruži jedan odgovor)?

- nemam prijatelja [vanjska grupa] nacionalnosti
- rijetko
- povremeno
- često
- jako često

Prošireni kontakti s vanjskom grupom

Sada te pitamo imaju li neki tebi bliski ljudi kontakte s pripadnicima [vanjska grupa] nacionalnosti. Molimo te da u donjim pitanjima zaokružiš po jedan odgovor koji najbolje opisuje broj prijatelja [vanjska grupa] nacionalnosti koje imaju tvoji prijatelji i članovi obitelji.

Možeš li procijeniti koliko **tvojih prijatelja** [vlastita grupa] nacionalnosti **ima prijatelje** [vanjska grupa] nacionalnosti?

- ne znam imaju li
- niti jedan

- c) jedan do dva
- d) njih nekoliko
- e) puno

Možeš li procijeniti koliko **članova tvoje obitelji ima prijatelje** [vanjska grupa] nacionalnosti?

- a) ne znam imaju li
- b) niti jedan
- c) jedan do dva
- d) njih nekoliko
- e) puno

Doživljaj diskriminiranosti vlastite grupe – Percepcija realne prijetnje

Molimo te da procijeniš koliko se slažeš ili ne slažeš sa sljedećim tvrdnjama. Uz svaku tvrdnju zaokruži jedan broj koji najbolje opisuje koliko se slažeš ili ne slažeš s tom tvrdnjom. Pri tome brojevi imaju sljedeće značenje:

- 1 – izrazito se ne slažem
- 2 – uglavnom se ne slažem
- 3 – niti se slažem, niti ne slažem
- 4 – uglavnom se slažem
- 5 – izrazito se slažem

pdisk01	Vjerojatnije je da će u našem mjestu posao dobiti Hrvat nego Srbin.	1	2	3	4	5
pdisk02	Hrvati u našem mjestu imaju više privilegija (prava) nego bilo gdje drugdje.	1	2	3	4	5
pdisk05	Učenici u nastavi na hrvatskom jeziku imaju više prilike sudjelovati na školskim natjecanjima od učenika u nastavi na srpskom jeziku.	1	2	3	4	5
pdisk06	Učenici u nastavi na hrvatskom jeziku imaju više prilika ići na ekskurzije i školske izlete od učenika u nastavi na srpskom jeziku.	1	2	3	4	5
pdisk07	Učenicima u nastavi na hrvatskom jeziku se više popušta nego učenicima u nastavi na srpskom jeziku.	1	2	3	4	5

Percepcija simboličke prijetnje

Molimo te da procijeniš koliko se slažeš ili ne slažeš s dolje navedenim tvrdnjama. Uz svaku tvrdnju zaokruži jedan broj koji najbolje opisuje koliko se slažeš ili ne slažeš s tom tvrdnjom. Pri tome brojevi imaju sljedeće značenje:

- 1 – izrazito se ne slažem
- 2 – uglavnom se ne slažem
- 3 – uglavnom se slažem
- 4 – izrazito se slažem

prijet01	Moji hrvatski vršnjaci ne poštuju jezik moga naroda.	1	2	3	4
prijet02	Moji hrvatski vršnjaci ne bi trebali toliko isticati svoje nacionalne simbole i običaje.	1	2	3	4
prijet03	Moji hrvatski vršnjaci slušaju glazbu koja nam smeta.	1	2	3	4
prijet04	Moji hrvatski vršnjaci misle da su bolji od nas.	1	2	3	4
prijet05	Moji hrvatski vršnjaci nazivaju nas pogrdnim imenima jer smo druge nacionalnosti.	1	2	3	4

Percepcija međugrupne tjeskobe

Sada te molimo da promisliš kako bi se osjećao/la kad bi bio/la u kontaktu sa svojim vršnjacima [vanjska grupa] nacionalnosti, npr. razgovarao/la s njima, radio/la zajedno na nekom zadatku i slično. Uz svaki osjećaj zaokruži jedan broj koji pokazuje u kojem stupnju bi se tako osjećao/la:

		Uopće ne	Malo	Umjereno	Prilično	Jako
emoc01	Ugodno	1	2	3	4	5
emoc02	Nervozno	1	2	3	4	5
emoc03	Prijateljski	1	2	3	4	5
emoc04	Nesigurno	1	2	3	4	5
emoc05	Zabrinuto	1	2	3	4	5
emoc07	Ravnopravno	1	2	3	4	5

Sociodemografski podaci

Na kraju te molimo da odgovoriš na neka opća pitanja o sebi.

Koja je tvoja nacionalnost? _____

Molimo te procijeni životni standard svoje obitelji (zaokruži):

- a) znatno ispod prosjeka
- b) ispod prosjeka
- c) prosječan
- d) iznad prosjeka
- e) znatno iznad prosjeka

Spol: M Ž

Godina tvojeg rođenja: _____

U kojem mjestu živiš? _____

Na kraju te molimo da procijeniš je li te ovo istraživanje uznemirilo, te što misliš o tome jesu li ovakva istraživanja korisna (zaokruži jedan od brojeva na dolje ponuđenim skalama)?

1
Istraživanje me
uopće nije
uznemirilo

2

3

4

5
Istraživanje me
je jako
uznemirilo

1
Ovakva
istraživanja
uopće nisu
korisna

2

3

4

5
Ovakva su
istraživanja jako
korisna

Molimo te provjeri jesi li odgovorio/la na sva pitanja na koja si želio/la odgovoriti.

Zahvaljujemo ti još jednom na tvom sudjelovanju!

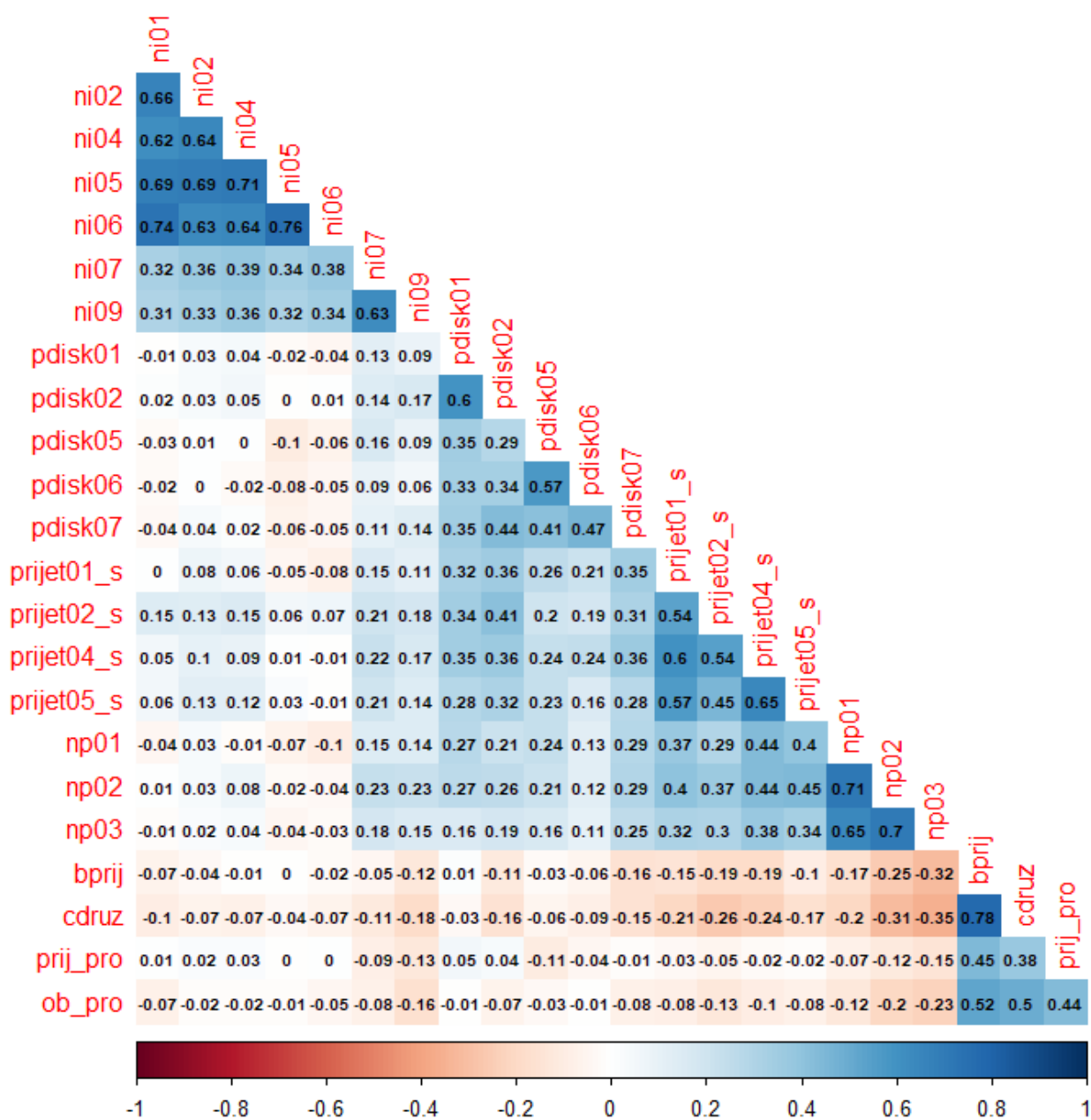
Prilog 14. Kompozitni indikatori korišteni kao manifestni indikatori percepcije međugrupne tjeskobe

Svojstva pojedinačnih indikatora				
Indikator	λ u T1	λ u T2	prosječna λ u T1 i T2	kompozitni indikator
Nesigurno	0.767	0.847	0.807	np01
Zabrinuto	0.764	0.802	0.783	np02
Nervozno	0.669	0.771	0.720	np03
Ugodno _r	0.534	0.467	0.501	np03
Prijateljski _r	0.465	0.407	0.449	np02
Ravnopravno _r	0.490	0.327	0.396	np01

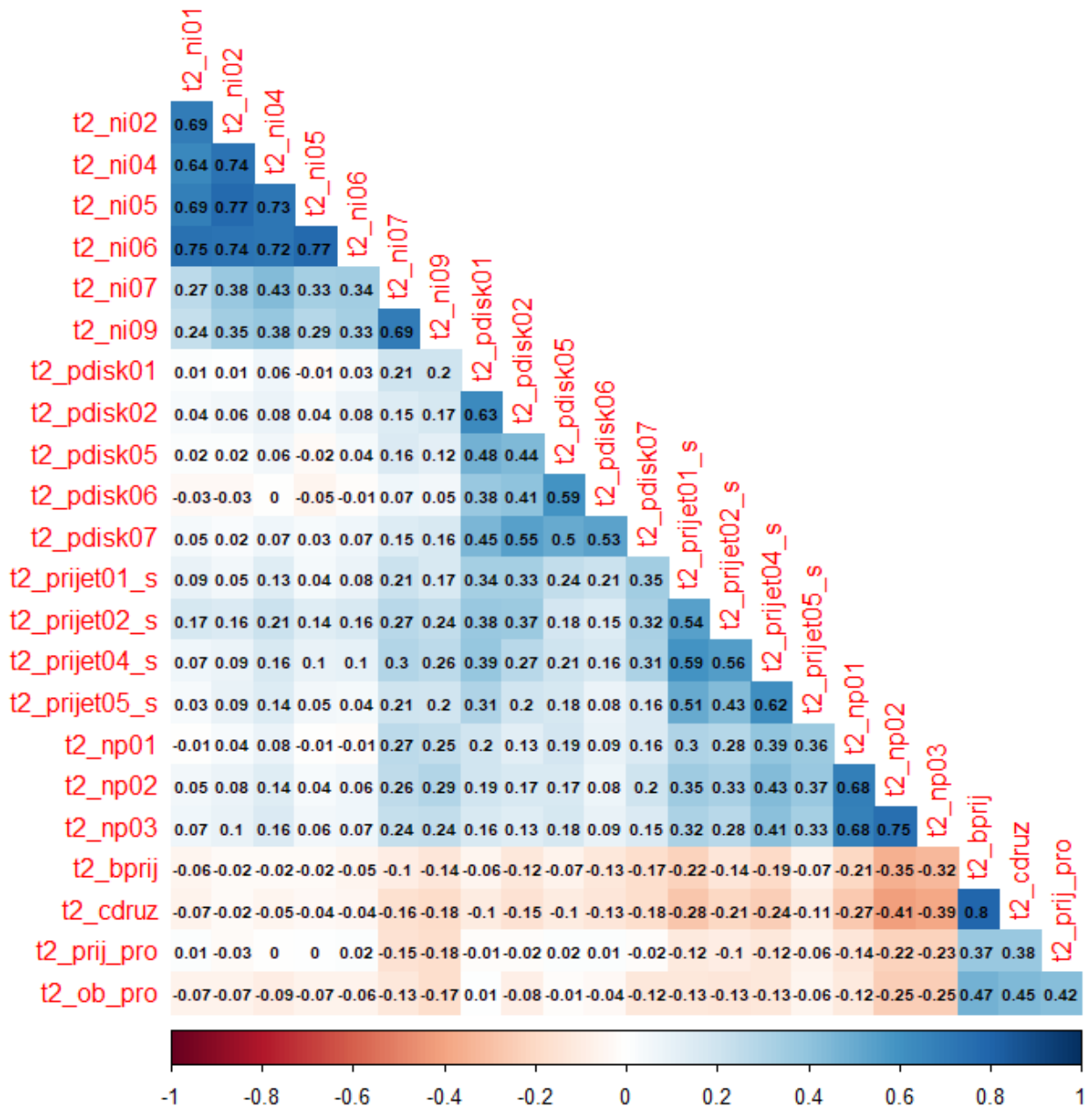
Svojstva kompozitnih indikatora			
Indikator	<i>M (SD)</i> u T1	<i>M (SD)</i> u T2	prosječna λ u T1 i T2
np01	1.80 (0.870)	1.78 (0.813)	0.602
np02	1.67 (0.761)	1.68 (0.759)	0.616
np03	1.93 (0.836)	1.91 (0.828)	0.611

Napomena. _r = rekodirane čestice, λ = faktorsko zasićenje, M = aritmetička sredina. SD = standardna devijacija, T1 = prva vremenska točka, T2 = druga vremenska točka

Prilog 15. Matrica korelacija manifestnih varijabli strukturalnog modela odnosa izravnog i proširenog međugrupnog kontakta, percipirane međugrupne realne i simboličke prijetnje te međugrupne tjeskobe u prvoj točki mjerenja na cijelom uzorku (N=818)

Prilog 16. Matrica korelacija manifestnih varijabli strukturalnog modela odnosa izravnog i proširenog međugrupnog kontakta, percipirane međugrupne realne i simboličke prijetnje te međugrupne tjeskobe u drugoj točki mjerenja na cijelom uzorku (N=818)

Prilog 17. Pokazatelji pristajanja AR-CLPM za testiranje longitudinalnih efekata izravnog i proširenog međugrupnog kontakta na percepciju realne i simboličke međugrupne prijete te međugrupnu tjeskobu na cijelom uzorku (N = 818) i usporedbe alternativnih modela

Model	skalirani		p	RMSEA			Usporedba				
	χ^2	df		[90% CI]	SRMR	CFI	alternativnih modela	skalirana $\Delta\chi^2$	Δ df	$\Delta\chi^2$ Gr.	p
0	12978.513	593	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
				0.037							
				[0.034;							
1	980.540	477	<.001	0.041]	0.047	0.959	-	-	-	-	-
				0.037							
				[0.034;							
2	968.840	471	<.001	0.041]	0.046	0.960	1-2	11.70	6	12.59	.07
				0.037							
				[0.034;							
3	959.583	471	<.001	0.040]	0.046	0.961	1-3	20.96	6	12.59	.001*
				0.037							
				[0.034;							
4	947.637	465	<.001	0.040]	0.045	0.962	1-4	32.90	12	21.03	.001*
				0.037							
				[0.034;							
				0.040]			3-4	11.95	6	12.59	.06

Napomena. Zelenom bojom označen je završni prihvaćeni model. Model 0 = nul model. Model 1 = autoregresijski model. Model 2 = model pretpostavljenih CL puteva. Model 3 = model obrnutih CL puteva. Model 4 = puni recipročni model sa svim CL putevima. Skalirani χ^2 = vrijednost uz Yuan-Bentler korekciju, Δ = razlika u parametrima između dva ugniježđena modela, $\Delta\chi^2$ Gr. = granična vrijednost iznad koje je razlika između uspoređenih modela statistički značajna na razini $p < .05$ za pripadajuće stupnjeve slobode (Δ df), * statistički značajna razlika između modela.

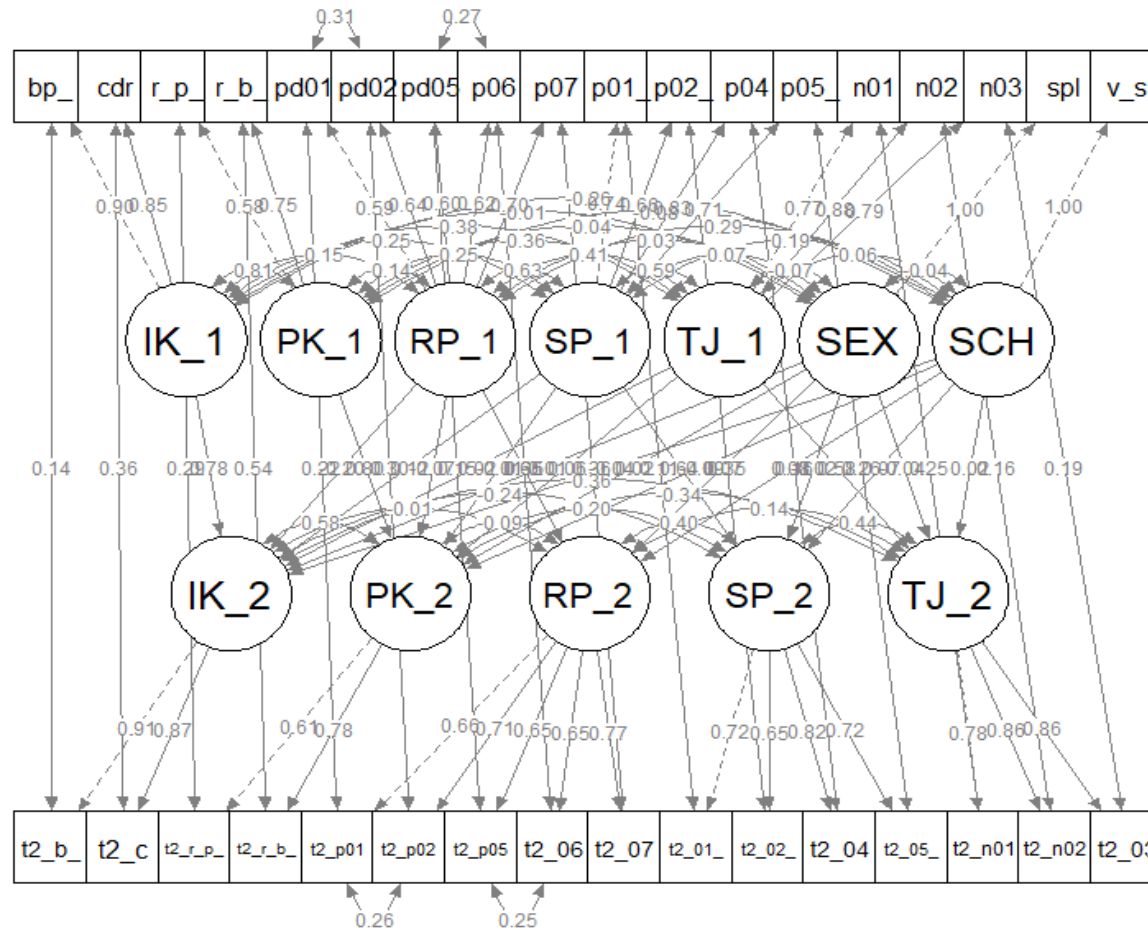
Prilog 18. Procjene parametara AR-CLP modela za testiranje longitudinalnih efekata između izravnog i proširenog međugrupnog kontakta, percepcije realne i simboličke međugrupne prijete te međugrupnu tjeskobu na cijelom uzorku (N = 818)

Model	AR put	B	β	CL put	B	β
1	IK _{T1} → IK _{T2}	0.775*	0.763*			
	PK _{T1} → PK _{T2}	0.837*	0.782*			
	RP _{T1} → RP _{T2}	0.720*	0.658*			
	SP _{T1} → SP _{T2}	0.585*	0.637*			
	TJ _{T1} → TJ _{T2}	0.547*	0.581*			
2	IK _{T1} → IK _{T2}	0.796*	0.773*	IK _{T1} → RP _{T2}	-0.004	-0.006
	PK _{T1} → PK _{T2}	0.859*	0.792*	IK _{T1} → SP _{T2}	0.001	0.001
	RP _{T1} → RP _{T2}	0.720*	0.659*	IK _{T1} → TJ _{T2}	-0.100	-0.201
	SP _{T1} → SP _{T2}	0.580*	0.633*	PK _{T1} → RP _{T2}	0.022	0.011
	TJ _{T1} → TJ _{T2}	0.498*	0.529*	PK _{T1} → SP _{T2}	-0.028	-0.013
				PK _{T1} → TJ _{T2}	0.112	0.075
3	IK _{T1} → IK _{T2}	0.793*	0.781*	RP _{T1} → IK _{T2}	-0.327*	-0.203*
	PK _{T1} → PK _{T2}	0.854*	0.797*	RP _{T1} → PK _{T2}	-0.037	-0.066
	RP _{T1} → RP _{T2}	0.717*	0.656*	SP _{T1} → IK _{T2}	0.161*	0.121*
	SP _{T1} → SP _{T2}	0.585*	0.637*	SP _{T1} → PK _{T2}	-0.004	-0.009
	TJ _{T1} → TJ _{T2}	0.546*	0.579*	TJ _{T1} → IK _{T2}	0.038	0.020
				TJ _{T1} → PK _{T2}	0.040	0.059
4	IK _{T1} → IK _{T2}	0.819*	0.795*	IK _{T1} → RP _{T2}	-0.007	-0.010

PK _{T1} → PK _{T2}	0.881*	0.811*	IK _{T1} → SP _{T2}	0.012	0.018
RP _{T1} → RP _{T2}	0.717*	0.656*	IK _{T1} → TJ _{T2}	-0.102	-0.205
SP _{T1} → SP _{T2}	0.579*	0.632*	PK _{T1} → RP _{T2}	0.025	0.012
TJ _{T1} → TJ _{T2}	0.494*	0.526*	PK _{T1} → SP _{T2}	-0.065	-0.031
			PK _{T1} → TJ _{T2}	0.114	0.077
			RP _{T1} → IK _{T2}	-0.325*	-0.200*
			RP _{T1} → PK _{T2}	-0.036	-0.062
			SP _{T1} → IK _{T2}	0.164*	0.122*
			SP _{T1} → PK _{T2}	-0.007	-0.014
			TJ _{T1} → IK _{T2}	0.053	0.027
			TJ _{T1} → PK _{T2}	0.049	0.071

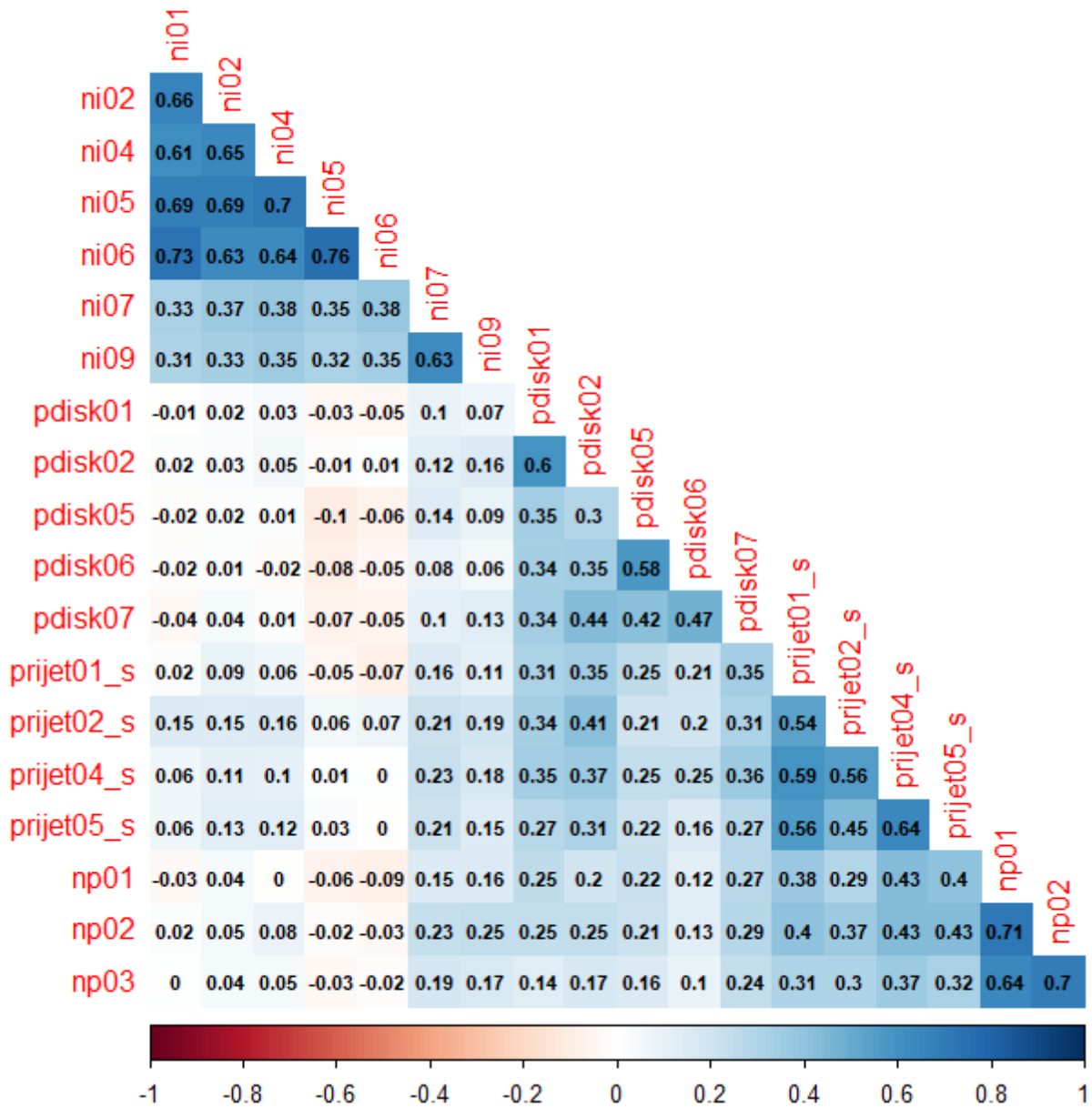
Napomena. Efekti kovarijata spola i vrste škole nisu navedeni u tablici, ali bili su uključeni u svim analizama kao kontrola. AR = autoregresivni put (koeficijent stabilnosti), B = nestandardizirani regresijski koeficijent, β = standardizirani regresijski koeficijent, CL = ukrižani put, IK = izravni međugrupni kontakti, PK = prošireni međugrupni kontakti, RP = percepcija realne međugrupne prijete, SP = percepcija simboličke međugrupne prijete, TJ = percepcija međugrupne tjeskobe, T1 = prva vremenska točka, T2 = druga vremenska točka, * statistički značajan put – 95% interval pouzdanosti ne uključuje nulu na dvije decimalne. Model 1 = autoregresijski model. Model 2 = model pretpostavljenih CL puteva. Model 3 = model obrnutih CL puteva. Model 4 = puni recipročni model sa svim CL putevima.

Prilog 19. Završni AR-CL panel model longitudinalnih efekata percepcije realne i simboličke međugrupne prijete te međugrupne tjeskobe na izravni i prošireni međugrupni kontakt

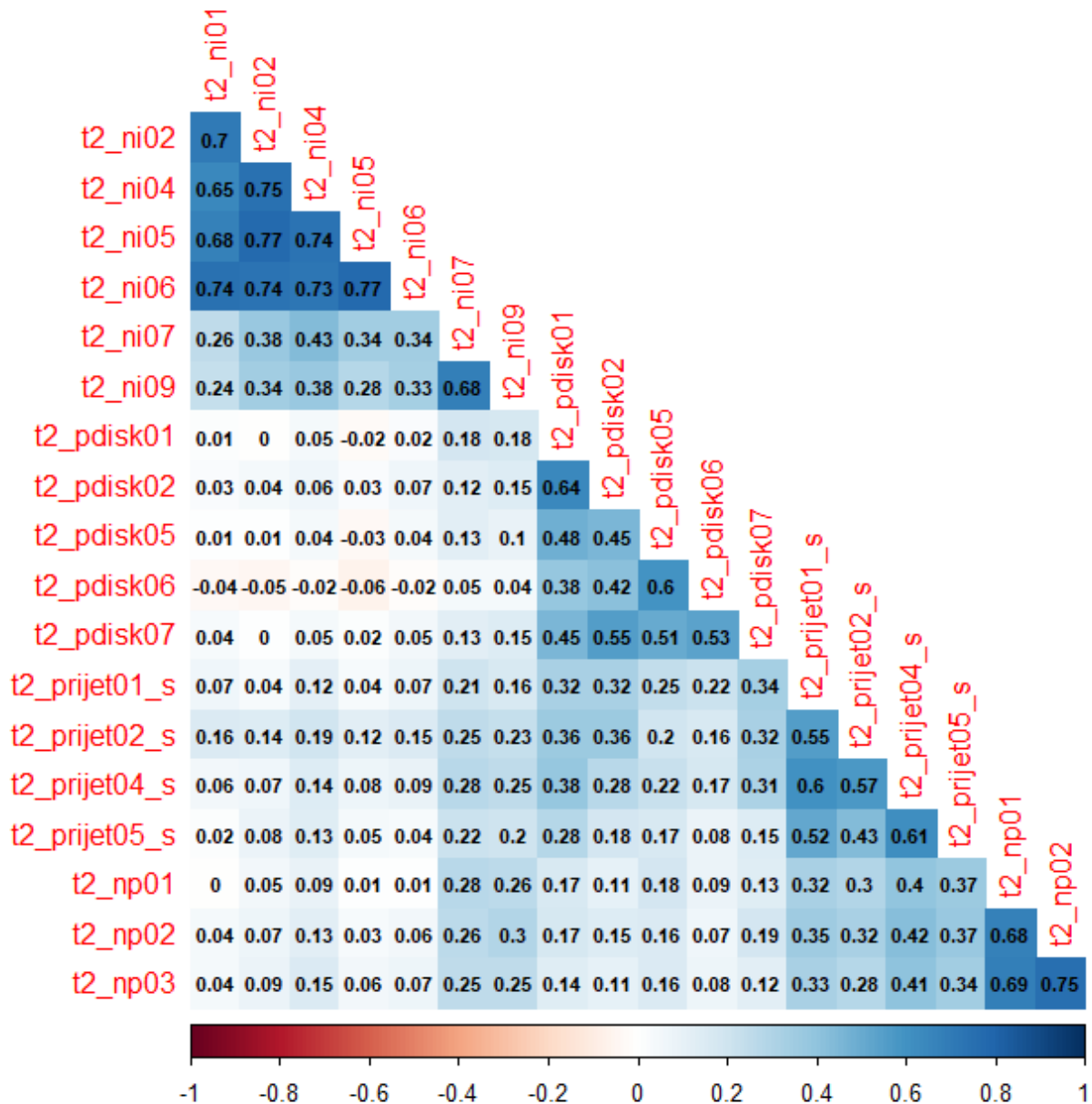

Napomena. Krugovi predstavljaju konstrukte (latentne varijable), a pravokutnici indikatore (manifestne varijable). Pogreške mjerenja (reziduali) nisu ucrtani. _1 = konstrukt u prvoj točki mjerenja; _2 = konstrukt u drugoj točki mjerenja; IK = izravni međugrupni kontakti, PK = prošireni međugrupni kontakti, RP = percepcija realne međugrupne prijete, SP = percepcija simboličke međugrupne prijete, TJ = percepcija međugrupne tjeskobe, SEKS = kovarijata spol, SCH = kovarijata vrste škole – osnovna ili srednja. Prikazani su standardizirani regresijski koeficijenti.

Prilog 20. Matrica korelacija manifestnih varijabli strukturalnog modela odnosa etničkog identiteta, etnonacionalizma, percepcije realne i simboličke međugrupne prijetnje i međugrupne tjeskobe u prvoj točki mjerenja na cijelom uzorku (N=852)

Prilog 21. Matrica korelacija manifestnih varijabli strukturalnog modela odnosa etničkog identiteta, etnonacionalizma, percepcije realne i simboličke međugrupne prijete i međugrupne tjeskobe u drugoj točki mjerenja na cijelom uzorku (N=852)

Prilog 22. Pokazatelji pristajanja AR-CLPM za testiranje longitudinalnih efekata etničkog identiteta i etnonacionalizma na percepciju realne i simboličke međugrupne prijete te međugrupnu tjeskobu na cijelom uzorku (N = 852) i usporedbe alternativnih modela

Model	skalirani			RMSEA			Usporedba				
	χ^2	df	p	[90% CI]	SRMR	CFI	alternativnih modela	skalirana $\Delta\chi^2$	Δ df	$\Delta\chi^2$ Gr.	p
0	17277.692	818	<.001	-	-	-	-	-	-	-	-
1	1299.762	686	<.001	0.034 [0.031; 0.037]	0.050	0.964	-	-	-	-	-
2	1281.934	680	<.001	0.034 [0.031; 0.037]	0.046	0.964	1-2	17.83	6	12.59	.007*
3	1260.171	680	<.001	0.033 [0.030; 0.036]	0.043	0.966	1-3	39.59	6	12.59	<.001*
4	1244.530	674	<.001	0.033 [0.030; 0.036]	0.040	0.966	1-4	55.23	12	21.03	<.001*
							2-4	37.40	6	12.59	<.001*
							3-4	15.64	6	12.59	.02*

Napomena. Zelenom bojom označen je završni prihvaćeni model. Model 0 = nul model. Model 1 = autoregresijski model. Model 2 = model pretpostavljenih CL puteva. Model 3 = model obrnutih CL puteva. Model 4 = puni recipročni model sa svim CL putevima. Skalirani χ^2 = vrijednost uz Yuan-Bentler korekciju, Δ = razlika u parametrima između dva ugniježđena modela, $\Delta\chi^2$ Gr. = granična vrijednost iznad koje je razlika između uspoređenih modela statistički značajna na razini $p < .05$ za pripadajuće stupnjeve slobode (Δ df), * statistički značajna razlika između modela.

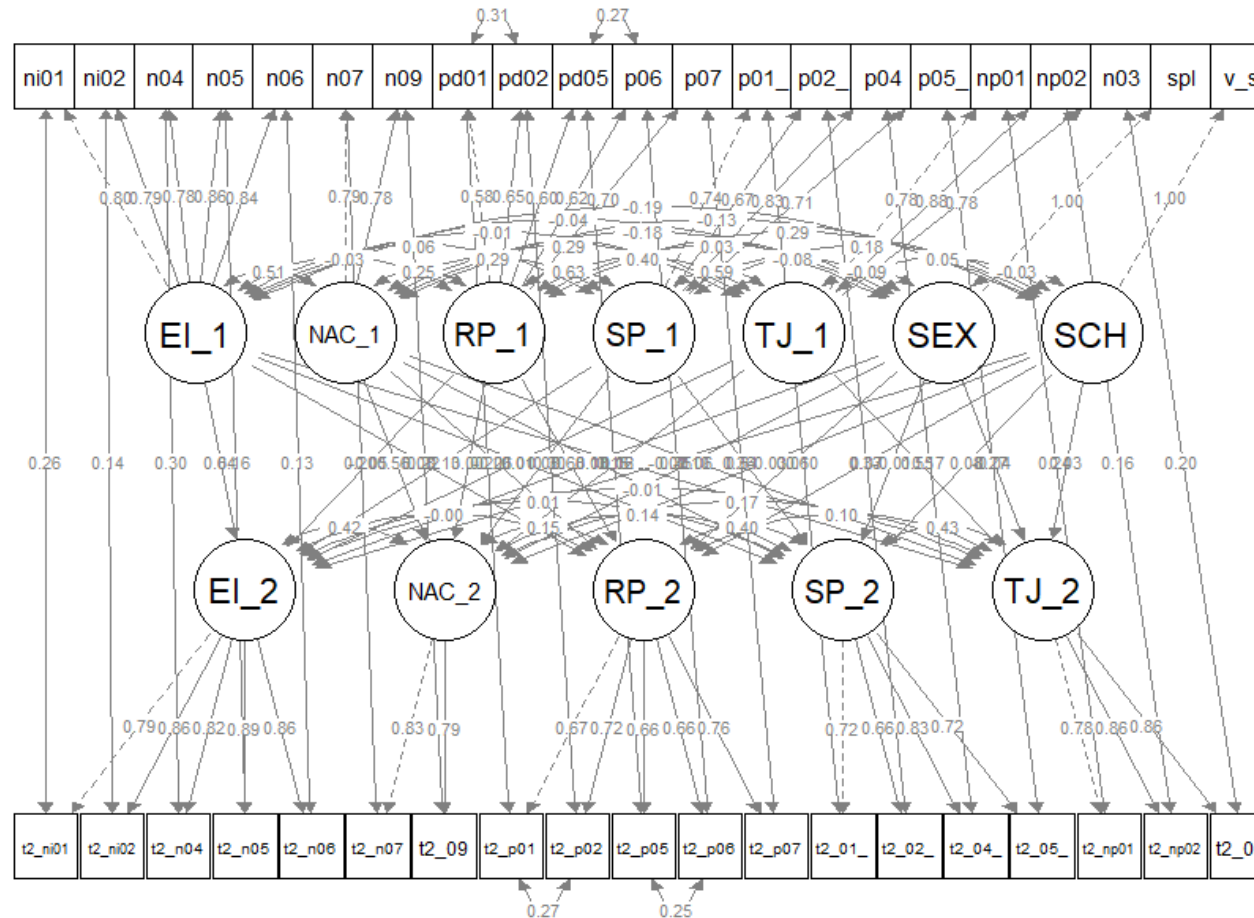
Prilog 23. Procjene parametara AR-CLP modela za testiranje longitudinalnih efekata između etničkog identiteta, etnonacionalizma, percepcije realne i simboličke međugrupne prijatnje te međugrupne tjeskobe na cijelom uzorku (N = 852)

Model	AR put	B	β	CL put	B	β
1	$EI_{T1} \rightarrow EI_{T2}$	0.729*	0.664*			
	$NAC_{T1} \rightarrow NAC_{T2}$	0.643*	0.637*			
	$RP_{T1} \rightarrow RP_{T2}$	0.705*	0.645*			
	$SP_{T1} \rightarrow SP_{T2}$	0.582*	0.634*			
	$TJ_{T1} \rightarrow TJ_{T2}$	0.523*	0.559*			
2	$EI_{T1} \rightarrow EI_{T2}$	0.728*	0.663*	$EI_{T1} \rightarrow RP_{T2}$	0.113	0.090
	$NAC_{T1} \rightarrow NAC_{T2}$	0.664*	0.651*	$EI_{T1} \rightarrow SP_{T2}$	0.016	0.013
	$RP_{T1} \rightarrow RP_{T2}$	0.733*	0.668*	$EI_{T1} \rightarrow TJ_{T2}$	0.020	0.022
	$SP_{T1} \rightarrow SP_{T2}$	0.550*	0.596*	$NAC_{T1} \rightarrow RP_{T2}$	-0.048	-0.056
	$TJ_{T1} \rightarrow TJ_{T2}$	0.494*	0.526*	$NAC_{T1} \rightarrow SP_{T2}$	0.097*	0.112*
				$NAC_{T1} \rightarrow TJ_{T2}$	0.068	0.108
3	$EI_{T1} \rightarrow EI_{T2}$	0.703*	0.645*	$RP_{T1} \rightarrow EI_{T2}$	-0.053	-0.056
	$NAC_{T1} \rightarrow NAC_{T2}$	0.551*	0.547*	$RP_{T1} \rightarrow NAC_{T2}$	0.006	0.005
	$RP_{T1} \rightarrow RP_{T2}$	0.717*	0.653*	$SP_{T1} \rightarrow EI_{T2}$	0.107*	0.137*
	$SP_{T1} \rightarrow SP_{T2}$	0.598*	0.646*	$SP_{T1} \rightarrow NAC_{T2}$	0.088	0.084
	$TJ_{T1} \rightarrow TJ_{T2}$	0.544*	0.576*	$TJ_{T1} \rightarrow EI_{T2}$	0.004	0.004
				$TJ_{T1} \rightarrow NAC_{T2}$	0.248*	0.166*
4	$EI_{T1} \rightarrow EI_{T2}$	0.703*	0.644*	$EI_{T1} \rightarrow RP_{T2}$	0.107	0.085
	$NAC_{T1} \rightarrow NAC_{T2}$	0.571*	0.564*	$EI_{T1} \rightarrow SP_{T2}$	0.012	0.009

$RP_{T1} \rightarrow RP_{T2}$	0.745*	0.675*	$EI_{T1} \rightarrow TJ_{T2}$	0.018	0.019
$SP_{T1} \rightarrow SP_{T2}$	0.568*	0.611*	$NAC_{T1} \rightarrow RP_{T2}$	-0.048	-0.056
$TJ_{T1} \rightarrow TJ_{T2}$	0.518*	0.547*	$NAC_{T1} \rightarrow SP_{T2}$	0.092*	0.105*
			$NAC_{T1} \rightarrow TJ_{T2}$	0.064	0.100
			$RP_{T1} \rightarrow EI_{T2}$	-0.051	-0.053
			$RP_{T1} \rightarrow NAC_{T2}$	0.003	0.002
			$SP_{T1} \rightarrow EI_{T2}$	0.105*	0.135*
			$SP_{T1} \rightarrow NAC_{T2}$	0.090	0.084
			$TJ_{T1} \rightarrow EI_{T2}$	0.006	0.005
			$TJ_{T1} \rightarrow NAC_{T2}$	0.240*	0.159*

Napomena. Efekti kovarijata spola i vrste škole nisu navedeni u tablici, ali bili su uključeni u svim analizama kao kontrola. AR = autoregresivni put (koeficijent stabilnosti), B = nestandardizirani regresijski koeficijent, β = standardizirani regresijski koeficijent, CL = ukrižani put, EI = etnički identitet, NAC = etnonacionalizam, RP = percepcija realne međugrupne prijete, SP = percepcija simboličke međugrupne prijete, TJ = percepcija međugrupne tjeskobe. T1 = prva vremenska točka, T2 = druga vremenska točka, * statistički značajan put – 95% interval pouzdanosti ne uključuje nulu na dvije decimale. Model 1 = autoregresijski model. Model 2 = model pretpostavljenih CL puteva. Model 3 = model obrnutih CL puteva. Model 4 = puni recipročni model sa svim CL putevima.

Prilog 24. Završni AR-CL panel model obostranih longitudinalnih efekata između etničkog identiteta, etnonacionalizma, percepcije realne i simboličke međugrupne prijateljstva te međugrupne tjeskobe na cijelom uzorku (N = 852)

Napomena. Krugovi predstavljaju konstrukte (latentne varijable), a pravokutnici indikatore (manifestne varijable). Pogreške mjerenja (reziduali) nisu ucrtani. _1 = konstrukt u prvoj točki mjerenja; _2 = konstrukt u drugoj točki mjerenja; IK = izravni međugrupni kontakti, PK = prošireni međugrupni kontakti, RP = percepcija realne međugrupne prijateljstva, SP = percepcija simboličke međugrupne prijateljstva, TJ = percepcija međugrupne tjeskobe, SEKS = kovarijata spol, SCH = kovarijata vrste škole – osnovna ili srednja. Prikazani su standardizirani regresijski koeficijenti.

11. ŽIVOTOPIS

Ena Uzelac rođena je 1992. godine u Starim Mikanovcima. Osnovnoškolsko obrazovanje završila je u Vinkovcima, a srednjoškolsko u Zadru. Na Sveučilištu u Zadru je 2010. godine upisala preddiplomski, a 2013. godine diplomski studij psihologije. Dobitnica je Nagrade uspješnim studentima psihologije za akademsku godinu 2012./2013. u kategoriji najbolji prosjek ocjena. Diplomirala je 2015. godine na temu akademske prokrastinacije i prilagodbe na studij kod studenata preddiplomskih studija. Za vrijeme studija završila je program za stjecanje nastavničkih kompetencija. Nakon studija je završila stručnu edukaciju za stjecanje posebne dopusnice za rad u području psihologije sporta – psihološke pripreme sportaša.

Od 2018. godine radi kao asistentica u nastavi na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Iste godine postala je i suradnica na projektu kojeg je financirala Hrvatska zaklada za znanost pod nazivom „Integracijski procesi većine i manjine u etnički mješovitim zajednicama: Uloga međuetničkog kontakta, percipirane prijetnje i socijalnih normi (IntegraNorm)“, voditeljice dr. sc. Dinke Čorkalo Biruški. 2019. godine upisuje i poslijediplomski doktorski studij psihologije na istom fakultetu.

Istraživački interesi Ene Uzelac primarno su vezani uz područje socijalne psihologije i to područje međugrupnih odnosa. Kontinuirano se usavršavala u metodološkim znanjima i vještinama te je bila vrlo aktivna i u popularizaciji znanosti i drugim oblicima stručnog rada. Uz istraživački rad, sudjelovala je u pripremi i izvođenju seminara i vježbi te provedbi ispita iz tri obvezna kolegija „Interpersonalni i unutargrupni odnosi“, „Neeksperimentalna psihologijska metodologija“ i „Osnove socijalne psihologije“. Članica je Hrvatske psihološke komore (HPK) i Europskog udruženja socijalne psihologije (EASP).

12. POPIS OBJAVLJENIH PUBLIKACIJA

Ćepulić, D. B., Travaglino, G. A., Chrona, S., **Uzelac, E.**, Jeftić, A., Reyna, C. i Kowal, M. (2022). Iron fists and velvet gloves: Investigating the associations between the stringency of governments' responses to COVID-19, stress, and compliance in the early stages of the pandemic. *The British journal of social psychology*, 61(3), 952–970. <https://doi.org/10.1111/bjso.12506>

Čorkalo Biruški, D., Jelić, M., Pavin Ivanec, T., Pehar, L., **Uzelac, E.**, Rebernjak, B. i Kapović, I. (2019). Obrazovanje nacionalnih manjina i međuetnički stavovi u Hrvatskoj. Friedrich-Ebert-Stiftung, Zagreb.

- Čorkalo Biruški, D., Jelić, M., Kapović, I., Baketa, N., Bovan, K., Dumančić, F., Kovačić, M., Tomić, I., Tonković, M. i **Uzelac, E.** (2020). Preživjeti i živjeti: hrvatsko društvo u vrijeme koronakrize. Friedrich-Ebert-Stiftung, Zagreb.
- Čorkalo Biruški, D., Jelić, M., Kapović, I., Baketa, N., Bovan, K., Dumančić, F., Kovačić, M., Tomić, I., Tonković, M. i **Uzelac, E.** (2021). Hrvatsko društvo u vrijeme koronakrize: godinu dana poslije. Friedrich-Ebert-Stiftung, Zagreb.
- Jelić, M., **Uzelac, E.** i Čorkalo Biruški, D. (2020). Intergroup threat as a mediator of ethnic identification and intergroup orientations. *Journal of Language and Social Psychology*, 39(4), 534–550. <https://doi.org/10.1177/0261927X20932632>
- Kapović, I., **Uzelac, E.**, Dumančić, F. i Čorkalo Biruški, D. (2022). We Are (Not) in the Same Boat: Sociodemographic Differences in Mental and Social Health during the First Year of Coronavirus Pandemic. *Psihologijske teme*, 31(1), 27-57. <https://doi.org/10.31820/pt.31.1.2>
- Lieberoth, A., Lin, S. Y., Stöckli, S., Han, H., Kowal, M., Gelpi, R., Chrona, S., Tran, T. P., Jeftić, A., Rasmussen, J., Cakal, H., Milfont, T. L. i **COVIDiSTRESS global survey consortium** (2021). Stress and worry in the 2020 coronavirus pandemic: relationships to trust and compliance with preventive measures across 48 countries in the COVIDiSTRESS global survey. *Royal Society open science*, 8(2), 200589. <https://doi.org/10.1098/rsos.200589>
- Mikac, U., Palanović, A. i **Uzelac, E.** (Ur.) (2023). O geekovima u Hrvatskoj. 30. ljetna psihologijska škola studenata i nastavnika Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. FF Press. Zagreb.
- Nekić, M., **Uzelac, E.** i Jurkin, M. (2016). Uloga samopoštovanja i vršnjačkog pritiska u objašnjenju usamljenosti adolescenata. *Acta Iadertina*. 13. 41-63. <https://doi.org/10.15291/ai.1286>
- Uzelac, E.**, Čepulić, D. i Palić, P. (2021). We are All in This Together: usporedba iskustava pandemije koronavirusa u Hrvatskoj i ostalim europskim zemljama. *Društvena istraživanja*, 30(2), 333-358. <https://doi.org/10.5559/di.30.2.08>
- Uzelac, E.** i Jelić, M. (2020). Social identities and attitudes towards assimilationism and multiculturalism in four multiethnic communities. U A. Tokić (Ur.) *21st Psychology days in Zadar: book of selected proceedings*, (str. 201-216). Morepress: Zadar.

Uzelac, E., Kapović, I., Jelić, M. i Čorkalo Biruški, D. (2022). One Size Does Not Fit All: Multiculturalism, Assimilationism, and Identity Among Majority and Minority Groups in Two New-Established Democracies. *Social Psychology*, 53(5), 263–276. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000490>

Yamada, Y., Čepulić, D. B., Coll-Martín, T., Debove, S., Gautreau, G., Han, H., Rasmussen, J., Tran, T. P., Travaglino, G. A., **COVIDiSTRESS Global Survey Consortium** i Lieberoth, A. (2021). COVIDiSTRESS Global Survey dataset on psychological and behavioural consequences of the COVID-19 outbreak. *Scientific data*, 8(1), 3. <https://doi.org/10.1038/s41597-020-00784-9>